
TANULMÁNYOK

QUENTIN SKINNER

A machiavellista fededelem
erényei – mennyire volt
Machiavelli machiavellista?

CSEPREGI ZOLTÁN

Tulajdon, kamatszédés és
uzsora Johannes Eck (1515),
Martin Luther (1524) és Melius
Juhász Péter (1562) műveiben

SZEMLE

SZENTPÉTERI MÁRTON

Obeliszk: ég és föld között

FEDELES TAMÁS

A kegyelem és az üdvösség
közép- és kora újkori
médiumai

RECENZÍÓK

ANN M. BLAIR

*Too Much to Know: Managing
Scholarly Information before
the Modern Age*

CHRISTINE HOWALD

*Der Fall Nicolas Fouquet:
Mäzenatentum als Mittel
politischer Selbstdarstellung
1653–1661*

MI A KORÁÚJKOR?

PETER BURKE

Koráújkori?

INTERJÚ

Interjú Németh Andrással,
a Vatikáni Könyvtár
tudományos munkatársával

ØÆLIS@S

A KORAÚJKOR FOLYÓIRATA

Vol. 1 (2014) № 1

Felelős szerkesztő: Zászkaliczky Márton

A szerkesztőbizottság tagjai: Kiss Erika, Kiss Farkas Gábor,
Kruppa Tamás, Maczák Ibolya, Szentpéteri Márton,
T. Orgona Angelika, Viskolcz Noémi

Művészeti vezető: Polgárdi Ákos

A szerkesztőség címe: H-6723 Szeged, Szilléri sgt. 12.,
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 14-16.
www.obeliscus.hu
info@obeliscus.hu

Kiadó: Szegedi Tudományegyetem
6725 Szeged, Dugonics tér 13.

Kiadásért felelős személy: Viskolcz Noémi

A folyóirat a „Szuperszámítógép, a nemzeti virtuális
laboratórium TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0010”
pályázat támogatásával jelenik meg.

Az Obeliscus folyóiratban közölt szövegek a *Creative
Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd!*
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően
felhasználhatók.

ISSN 2064-8669

Tartalom

Obeliscus A koraújkor folyóirata
Vol. 1 (2014) № 1

	<i>Lectori Salutem!</i>	9
MI A KORAÚJKOR?	PETER BURKE, Koraújkor?	13
TANULMÁNY	QUENTIN SKINNER, A machiavellista fejedelem erényei – Mennyire volt machiavellista Machiavelli?	23
	PRAJDA KATALIN, A Scolari család és néhány jelentős firenzei textil- és ötvösműhely kapcsolata a Zsigmond-korban	45
	CSEPREGI ZOLTÁN, Tulajdon, kamatszedés és uzsora Johannes Eck (1515), Martin Luther (1524) és Melius Juhász Péter (1562) műveiben	57
	KRUPPA TAMÁS, Magyarország és a magyarok a 16–17. századi itáliai közvéleményben – A tizenöt éves háború hatása a magyarságtoposzokra és sztereotípiákra	65
SZEMLE	SZENTPÉTERI MÁRTON, Obelisk: ég és föld között	81
	FEDELES TAMÁS, A kegyelem és az üdvösség közép- és kora újkori médiumai	87
RECENZIO	ANN M. BLAIR, <i>Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age</i>	97

RECENZIO (FOLYT.)	PAUL GWYNNE, <i>Poets and Princes: The Panegyric Poetry of Johannes Michael Nagonius</i>	101
	CHRISTINE HOWALD, <i>Der Fall Nicolas Fouquet: Mäzenatentum als Mittel politischer Selbstdarstellung 1653–1661</i>	105
	<i>Historical Archaeology in Central Europe</i> , ed. NATASCHA MEHLER	113
	<i>Grazer Nuntiatur 4–5. Bde. Nuntiatur des Girolamo Portia (1595–1598)</i> , ed. Johann Rainer; <i>Nuntiatur des Girolamo Portia (1598–1602)</i> , ed. ELISABETH ZINGERLE	121
	<i>A Szapolyai család Oklevéltára I.: Levelek és oklevelek (1458–1526)</i> , ed. NEUMANN TIBOR	125
INTERJÚ	Interjú Németh Andrással, a Vatikáni Könyvtár tudományos munkatársával	131
	<i>Szerzőink</i>	143
	<i>Contents</i>	145
	<i>Abstracts</i>	147

Lectori Salutem!

Az *obeliscus* Szenci Molnár Albert 17. századi *Dictionáriumának* meghatározása szerint nem más, mint egy „négyszegő, hegyes nyás formára fölemelt kő oszlop”. Arról, hogy manapság mégis többet jelenthet számunkra, mint csupán egy egyszerű kőoszlopot, jelentős részben kora újkori gondolkodók, jelesül Molnár Albert kortársai tehetnek. Ők elevenítették fel a 1500-as évek kezdetétől fogva az obeliszkállítás antik hagyományát, és ők fedezték fel újra, hogy ezek az egyiptomi oszlopok – valójában templombejáratok melletti kísérőoszlopok – az eredetnél is mélyebb jelentésekkel ruházhatóak fel. Amellett, hogy nagyságuk révén a világi hatalom szimbólumainak tekintették őket, a rajtuk olvasható hieroglif feliratoknak rejtett, ősi bölcsességet tulajdonítottak.

Talán mind közül a legnevezetesebb obeliszk az *Obeliscus Agonalis*, amelyet X. Ince állíttatott fel Bernini négy szoboralakjának kíséretében a római Piazza Navonán. Athanasius Kircher, a jezsuita polihisztor, az esemény tiszteletére egy teljes könyvben fejtette meg az obeliszk feliratának rejtett, titkos értelmét. Ez Kircher – és tegyük hozzá, sok más kortársa számára – nem lehetett más, mint a Teremtőtől az ősi egyiptomiak számára közvetített, majd általuk Mózes számára átadott ősi bölcsesség, a *prisca sapientia* foglalata. A keresztény és az antik világ ebben a felfogásban összhangba került egymással, ez a harmónia pedig úgy jöhetett létre, ha megfelelő módon fejtették meg az ősi, egyiptomi, majd görög bölcsek által ránk hagyományozott írásokat; az Apostolok Cselekedeteinek útmutatása szerint kutatták fel, mit tanult Mózes az egyiptomiaktól (7, 22: „És Mózes taníttaték az Égyiptombeliek minden bölcseségére; és hatalmas vala beszédben és cselekedetben”), vagy éppen Jusztinosz, az ókeresztény

mártír szerint Hermész Triszmegisztoztól. Hogy mi lehetett ez az ősi bölcsesség? Ahogy Kircher mondja, „bizonyos filozófiai gondolkodásmód, amelyet bölcsességnek neveztek [...] Az összes szerző tanúsága szerint ez nem lehetett más, mint az Istenről, az angyalokról, a démonokról, a világban működő isteni segítségről, a világok sokféleségéről és elrendezéséről, az istenek megidézéséről, a szellemek egyes világokba való leereszkedéséről, az asztrológiai befolyásokról, szertartásokról szóló tanítás, [...] amely arról szólt, hogy milyen áldozatok megfelelő alkalmazása révén lehet a jókat magunkhoz vonzani és a rosszakat elkerülni.” (*Obeliscus Pamphilius*, 1650, b2r-v.) Ez az egyetemes bölcsesség, amely éppúgy tetten érhető a művészetekben, mint az irodalomban; az írott és a tárgyi emlékekben, az ókori hagyományban és a keresztény tanításban, hű tükrö a kozmosz rendjének, amelyet „Isten, a Világ legbölcsebb Mérnöke” hozott létre.

Szabad elérésű online folyóiratunk – címével összhangban – ezeknek a kora újkori materiális és szimbolikus oszlopoknak kíván a nyomába szegődni: annak a korszaknak kutatói számára kívánunk így önálló megszólalási és kritikai fórumot teremteni, amelyben az antikvitás hagyományának felelevenedése és a reneszánsz törekvései még összhangban álltak a világ szimbolikus, rejtett jelentéseibe, a kozmikus rendbe és annak földi megjelenésébe vetett hit éltető hagyományaival. Enciklopédikus érdeklődésű szabad periodikánk minden nemű interdiszciplináris jellegű tanulmány előtt nyitva áll tehát, amennyiben az nyitott választott korszakunk szellemi sokszínűségére és ellentmondásosságának rendkívül izgalmas összetettségére. Nyitottságunkban külön hangsúlyt fektetünk arra, hogy régióink eszme- és kultúrtörténetét rendre nemzetközi, s főként európai összefüggések hálózatában tárgyaljuk, mind a primer, mind pedig a szekunder források vonatkozásában. „Gyökeres kozmopolitizmusunk” (Ulrich Beck) jegyében hiszünk abban ugyanis, hogy csakis hazafi világpolgárként, s világfi honpolgárként szolgálhatjuk valóban hitelesen a történetírás nemes ügyét.

Miközben folyóiratunk abban a meggyőződésben szenteli lapjait a koraújkornak, hogy a korszak önmagában is érdemes a vizsgálatra, nem tagadjuk a korszak átmeneti jellegét sem. Nem vitás, régiókra az állandóan érkező külső hatások és az erősen továbbélő helyi hagyomány kölcsönhatásai jellemzőek, ugyanakkor az angol terminológiától (*early modern*) eltérően csak részben tekintjük az időszakot a modernitás kezdetének. Ebből a szempontból ugyanis a korszak kifejezetten átmeneti jellegűt ölt, közép-európai régiókra jellemző megkésett modernitás szempontjából pedig sok tekintetben középkoriasnak tűnhet. Más szempontból viszont a korszak története önálló és sajátos jellege mind magyar, mind egyetemes szempontból vitathatatlan. Éppen ezért a koraújkort nem csupán az újkor korai szakaszának tekintjük, hanem önálló korszaknak, amely szemléletet a szerkesztőség a maga részéről a szó egybeírásával („koraújkor”) is szeretné érvényesíteni.

Tudatában vagyunk ugyanakkor annak, hogy a történelmi múlt nehezen tagolható vegytisztán szétválasztható korszakokra: az európai (és benne a magyar) kultúra alapélménye a régi és az új, a középkori és a koraujkori, a koraujkori és az újkori együttélése. Nem véletlen ezért az sem, hogy folyóiratunk tematikusan és nem kronologikusan közelíti meg a korszakot, miközben nem korlátozza a koraujkori témák repertoárját, és a lehető legszélesebb időbeli határokat húzza meg, elfogadva a *Journal of Early Modern History* (1300–1800) kronológiai felfogását.

A szigorúan vett kronológiai határokon túlnyúló kérdésfelvetés nyilvánul meg folyóiratunk első számának – *Peter Burke* neves kultúrakutatótól származó – nyitó írásában, amely a *Mi a koraujkor?* című, szándékunk szerint egymással is vitakozó esszéket közreadó sorozat első darabja is egyben. A koraujkor mentalitásának fontos jelensége a politika mint diszciplína autonómiájának kialakulása, amelynek szimbolikus alakja a firenzei Niccolò Machiavelli, akinek politikai erényekre vonatkozó elképzeléseit vizsgálja írásában a politikai eszmetörténet Magyarországon is jól ismert vezető kutatója, *Quentin Skinner*. A reneszánsz kiemelt témája a koraujkor kutatásának, ezért egy tanulmány *Prajda Katalin* tollából a reneszánsz Firenze és a középkori Magyarország kapcsolatairól mindenképpen a korszak tárgykörébe tartozik, jóllehet fel is hívja a figyelmet a régiók közötti periodizációs különbségek alapvető problémájára. *Csepregi Zoltán* teológiatörténeti írása ismét csak meggyőzően demonstrálja a koraujkori magyar egyháztörténet európai beágyazottságát, és egy magyar résztvevőket is bevonó nagy európai vitát tár fel, amely a modern európai gazdaságtörténet egyik fontos állomása is egyben. A régiók közötti kommunikáció és mobilitás újabb példáját hozza *Kruppa Tamás* írása, amely az itáliai magyarság-kép koraujkori történetének egy fejezetét mutatja be, rámutatva a középkori toposzok időbeli továbbélésének és térbeli elterjedésének eseteire. A korszak intellektuális sokszínűségére és forrongó dinamizmusára mutat rá *Szentpéteri Márton* írása, amely az *obeliszk* mint szimbólum történetéről szóló monográfia kapcsán világít rá a korszak szellem- és eszmetörténetének egyszerre nagyon is nem modern és ugyanakkor meglepően újszerű jellemzőire és az eklektikus szellemi irányzatok nem kivételes jelenlétére. *Fedeles Tamás* írása hasonlóan jellemzi a korszak spirituális tendenciáit, ahogyan számunk recenziói is a korszak sokszínűségére hívják fel a figyelmet az eszmetörténettől a művészettörténetig, az irodalomtörténettől a régészetig.

Folyóiratunk szerkesztősége a fenti gondolatokkal hívja szellemi kalandokra olvasóit és biztatja együttgondolkodásra a kollégákat és az érdeklődőket.

Koraújkor?*

PETER BURKE

Folyóiratunk külön rovatot indít *Mi a koraújkor?* címmel, amely számára vezető magyar és külföldi kutatókat kérünk fel, hogy írják le mit jelent számukra a koraújkor, miben látják a korszak lényegét és főbb kérdéseit, mennyiben tér el szerintük a korszak a korábbi és az azt követő időszakoktól, és melyek számukra a korszak történeti csomópontjai. A koraújkori magyar történelemmel foglalkozó szakembereket arra is kérjük, hogy nevezzék meg, nemzetközi összevetésben szerintük hol vannak a magyar koraújkori kutatások súlypontjai, melyek a népszerű és kevésbé népszerű témák, és Magyarország koraújkori története hogyan és mennyiben illeszkedik a régió, Európa és a nagyvilág koraújkori történetébe. A tárgyszerű megközelítések mellett személyes hangú írásokat is szívesen fogadunk, például hogy mennyiben fontos és érdekes a korszak a szerző számára, és miért és hogyan kezdett el vele foglalkozni. Minden felkért szerző természetesen maga dönti el, hogy csak szűkebb kutatási témájával kapcsolatban ír vagy a koraújkor egészéről (is). Reméljük, hogy a rovat további írások megszületését fogja inspirálni és a korszakról szóló tudományos vita és párbeszéd kibontakozását segíti elő.

* Az előadás eredetileg az angliai Oundle School-ban hangzott el, a history master, Max von Habsburg meghívására, *What is early modern history* címmel, amit a szerző folyóiratunk számára utólag kiegészített. A javított kézirat itt jelenik meg először. Ezúton is köszönjük Peter Burke-nek, hogy rendelkezésünkre bocsátotta előadása szövegét. (A szerk.)

A múlton való gondolkodás azon gyakorlata, amelyik azt különféle periódusokban értelmezi, egy feltétellel hasznos a történészek és a diákok számára – ha egyik korszakot sem vesszük túl komolyan, ha a periódusokat nem „reifikáljuk”.¹ Ahogy a nagy holland történész, Johan Huizinga írta egyszer: a periódusok csak olyan címkék, amelyeket a történészek akkor használnak, amikor borukat palackozzák. A legjobb tehát, ha elkerüljük azt, amit talán az „én korszakom” értelmében vett „kronocentrizmusnak” nevezhetünk az etnocentrizmus fogalmának analógiájára. Sokkal inkább több párbeszédre van szükségünk a különféle korok történéseivel, semmint falakra közöttük.

¹ A reifikálás itt azt jelenti, hogy egy korszakot a történelmi folyamatok szövevényes sorából kiemelünk, s önálló létezőként kezdjük kezelni. (A ford.)

Másfelől azonban óvatosnak kell lennünk azzal is, ha nem vesszük elég komolyan a korszakokat abban az értelemben, hogy a vetekedő korszakfogalmak implikációit figyelmen kívül hagyjuk. Ezek a címkék ugyanis nem olyan semlegesek, amilyenek első látásra tűnhetnek.

A „koraújkor” (early modern) címkéje önmagában is problematikus, valójában önellentmondó, vagy legalábbis annak tűnik. Ráadásul gondot okozó fogalmak füzérének képezi részét, jelesül a „modernnek”. E rövid esszé megírásakor lehetetlennek, vagy legalábbis félrevezetőnek bizonyult a koraújkoriság kérdését önmagában kezelni, így tehát a modernitásra általában, és a középkor eszméjére, sőt a posztmodernre vonatkozó reflexiók körében vázoltam azt.

A „modern” fogalmát Nyugat-Európában többé-kevésbé folyamatosan használták a 12. századtól napjainkig, ám minden században többé-kevésbé eltérő értelemben. Ennek eredményeképpen a folyamatosan növekvő tartalmi teher immár túl nagy ahhoz, hogy egyetlen fogalom hordozza azt.²

² A fogalom vázlatos történetét, különös tekintettel a német vonatkozásokra l. Hans-Ulrich Gumbrecht, 'Moderne', in *Geschichtliche Grundbegriffe*, ed. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, 4. köt. (Stuttgart, 1978), 93-131.

Van annak határa, mennyi munkára foghatunk egy fogalmat; mennyi szellemi terhet bízhatunk rájuk. Egy ponton ugyanis megrepednek a megterheléstől, avagy kevésbé metaforikusan: olyan különféle, sőt ellentmondó értelemben kezdik őket használni, hogy azok az elemzést immár inkább megnehezítik, semmint hogy segítenék. Hogy variáljam a metaforát, az a gond a modernitás koncepciójával, hogy az egy olyan szellemi bóröndbe került, amelyikbe túl sok mindent pakoltak. Nem lehet azt immár becsukni. Ki kell pakolnunk előbb, s kezdeni előlről a csomagolást.

A modernitás eszméjének történetét még meg kell írunk. Mindaddig csupán a fejlődés eszméjének olyan történetével bírunk, amelyik telítődött a tökéletesedés azon értelmével, amelyet nemigen osztunk már (késztelen ezért, hogy J. B. Bury a fejlődés történetéről írott régi munkáját még semmiképpen sem cseréltük újra).³

³ John. B. Bury, *The Idea of Progress* (London, 1920).

A modernitás meg nem írt története tele van iróniával és paradoxonokkal, kezdve azzal, hogy a *modernus* maga is középkori terminus. A műszó lényege úgy tűnik, nem más, minthogy az újdonságokra hívja fel a figyelmet, nem azzal a céllal, hogy elutasítsák őket, hanem azért, hogy egy az ősiek (ancients) bölcsességéhez mérten fiatal korral hozzák kapcsolatba.

4 Részletesen ld. Elisabeth Gössman ed., *Antiqui und moderni* (München, 1974) és A. Zimmermann ed., *Antiqui und Moderni* (Berlin, 1974).

A *moderne*nek (*moderni*) – hogy egyikőjük ünnepezt frázisát használjam – középkori törpék, akik az antikvitás óriásainak vállán állnak.⁴

A reneszánsz idején, amikor a humanisták kitalálták a középkort – egy korszakot, amelyet ők a tőlük nagyra becsült klasszikus antikvitás és annak saját korukban történő újjászületése közötti „váróteremnek” láttak –, bizonytalanok voltak abban, hogy a *modern* fogalmát középkori elő-

5 A „váróterem” metaforája Christopher Dawson-tól való ld. *The Making of Europe* (London, 1932).

deikre, avagy saját magukra alkalmazzák.⁵ Egyikük így, másikuk másképpen tette.

Egyfelől, a *lettera moderna* (*litterae modernae, novae*) a humanisták terminusa volt a gót írásra, szemben az ő romanizáló kézírásukkal (*litterae antiquae*). Olyan művészek, mint Filarete vagy Vasari, általában pejoratív fogalomként használták a „modern” utalva a gótikus művészetre, amelyet elutasítottak. Itália 1494-es francia megszállását a nagy itáliai történész, Francesco Guicciardini és mások úgy látták, mint egy új, de nem egy jobb kor beköszöntét, mivel e kor újdonságai még több véres haditechnikát jelentettek.

Másfelől, néhány reneszánsz szerző szerint a maguk kora nem volt alacsonyabb rendű, mint a klasszikus ókor. Alberti például barátait, Brunelleschit, Donatellót és Masacciót, művészeti teljesítményüket illetően egyenrangúaknak írta le az ókori görögökkel és rómaiakkal. Giorgio Vasari az *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete* című munkájában a reneszánsz művészetet – egyértelműen a büszkeség felhangjával

6 Giorgio Vasari, *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*, trans. Zsámboki Zoltán (Budapest, 1973).

– időnként „modernként” mutatta be.⁶ Pietro Aretino az építész Giulio Romanoról írott laudációjában úgy utalt a fogalom többértelműségére, mint „modernamente antico e anticamente moderno” [modernül antik és antik módon modern].⁷

7 José Antonio Maravall, *Antiguos y modernos* (Madrid, 1966).

Más történészek számára az, amit mi reneszánsznak hívunk, kevésbé volt fontos annál, amit reformációnak nevezünk. Bizonyos történelemtan-könyvek a 17. századi német protestáns, Christoph Keller (Cellarius) példáját követve kezdték el használni a modernhez hasonló fogalmakat, aki szerint a modern történelem (*historia nova*) Lutherrel kezdődött.

A reneszánsz művészete és Luther vallási reformja mellett a lőpor és a könyvnyomtatás feltalálását, illetve Amerika felfedezését idézték gyakran mint a modern kor vívmányait. Francis Bacon a legismertebb, de

nem az első szerző, aki a modernitás e példáira utalt: a francia orvos, Jean Fernel (1497–1558) is ilyen volt például.

Más szóval, a „modern” történelem ellentmondásos, mert eredetileg vagy az antik, vagy pedig a középkori történelemmel szemben értették. Mindenesetre a „középkori” terminusa is legalább ennyire problematikus, mivel ez – csakúgy, mint a „sötét középkor” (*Dark Ages*) kifejezés – a humanisták kitalációja volt, azzal a céllal, hogy bagatellizálják annak a korszaknak a fontosságát, amelyik elválasztotta őket szeretett ókoruktól.

A modernitás fogalmában rejlő problémák, ellentmondások és szerkezeti paradoxonok csak még nyilvánvalóbbak lettek azonban a 19. században. Ez volt az az időszak, amikor a történelemtudomány szakmává vált és a „modern” európai történelem elkezdte felváltani az ókori történelmet az iskolákban, Európa- és Amerika-szerte. Következésképpen lehetlenné vált elkerülni a kérdést: mikor is kezdődött a modern történelem?

1895-ben, Lord Acton, a modern történelem cambridge-i királyi professzori⁸ székfoglaló beszédében elidőzött egy pillanatra, hogy foglalkozzék a kérdéssel. A fordulópont, jegyezte meg közönségének, „négy száz évvel ezelőtt történt”. Azt a kort a „dolgok új rendje” jellemezte, amelyet a modernitás öt hősével illusztrálhatunk, vagy jelképezhetünk. „Akkoriban – fogalmazott Acton – Kolumbusz felforgatta a világ fogalmait, és megváltoztatta a termelés, a vagyonosodás és a hatalom feltételeit; Machiavelli azokban a napokban kiszabadította a kormányzást a törvény béklyójából; Erasmus az ókori műveltség folyamát a profánból a keresztény csatornáék felé terelte; Luther a tekintély és a hagyomány láncát a leggyengébb szemnél törte fel; és végül Kopernikusz egy olyan legyőzhetetlen erőnek adott utat, amelyik örökre rányomta a fejlődés bélyegét az elkövetkező időkre.”⁹ Azt gondolhatnánk, kár hogy Acton nem talált Gutenberg számára helyet panteonjában, ám más korabeli írók ugyanakkor ezt megtették.

⁸ Regius Professor of Modern History at Cambridge.

⁹ Edward Lord Acton, *Lectures on Modern History* (1906; új kiadás: London 1960), 19.

Mire Acton megalkotta „modern történelem”-definícióját, elképzelései máris kimentek a divatból. Visszatekintve furcsának tűnik, hogy Acton még a folyamatosság jegyében látta az őt megelőző négy száz évet, amit még 1789 sem tört meg. Ebben az időben ugyanis gazdaságtörténészek, mint az idősebb Arnold Toynbee, az azonos nevű híres világtörténész nagybátyja is, már arról beszéltek, hogy a modern korszak valójában a késő 18. században kezdődött, mégpedig az „ipari forradalommal” – ahogy azt nevezni kezdték akkoriban.¹⁰

¹⁰ Arnold Toynbee, *Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England* (London, 1887).

A 20. századra az új történelmi ortodoxia szerint az új korszak a 18. század végén kezdődött, így hozva össze a francia forradalmat az ipari forradalommal. Ennek a nézetnek klasszikus bemutatása található meg Eric Hobsbawm *Age of Revolution*¹¹ című

¹¹ Magyar kiadása: *A forradalmak kora, 1789–1848*, trans. Litván György (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1964, 1988).

12 A német *Sattel* szó magyarul többek között hegynyeret jelent. Koselleck erre a jelentésre alapozza metaforáját, amit a korai újkor és az újkor közötti átmeneti időszakra használ. (a ford.)

munkájában (amelynek első kiadása 1962-ben jelent meg). A német történész, Reinhart Koselleck vezette be ugyanakkor a *Sattelzeit* („nyeregidő”) koncepcióját, a 18. század végében a nyugati gondolkodás vízválását látva.¹²

Hasonló nézetet képviseltek azok az észak-amerikai közgazdászok és szociológusok, akik az ötvenes-hatvanas években kidolgozták a „modernizáció elméletét”, ahogy ők nevezték. Úgy képzelték, hogy a saját világuk „fejletlen” vagy „fejlődő” országai követni fogják és követniük kell a szabadság, demokrácia és ipar nyugati modelljét.

Két versengő modernitás volt immár, az egyik a 16., a másik a 18. században kezdődött. A történész szakmában ezt a konfliktust úgy oldották meg, hogy megkülönböztettek egy korábbi és egy későbbi modernitást. Még pontosabban, a konfliktust azok a történészek szüntették meg, akik a modern idők korábbi felével foglalkoztak. A késő modernisták

13 Egy korábbi magyar történelmi periodizáció az újkor-újabbkor-leg-újabbkor fogalmakat használta, ami éppen ellentétes a Burke által leírt folyamattal. (A szerk.)

nem tekintenek magukra úgy, mint késő modernistákra, vagy legalábbis olyan könyveket írnak, melyeknek címében a „modern” jelzőt minden további minősítés nélkül használják.¹³

Visszatérve Cambridge-be, 1869-ben William Johnson (a King’s College-ből) a 16. századról szóló előadásait *Early Modern Europe* (Koraújkori Európa) címmel adta ki. Abban a pillanatban a fogalom laposan hatott még, de a 20. században újra felfedezték és újra feltalálták azzal a céllal, hogy az európai történelem azon korszakára utaljanak, amelyik nagyjából 1450-től (vagy 1492-től vagy 1500-tól vagy 1517-től) 1750-ig, vagy 1789-ig tartott. Ebben a mozgalomban a vezetők gazdaságtörténészek voltak, mint John Clapham Angliában és John Nef az Egyesült Államokban, kétségtelenül azért, mert ők úgy vélték, hogy a „reneszánsz” korszakcím-

14 George N. Clark, *Early Modern Europe from about 1450 to about 1720* (Oxford, 1957). A „koraújkor” angol fogalmának történetéhez ld. Phil Withington, *Society in Early Modern England* (Cambridge, 2010).

ke fontos gazdaságtörténelmi változásokra nem vonatkozik. A negyvenes-ötvenes években a koraújkor fogalma terjedni kezdett ugyan az angolszász történészek között, ám elég lassan. 1957-re George Clark azonban használni tudta már Európa-története előszavának címében.¹⁴

15 Randolph Starn, „The Early Modern Muddle”, *Journal of Early Modern History*, 6 (2002), 296-307.

Mint a borok esetében, az új márkának kell egy kis idő, míg elfogadják.¹⁵ Az ötvenes években a Cambridge University Press kollégái azt válaszolták két akkor fiatal történésznek, John Eliottnak és Hellmut Koenigsbergernek, akik a koraújkori Európáról javasoltak egy könyvsorozatot; hogy még nem hallották a terminust.¹⁶ 1970-re azonban Elliott *Old World and the New* című könyve úgy tudott megjelenni egy Cambridge-ben kiadott sorozatban, hogy a fülszövege szerint a koraújkor eszméje „ma már széles körben talál elfogadásra a történészek között”.

16 John Elliott ezt Justin Championnak 1991-ben mesélte el. (A szerző megjegyzése).

Voltak azonban a fogalommal kapcsolatban ellenérzések is, ahogy egy személyes anekdota is mutatja ezt. 1975-ben ott voltam a közönség sorában, amikor Keith Thomas „Kor és tekintély a koraujkori Angliában” címmel adott elő a British Academy-n. Isaiah Berlin elnökölte az előadást és élt az alkalommal, hogy kifejezze meglepetését a címmel kapcsolatban, nem kétséges, azért, mert mint filozófus különösen tudatában volt a „korai” és a „modern” közötti ellentmondásnak. Mindenesetre, a fogalom azóta bevetté vált, kivezette a „reneszánszt” mint történelmi korszakot leíró terminust (azzal együtt, hogy az továbbra is jelöli a reneszánsz mozgalmát).

Ez persze nem pusztán angolszász (*anglophone*) történet. Wolfgang Behringer a Saarbrückeni Egyetemen egy kutatási projektet vezet a fogalom intézményesüléséről. Egy kérdőívet küldött szét, melyet mások mellett magam is megválasztam. A fogalom rendszeresen használatos más nyelvekben is, különösen a germán nyelvekben beleértve a németet (frühneuzeitlich), a hollandot (vroegmoderne), a dán és a svédet (förmodern, tidigmodern).¹⁷ Lengyelországban a koraujkor fogalma (wczesnonowożytniej) egyre elfogadottabb. A *Népi kultúra a koraujkori Európában* című könyvem belorusz fordítása *Narodnaya Kultura Evropi Rannyyaga Novata Chasy* címmel – vagyis a „koraujkori idők” kifejezést használva – jelent meg.¹⁸ Magyarul a „koraujkori” fordulata egyre inkább bevettnek tűnik számomra.¹⁹

A fogalom kevésbé elterjedt a neolatin nyelvekben. Franciaul a középkor és a francia forradalom közötti időszakot modernként (moderne) ismerik, míg bármely későbbi kortársként (contemporaine): vagyis a koraujkor sajátos voltát elfogadják, de a kifejezést mégsem használják. Ugyanez igaz a spanyolra és a portugálra, és így volt korábban Olaszországban is. Ám néhány itáliai tudóst megkísértett mostanában a koraujkori címke. Egy Reinhold Mueller és Giorgio Politi szerkesztette sorozat a milánói Unicopoli kiadónál „Tanulmányok a koraujkori európai történelemről” (studi di storia europea protomoderna) címmel jelenik meg.

Eddig ez a cikk csupán Európa történelmével törődött. Újabbban azonban, a globális történetírás felemelkedésével a „koraujkor” fogalma el kezdett terjedni, először Amerikában („the Early Modern Atlantic”), aztán Japánban, Kínában, Indiában és most már az egész világon.²⁰ A zavaros kompromisszum nem várt sikerrel bír!

¹⁷ Németül a terminus használata 1957-ig megy vissza I. Wilhelm Kamlah (1957) „Zeitalter”, überhaupt „Neuzeit” und „Frühneuzeit”, *Saeculum* 8, 313-32. Vö. Wolfgang Reinhard, „The Idea of Early Modern History”, in *Companion to Historiography*, ed. Michael Bentley (London, 1997), 281-92.

¹⁸ Magyarul ld. Peter Burke, *Népi kultúra a koraujkorban*, trans. Bérczes Tibor (Budapest: Századvég, 1991). (a ford.)

¹⁹ Az 1990-es évek közepén az angol eszmetörténetírás szemléletének átvételét szorgalmazók között volt arra kísérlet, hogy az „early modern” kifejezést a „koramodern” jelzővel adják vissza magyarul. Ebben a legnagyobb hatású munka: Horkay Hörcher Ferenc ed., *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe: John Dunn, J.G.A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai* (Pécs: Tanulmány Kiadó, 1996), valamint szerkesztésében legújabbban: *Fejezetek a kora modern esztétikai gondolkodás történetéből, 1450-1650: Tanulmányok* (Budapest: L'Harmattan, 2013). Az utóbbi címében a koramodern kifejezést már külön írják. (A szerk.)

²⁰ Jack Goldstone, „The Problem of the “Early Modern” World”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 41 (1998), 249-84.

21 Paul S. Ropp, *Dissent in Early Modern China* (Ann Arbor, 1981); Kai-Wing Chow, *Publishing, Culture and Power in Early Modern China* (Stanford, 2004); Conrad Totman, *Early Modern Japan* (Berkeley, 1991); Karen Wigen, „Mapping Early Modernity: Geographical meditations on a comparative concept”, *Early Modern Japan Newsletter*, vol. 5 (December 1995) no. 2, 1-13; Sanjay Subrahmanyam ed., *Merchants, Markets and the State in Early Modern India* (Delhi, 1990); John F. Richards, „Early Modern India and World History”, *Journal of World History*, 8 (1997), 197-209.

22 Björn Wittrock, „Early Modernities: Varieties and Transitions”, *Daedalus* (1998) 19-40; David Porter ed., *Comparative Early Modernities, 1100-1800* (Basingstoke, 2012).

Jóllehet a túlpakolt bőrönd problémája még inkább égető lesz, ha a „koraújkor” fogalma Európán túlra, Japánra, Kínára, Indiára és más országokra is kiterjed.²¹ Vegyünk egy a közelmúltban, 2010-ben publikált könyvet Cambridge-ből, Charles Parker *Global Interaction in the Early Modern Age, 1400-1800* című munkáját. Parkernek nem okoz gondot, hogy a „koraújkor” fogalmát „a világtörténelem tanulmányozásának átfogó keretként” vegye át.

A világtörténelem négyszáz évének leírására szolgáló tág névként meglehet, nem találunk semmi jobbat, mint a koraújkor (*early modernity*), vagy még inkább, mint – többes számban – a „koraújkorok” (*early modernities*).²² Mindenesetre az eurocentrizmus kérdése komoly probléma. A régi „korszakalkotók”, vagyis a korszakok régi megalkotói mind nyugatiak voltak. Hogy koraújkori vi-

lágrol beszéltünk, az eurocentrizmus elleni harc egy lépésének szántuk, de az európai dominancia, úgy tűnik, visszatért a hátsó ajtón. Milyen dátumok jelöljék vajon a világtörténelem koraújkori szakaszának kezdetét és végét?

Amerikában, akárcsak Európában nehéz kétségbe vonni 1492 jelentőségét. Az oszmánok, a szafavidák és a mughalok három „lőporbirodalmának” felemelkedése ugyancsak támogatja az 1500 körüli nyitányt – noha néha 1350-et is javasolják erre, lett lévén a nagy pestisjárvány inkább eurázsiai, mint csupán európai katasztrófa.

Másfelől, Kelet-Ázsiában a nagy váltás éppen a „koraújkor” közepére fut le. Kínában a Ming-dinasztiának a Csingekkel való 1644-es leváltásához vezető zűrzavaros időszak sokkal nyilvánvalóbb fordulópontként szolgál, mint az 1500 körüli évek. Japánban a „koraújkor” kifejezést nem a japán történelem saját korszakfogalmai helyett használják, hanem a Tokugawa-kor (1600-1868) szinonimájaként. Ami Afrikát illeti, számos történész 1600-at részesíti előnyben 1500-zal szemben fordulópontként, mivel a rabszolga-kereskedelem ebben az időben vált meghatározóvá.

23 Irving Howe, *The Idea of the Modern in Literature and the Arts* (New York, 1967); Harry Levin, „What was Modernism?”, *Massachusetts Review*, 1 (1960), 609-30. Néhány későbbi szerző, mint Leslie Fiedler és Frank Kermode, a kevésbé elegáns, de precízebb „posztmodernista” fordulatot használják.

24 Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture* (New York, NY, 1977).

A „posztmodern” fogalmának sokkal rövidebb a története, pontosabban két története, az egyik kulturális, a másik társadalmi vonatkozású. Úgy tűnik, egymástól függetlenül kezdték el használni ugyanazt a terminust két külön kontextusban. Amerikai irodalmár körökben a múlt század ötvenes éveinek végén Irving Howe és Harry Levin arra használta a terminust, hogy a korabeli amerikai regény „modernizmussal” szembeni reakcióját írja le.²³ Építészkritikusok, mint Charles Jencks gyorsan átvették ezt a koncepciót.²⁴ Talán szerencsésebb volna erre

a „posztmodernista” (postmodernist) szót használunk, mert az ötvenes években, nagyjából ugyanebben az időben a „posztmodern” fogalmát a történész Arnold Toynbee sokkal szélesebb értelemben használta, amikor korukra, mint „a nyugati történelem posztmodern korára” utalt, és a szociológus C. Wright Mills pedig kijelentette, hogy a „modern kort a posztmodern periódusa váltja fel”.²⁵ Ezzel egy posztindusztriális korra gondoltak, vagy a második ipari forradalomra (ma, néhány szociológus pedig már a harmadikról beszél).

25 Arnold Toynbee-t (1956) és C. Wright Mills-t (1959) idézi az *Oxford English Dictionary* „Posztmodern” szócikke. M. Köhler („Postmodernismus”, *Amerikastudien*, 12 (1977), 8-18) megjegyzi, hogy a terminust 1947-ben legkorábban D. C. Somervell már használta Toynbee rövidített kiadásában. Eközben a terminust Latin-Amerikában is kiötlötték függetlenül az eddig említettektől ld. Perry Anderson, *Origins of Postmodernity* (London: 1998).

Mindazonáltal Lyotard vezette be a fogalmat a legnagyobb hatással, akinek *Posztmodern állapot* című könyve 1979-ben jelent meg, pont azután, hogy Hans Ulrich Gumbrecht összegezte a „modern” vitájának időszerű állapotát.²⁶

26 Jean-Françoise Lyotard, *La condition postmoderne* (Paris, 1979). Magyarul ld. „A posztmodern állapot”, ford. Angyalosy Gergely, in *A posztmodern állapot: Jürgen Habermas, Jean-Françoise Lyotard és Richard Rorty tanulmányai*, ed. Bujalos István (Budapest, 1993), 7-145. Gumbrecht, „Moderne”, op. cit.

Mindenesetre a „modern” és a „koraújkori” fogalmak története jól mutatja, hogyan előzhetik meg az események a történészek – és a politikusok – ötleteit. Ahogy haladunk az időben előre, úgy a múltat új szemmel látjuk, és ezért újra kell definiálnunk a korszakokat, hiszen csakis az az egyetlen értelme van e koncepciók kitalálásának, hogy segítsen megértenünk: a történelem él. Az elmúlt egy-két generáció forradalmi változtatásainak köszönhetően a korábbi korszakok közötti különbségtételek nem tűnnek már oly fontosnak, mint korábban. Egy jól ismert reakció erre a jeles történész, Jacques Le Goff félig játékos javaslata a hosszú középkor fogalmára, hangsúlyozandó a folyamatosságokat 1000-tól 1800-ig.²⁷

27 Jacques Le Goff, *Un Long Moyen Age* (Paris, 2004). Érdemes e megfontolást összehasonlítani John Monfasani idehaza nagy port kavart tanulmányával ld. „The Renaissance as the Concluding Phase of the Middle Ages”, *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, 108 (2006), 165-185. Magyarul Dobozy Nóra fordításában: „A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza”, *Helikon* (2009) 1-2, 183-200. (a ford.)

Ami engem illet, a posztmodern analógiájára vonzódok a „középkor utáni” (post-medieval) korszak elképzeléséhez annak okán, hogy a 16. és 17., és talán még a 18. századot is jellemezzem. Ebben a pillanatban úgy tűnik, a kifejezést csak a régészek használják, akik a 1966-ban alapították meg társaságukat, a *Society for Post-Medieval Archeology*-t. A terminus előnye abban áll, hogy minden a korra jellemző saját kategóriát – más szóval a kortársak tapasztalatait – magába foglalja, nem úgy, mint az olyan jelzők, mint a „preindusztriális”, melyek csak akkor értelmezhetőek, ha a tőlük jellemzett kor már elmúlt. Isten hozta tehát az olvasót a középkor utáni történelemben!

Szentpéteri Márton fordítása

A machiavellista fejedelem erényei – Mennyire volt machiavellista Machiavelli?*

QUENTIN SKINNER

A tanulmány Machiavelli A fejedelem című műve kapcsán a fejedelmi erény fogalmát elemzi. Megállapítja, hogy az erény Machiavelli szóhasználatában azon tulajdonságok összessége, amelyek lehetővé teszik, hogy a fejedelem ellássa alapvető feladatát, az állam megtartását. Ezután azt vizsgálja, milyen viszonyban áll Machiavelli erényfogalma a fejedelmi erények (igazságosság, irgalmasság, nagylelkűség) klasszikus értelmezésével, és ennek kapcsán arra a belátásra jut, hogy Machiavelli részben instrumentálisan fogja fel az alapvető erényeket, vagyis csak addig kell őket a fejedelemnek követnie, amíg segítik őt az állam megtartásában. Ugyanakkor a szerző ezt az állítást azzal pontosítja, hogy Machiavelli szerint az igazi erények gyakorlása mindig segíti a fejedelmet az állam megtartásában. Ha ez látszólag nem így van, az azért lehetséges, mert az emberek nem helyesen értelmezik ezen erények fogalmát, vagyis a retorikai újraértelmezés eszközével olyan tulajdonságokat tüntetnek fel erényként, amelyek valójában jellemhibák.

Machiavelli, A fejedelem, erény, virtù, virtus, paradiasztolé, igazságosság, irgalmasság, nagylelkűség, állam, szerencse, fortuna, Arisztotelész, Thuküdidész

* Quentin Skinner eredeti előadása *A fejedelem* megírásának 500. évfordulója alkalmából hangzott el 'How Machiavellian was Machiavelli?' címmel, a York-i Egyetemen 2013. február 12-én. Köszönjük Quentin Skinnernek, aki jelenleg a Barber Beaumont Professor of the Humanities at Queen Mary, University of London pozíciót tölti be, hogy előadását készségesen rendelkezésünkre bocsátotta, és megengedte, hogy cikké formáljuk.

Előadásomban Niccolò Machiavelliről és leghíresebb politikai elméleti munkájáról, az *Il Principér*ről, vagyis *A fejedeleme*ről szeretnék beszélni. Előtte azonban érdemes magáról Machiavelliről egy pár szót szólni.

1469-ben született Firenzében és kezdetben a köz szolgálatának szentelte magát. Fontos tény életrajzával kapcsolatban, hogy korai éveiben eszébe sem jutott, hogy valamikor politikaelméleti művek szerzője lesz. Mindig is a köztársaságot akarta szolgálni, és valóban ezt is tette mint Firenze második kancellárja, 1498-tól egészen a köztársaság 1512-ben bekövetkezett váratlan összeomlásáig. Kinevezése előtti életéről keveset tudunk, későbbi pályafutása azonban szorosán összekapcsolódott a köztársaság sorsával. Firenze új köztársasági kormányzata 1498-ban állt fel, miután a Mediciket eltávolították a hatalomból. Ezt szolgálta Machiavelli mindaddig, amíg a Medici hercegek vissza nem tértek 1512-ben, miután II. Gyula pápa létrehozta a Szent Ligát, és behívta a spanyol gyalogságot Itáliába.¹ 1512 válságos év volt Machiavelli számára. Azon nyomban meg is fosztották második kancellári tisztségétől, ráadásul a Medicik is gyanakvással figyelték: megvádolták, hogy részt vett a visszatérésük ellen szervezett összeesküvésben, ezért börtönbe vetették és megkínozták. Általános amnesztiával szabadult 1513 márciusában, ám a városból kitiltották. Száműzték Firenzétől délre fekvő birtokára, ahonnan rálátott ugyan a városra, de oda többé nem léphetett be. Az 1512-es, megrázkódtatásokkal teli évvel nyilvános politikai karrierjének is hirtelen vége szakadt, hiszen innentől fogva nem viselt sem közhivatalt, sem nyilvános politikai szerepet, hanem az írásnak szentelte magát, és így vált azzá az íróvá és politikai filozófussá, akit az utókor ismer.

¹ Itt Skinner kissé egyszerűsít. A Szent Liga valójában már 1511-ben létrejött. (A ford.)

1513 elején tehát vidéken telepedett le, és ebben a nehezen viselt helyzetében írta híres levelét barátjának, Francesco Vettori-nak 1513 decemberében. „Kényszerű tétlenségemet arra használtam – írja –, hogy könyvecskét írjak a fejedelemségekről, *De principatibus*.” Machiavelli itt az *Il principének*, vagyis *A fejedeleme* című értekezésének megírására utal. Ha valóban februári vagy márciusi szabadulása után kezdte el írni könyvecskéjét, ahogy állítja, akkor a jövő hónapban lesz ötszáz éve, hogy nekilátott *A fejedeleme* megírásának.

Biztosan tudják, hogy ez a könyv huszonhat fejezetből áll, amelyek közül az utolsó nem más, mint egy formális értekezés vett, szónokias *exhortatio*, amelyben Machiavelli arra buzdítja a Mediciket, hogy állítsák helyre Itália egységét. Ezzel szemben az első huszonöt fejezetben azt elemzi, hogy miként lehet elnyerni és megtartani a hatalmat. A könyv kulcsfejezete a tizenötödik, amelyben Machiavelli kifejti, hogy *gyakorlati* tanácsokat szeretne adni az államügyekkel kapcsolatban, és fő célja az – mint a huszonnegyedik fejezetben, a könyv végén rámutat –, hogy az új uralkodókat tanácsokkal lássa el annak érdekében, hogy hatalmukat szilárdnak tudják láttatni. Nem a már megállapodott fejedelmek érdeklik

őt, akik a fejedelemséghez öröklés útján jutottak (mondván, hogy aki még így sem képes megtartani hatalmát, az annyira inkompetens a hatalomgyakorlást illetően, hogy szóra sem érdemes), hanem csakis az újak, akiknek komoly nehézségekkel kell szembenézniük e téren. Machiavelli ambíciója az, mint hangsúlyozza, hogy megtanítsa az új fejedelmeket arra, miként tűnhetnek megalapozott hatalommal bíró uralkodónak. Ebben áll tanácsainak gyakorlati célja.

Munkájában mind ókori, mind kortárs politikai vezetők tetteire hivatkozva merít *exemplum*okat – elsősorban arra nézve, hogy hogyan kell és hogyan nem szabad egy fejedelemnek cselekednie –, a reneszánsz retorikai műveltségében ugyanis az elméleti érvek és a gyakorlati példák egyaránt fontosak. Mármost, mint arra kétségkívül számítani lehet, szinte az összes Machiavelli által tárgyalt politikai vezető férfi, ezért ami-

2 Skinner ezen igyekezete a magyar fordításban kevésbé érzékelhető, nem lévén *grammatikai nem* a magyarban, ezért egyes esetekben magyarázó vagy a nemi kiegyensúlyozottságra törekvő megjegyzéseit nem fordítottuk le.

3 Magyarul: Niccolò Machiavelli „Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről”, trans. Lontay László, in *Niccolò Machiavelli művei*, I. kötet (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978), 87-441.

kor a fejedelmekkel kapcsolatos nézeteit vizsgálom, néha – hogy elkerüljem az anakronizmus vádját – kénytelen leszek követni maskulin szókincsét.² Azonban vegyük észre mindjárt az elején, hogy valójában nem mindegyik általa tárgyalt uralkodó volt férfi, így *A fejedelemben* és a későbbi *Discorsiban*³ nagy csodálattal említett Caterina Sforza sem. Mint látni fogjuk, minden, amit Machiavelli a fejedelmekben szükséges tulajdonságokról mond, férfi és női vezetőkre egyaránt vonatkozik.

Létezik ugyanis egy olyan lényegi tulajdonság, pontosabban különböző tulajdonságoknak egy olyan együttese vagy együttállása, amelynek minden politikai vezetőnek – legyen az nő vagy férfi – birtokában kell lennie Machiavelli szerint, ha meg akarja állni a helyét. Ezt a tulajdonságot olasz nyelven *virtù*-nak nevezi a szerző. Ez a szó a könyvben újra és újra felbukkan, egyszer még latinul is – mivel a fejezetek címe latinul van, és a hatodik fejezet címében a latin *virtus* forma szerepel. Azok kedvéért, akik kedvelik a pontosságot, elmondom, hogy ez a szó mintegy hatvanszor fordul elő ebben a meglehetősen rövidke könyvben, vagyis átlagosan minden egyes oldalon olvashatjuk. A fejedelmi *virtù* fogalma a legtöbb fejezet érvelésében kulcsfontosságú, ezért ha értelmezni szeretnénk *A fejedelem* című könyvét, először is meg kell vizsgálnunk, mit érthetett Machiavelli ezen a központi jelentőségű kifejezésen.

Nos, a szerző nem áll elő formális definícióval – ez nem az ő stílusa, ez

4 John Humphreys Whitfield, *Machiavelli* (Oxford: Blackwell, 1947), 105. Skinner idézi is: „innocent of any systematic use of the word”. Ld.: *Visions of Politics*, vol. 1: *Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 48.

inkább Hobbes-ra vallana –, és mivel a fejedelmi *virtù*-ról nagyon is sokféle szövegösszefüggésben beszél, talán nem meglepő, hogy sok kommentátor, köztük Whitfield, arra a megállapításra jutott, hogy Machiavelli minden következetesség nélkül használja ezt a kifejezést.⁴

Le kell mindjárt szögezni, hogy egyáltalán nem értek egyet ezzel a nézettel. Úgy látom, rövid könyvecskéjében Machiavelli mindvégig több fontos tulajdonság együttállását érti alatta, amelyről szerinte számos különböző megállapítást tehetünk – meglátásom szerint legfőképpen négyet.

Először is a *virtù* Machiavelli szerint az a tulajdonság – pontosabban bizonyos tulajdonságok együttállása –, amelynek segítségével egy adott vezető a politikai ügyekben legalább részben képes kordában tartani vagy ellensúlyozni *Fortuna*, azaz a merő véletlen, a jó és rossz szerencse hatalmát, bár Machiavelli szerint politikai vezetőként sosem szabadulhatunk meg egészen a szerencse tényezőjétől. Ahogy gyakran céloz arra, hogy nem egy kiemelkedően sikeres politikai vezetősikere csupán a szerencsén múlt: mutass nekem egy sikeres politikai vezetőt, és én bebizonyítom sikere nagyon is a szerencsén múlt. Ha például John Smith nem kap szív-rohamot, akkor sosem hallunk Tony Blairról. Ezek az emberek sikeresek voltak, de csakis azért lehettek azok, mert szerencsésük volt. Éppen ezért a politika nem válhat tudománnyá – Machiavelli szerint nagyot tévednénk, ha ezt gondolnánk. Éspedig azért nem, mert akkor megfélemlenénk a szerencse politikai szerepéről, amely *ex hypothesi* kiszámíthatatlan, ám annál lényegibb. Mindazonáltal Machiavelli azt is mondja, hogy azoknak az ókori gondolkodóknak sincs igazuk (és itt Plutarkhoszra utal), akik szerint a politikában minden a szerencsén múlik. *A fejedelem* szerzője szerint a politikában sok minden múlik az ítélőképességen is, és ezért könyvének egyik fő témája a szerencse és az ítélőképesség viszonya.

A *virtù* tehát az a tulajdonság, amellyel az embernek rendelkeznie kell, ha valamilyen módon kordában akarja tartani a szerencsét. Ezért a könyv egyik meghatározó ellentétpárja a *virtù* és a *fortuna*. A legnyilvánvalóbban a huszonnegyedik fejezet beszél erről, amelynek témája, mint a cím is mutatja, az, hogy „miért veszítették el Itália uralkodói államaikat”.⁵

Machiavelli szerint az említettek kudarcukért szörnyű nagy balszerencsésüket hibáztatják, viszont nincs igazuk. Idézem: „a védekezés csak akkor biztos, megfelelő és tartós, ha rajtad áll, és képességeidről (*virtù*) függ.”⁶ Mert ha valaki saját *virtù*-jára alapozza biztonságát, akkor a balszerencse sem képes olyan könnyen megfosztani őt a hatalmától. Vagyis bár állítólagos balszerencsésükkel magyarázzák ezek a fejedelmek sikertelenségüket, tévedésben vannak, hiszen valójában az a bajuk, hogy híján vannak a *virtù*-nak. Márpedig ha meglenne bennük ez a jó tulajdonság, akkor éppenséggel ellensúlyozhatnák vele balszerencsésüket. Más szóval tehát a *virtù* az a tulajdonság, amellyel a *fortuna* által okozott károkat enyhíthetjük. Ezt megerősíti a huszonötödik fejezet is, amelyben a szerző kimondottan a szerencse helyét vizsgálja a politikai életben. Machiavelli itt megállapítja, hogy Itáliával ellentétben Németország és Franciaország uralkodói bebizonyították, hogy rendelkeznek azzal a *virtù*-val,

⁵ Niccolò Machiavelli, „A fejedelem”, trans. Lutter Éva in *Niccolò Machiavelli Művei* I. 79. Skinner vagy az általa kiadott fordítást, vagy saját fordítását idézi, helyenként azonban fordításunk előadásának élőnyelvi fordulatait követi. Az általa kiadott fordításra lásd: Niccolò Machiavelli, *The Prince*, ed. Quentin Skinner, Russell Price (Cambridge Texts in the History of Political Thought) (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

⁶ Machiavelli, „A fejedelem”, 80.

amely megvédi őket attól, hogy a balszerencse éppúgy letiporja őket, mint ahogyan az Itáliában is megtörtént.

Machiavelli *második*, ide kapcsolódó állítása az, hogy a *virtù* azoknak a tulajdonságoknak az együttállását is jelenti, amelyek lehetővé teszik, hogy valaki előidézzé magának a kedvező szerencsét – *to get lucky*, ahogy az amerikaiak mondanák. Ha akarsz, szerencsés lehetsz, csak ne keverd össze *Fortunát* a Gondviseléssel. *Fortuna* ugyanis egyáltalán nem kérlelhetetlen, sőt bizonyos módon akár egyezkedni vagy szövetkezni is lehet vele, és kordában is tarthatjuk. Ha azt kérdik, hogyan lehetséges mindez, a válasz ismét: *la virtù*. Ezt a nézetet először a hatodik fejezet hangsúlyozza, amelyben Machiavelli – mint a fejezet címe is mutatja – „az új keletű egyeduralkodókról” beszél, „amelyeket fegyver és vitézség (*virtute*) árán szereztek”.⁷ Ez ellentétben áll a hetedik fejezettel, mert míg az a hatodik fejezetben Machiavelli azt vizsgálja, hogyan lehet a *virtus* segítségével megragadni és megtartani a hatalmat, a hetedikben azt, hogy miként lehet ugyanezt elérni a szerencse segítségével. A könyv első fele szerkezetileg pontosan e két minőség ellentétére épül.

7 Ibid, 21.

A hatodik fejezetben Machiavelli egy másik fogalmat is bevezet, amely kapcsolatban áll a szerencsével. Amint rámutat, a jó szerencse segít, hogy a kedvező *occasione*-vel, vagyis a cselekvésnek megfelelő pillanattal, alkalommal találkozzon az ember. És ha nincs rajta a szerencse különleges áldása, akkor nem is reménykedhet abban, hogy politikai vezetőként sikeres lesz. Ebben az értelemben a szerencse kérlelhetetlen, ám éppen attól lesz valaki *virtù*-val rendelkező vezető, hogy képes megragadni a kedvező alkalmakat. Az a tulajdonság, amely ebben segítségére van, ismét csaknem más, mint a *virtù*.

Ennek szellemében a hatodik fejezet azokat az államalapítókat és vezetőket tárgyalja, akik a történelem folyamán a legsikeresebbek voltak: Mózes, Thészeusz, Kürosz és Romulus. Mózes azonban, mint mondja Machiavelli, „puskázott”, hiszen maga Isten maga mondta meg neki, mit kell tennie – ő tehát nem sorolható a többiek közé –, ennek ellenére Machiavelli személyes kedvence inkább Romulus. Mindannyiukról megállapítja,

8 Ibid, 22.

9 Machiavelli, „A fejedelem”, 22. Az angol fordítás alapján Skinner úgy fogalmaz, hogy „az erényeiknek köszönhetően, hogy a számukra felajánlott lehetőségeket nem vesztették el.” Machiavelli, *The Prince*, 20.

10 Ibid. Az angol fordítás szerint az alkalom sikeressé tette őket (és nem szerencsésé, mint a magyar fordításban), de *virtusuk* révén ismerték fel és ragadták meg a kínálkozó alkalmat. Machiavelli, *The Prince*, 20.

hogy „megvizsgálván életüket, valamint cselekedeteiket, előtűnik, hogy a szerencse által csak alkalomhoz jutottak, anyaghoz, amelyet nekik tetsző formába önthettek [...]”.⁸ Elismeri tehát, hogy e nélkül az *occasione* nélkül *virtù*-juk hatástalannak bizonyult volna, ám azt is hozzáteszi, hogy „*virtusuk (virtù)* hiányában hiábavaló lett volna az alkalom.”⁹ *Virtusuk* tette hát őket sikeres politikai vezetőkké. Ahogy Machiavelli összefoglalja, „az alkalom tette szerencsésé ezeket az embereket, mert kiváló *virtusuk* felismertette velük az alkalmat [...]”.¹⁰

Ezek a megfontolások vezetnek a *harmadik*, szintén idevágó állításhoz, amellyel Machiavelli a *virtù*, hatodik fejezetben bevezetett fogalmát jellemzi. Azok a politikai vezetők, akik birtokában vannak a *virtù*-nak, mindig megragadják a nekik kedvező alkalmakat, és arra is képesek, hogy – és itt ismét bevezet egy olyan terminust, amely a könyvben sok helyen visszaköszön – megtartsák államukat, *mantenere lo stato*. Ez a *lo stato* terminus nagyon is ellentmondásos, Machiavelli ugyanis egyszerre legalább két dolgot ért alatta. A mai olasz nyelvben természetesen a *lo stato* egyszerűen az államot jelenti. Hajlamos vagyok azt gondolni, hogy ez a fogalom Machiavellinél sem hiányzik. Ám amikor azt mondja, hogy *mantenere lo stato*, alapvetően arra gondol, hogy a fejedelmnek uralkodói vagy vezetői státuszát kell megőriznie. Vagyis elejét kell venni annak, amit a franciák már akkor is *coup d'État*-nak hívtak, vagyis az uralkodói státuszra, illetve pozícióra mért megsemmisítő csapásnak.¹¹

11 A kifejezés francia nyelvű használatával kapcsolatban Skinnernek nincs teljesen igaza. A *coup d'État* nem mai értelemben vett államcsíny ekkor még a franciában, hanem politikai fogás, amely éppen hogy a hatalom megtartását teszi lehetővé. Ebben az értelemben használja Gabriel Naudé is a *Considérations politiques sur les coups d'État* (1639) c. politikai értekezésében. (A ford.) Abban ugyanakkor igaza van Skinnernek, hogy ebben az esetben személyes és nem államhatolomról van szó.

A szó másik jelentése szerint, amelyet a könyv nyitómondata is előrebocsát, a fejedelmek akkor tudják megtartani államukat, ha képesek a rájuk bízott *statókat*, vagyis az általuk uralt területeket és intézményeket megőrizni. Itt persze a *lo stato* kifejezésnek egy olyan értelme kerül előtérbe, amely nagyon közel áll ahhoz, amit mi államnak nevezünk.¹² Csak akkor remélheti valaki, hogy sikerül megtartania fejedelmi státuszát, ha képes megőrizni a *statót*, az államot, vagyis az állam intézményeit és jogszolgáltatását. Ráadásul a könyv legelső mondata az állam fogalmát a korban meglehetősen újszerűen és igen absztrakt értelemben használja: „[a]z uralom és birtoklás minden fajtája (*tutti li stati*), amely valaha is hatalmában tartotta az embereket, köztársaság vagy egyeduralom volt, és ma is az.”¹³ Vegyük észre, hogy itt az állam meglehetősen elvont fogalma bizonyos intézmények olyan együttesét jelenti, amely különböző alkotmányos formákat ölthet. Machiavelli szerint tehát a feladat az, hogy valaki megtartsa az államot, és elkerülje a *coup d'État*-t. Azt is állítja, hogy ha valaki mindkét értelemben meg akarja tartani az államát, akkor feltétlenül rendelkeznie kell a *virtù* tulajdonságával. Ahogy a hatodik fejezetben megjegyzi Machiavelli, azok, akik „virtusukkal válnak fejedelmmé, nehezen jutnak a birodalomhoz, de könnyen megtartják [...]”¹⁴.

12 Robert Black vitatja azt, ahogyan itt Skinner az állam fogalmát értelmezi (szóbeli közlés). A vitát összefoglalja Paczolay Péter, *Államelmélet I.: Machiavelli és az államfogalom születése* (Budapest: Korona Kiadó, 1998).

13 *Ibid.*, 9.

14 *Ibid.*, 22.

A hatodik fejezetet a szerző egy nem túl ünnepeelt fejedelem – jöllehet egy a szó szoros értelmében vett hérosz¹⁵ –, Hierón példájával fejezi be: „Ez a polgár Szürakuszai uralkodója lett; ő sem kapott mást a szerencsétől, mint az alkalmat” – ám ezenkívül sikerét kizárólag kiváló erényének (*virtù*) köszönhette: „mihelyt barátokat és katonákat állított, erre az alapzatra akármi-lyen építményt emelhetett: olyannyira, hogy sok fáradságba került a megszerzés, és kevésbe a megtartás (*in mantenere*).”¹⁶

15 Szójáték az angol *heroe* szó és *Hieron* nevének hasonlóságával (a ford.).

16 *Ibid.*, 24. Az angol fordítás alapján Skinner úgy fogalmaz „az egyszerű polgárból Szürakusza kizárólagos ura lett”, aki „a megfelelő alkalmon kívül semmit sem köszönhetett Fortunának”. Vö.: Machiavelli, *The Prince*, 22.

Mármost ahogy Machiavelli is megjegyzi a tizenkilencedik fejezetben, ellenkező úton is eljuthatunk ugyanehhez az állításhoz. Két zátonyt mindenképpen el kell kerülni az állam hajóját kormányozva: részint azt, hogy meggyűlöljék, részint pedig azt, hogy megvessék az uralkodót. Állítását a régi Róma kései császárainak példájával világítja meg a szerző: Antoninust gyűlölték, ezért hamar el is vesztette államát; Pertinaxot és Alexandert megvetették, így igen gyorsan velük is ez történt; Commodust gyűlölték is és meg is vetették, így államát csak nagyon rövid ideig őrizhette meg. Ezzel ellentétben Marcus Aureliust és Septimius Severust (Machiavelli két kedvenc ókori politikai vezetőjét) sem nem gyűlölték, sem meg nem vetették – és noha Severus neve azt jelenti, hogy őt nagyon is félték, gyűlölni nem gyűlölték –, így aztán nem került sok nehézségbe megtartani államukat (*mantenere lo stato*). És ha megkérdezzük, miért is volt így, a válasz mindkettejük esetében az, hogy rendkívüli erény (*extraordinaria virtù*) birtokában voltak – vagyis megvolt bennük a képesség, hogy megtartsák államukat.¹⁷ Persze Machiavellit legalább annyira érdekli az is, hogy miként kell megragadni a hatalmat, mint az, hogy miként lehet megtartani az államot. Ám ne feledjük, hogy bár az első fejezettől a tizenegyedikig a hatalom megragadásáról és megtartásáról is szó van, valójában nagyon sokféleképpen meg lehet azt szerezni (például úgy, hogy megörökljük egy örökletes monarchiában, vagy úgy, hogy megválasztanak minket egy olyan monarchia élére, mint amilyen a pápaság, vagy végül a jószerencse csodája révén is hatalomra kerülhetünk), megtartani viszont csak egyféleképpen lehet: a *virtù* segítségével.

17 Ibid, 63–67.

Engedjék meg, hogy rátérjek a *virtù*-ról szóló *negyedik* és egyben utolsó állításra. Hogy megértsük, először figyelembe kell venni, hogy Machiavelli szerint kétfajta célt kell szem előtt tartania minden politikai vezetőnek. Ne feledjük, a reneszánsz fénykorában vagyunk, a 16. század hajnalán, amikor is a politikai értékrend egészen más volt, mint amilyenhez egy demokratikus társadalomban hozzászokhattunk. Amint láttuk, az uralkodók alapvető célja, hogy megtartsák hatalmukat (*mantenere lo stato*). Nem ez a fejedelem legfőbb feladata, viszont igen fontos számára, hiszen ha nem képes megtartani a hatalmát, akkor vége uralmának, és semmit sem érdemes tanácsolni neki. Ahogy Machiavelli rendszerint hangsúlyozza is, ezt az alapvető célt kell szem előtt tartania minden politikai vezetőnek, és azt is nyomatékosítja, hogy tanácsainak legfőbb célja az, hogy megtanítsa az új uralkodóknak, hogyan tudják a frissen megszerzett vagy megragadott hatalmukat megtartani.

Ám ennél vannak magasabb rendű célok is. Mint Machiavelli hangsúlyozza, a fejedelem igazi célja nem csupán az, hogy megtartsa hatalmát, hanem az is, hogy olyan nagy dolgokat (*gran cose*) vigyen vele véghez, amelyek – mint a reneszánsz fénykorában mondták – dicsőséget (*la gloria*) hoznak rá, mégpedig annyit, amennyi halála után is hírnevet (*fama*) biztosít számára. Ez utóbbi mindig az utókorra marad, ezért nem árt, ha

az ember jőban van a történezzekkel, hiszen rajtuk múlik ennek biztosítása – ám ebben a földi életben csak magától az uralkodótól függ a saját dicsősege, és amit véghezvisz, abból tud „félretenni” az utókor számára.

Márpedig Machiavelli éppen azt mondja, hogy az a minőség, amely lehetővé teszi, hogy ne csupán megőrizze valaki az államát, hanem nagy dolgokat (*gran cose*) is véghezvigyen, ismét csak nem más, mint a *virtù*, vagyis az, ha erényes (*virtuoso*) az illető. Manapság persze virtuóznak azt nevezzük, aki kiválóan hegedül vagy zongorázik a közönség előtt. Ám nem nehéz észrevenni a két jelentés közt az összefüggést, hiszen amikor a virtuózok akcióba lendülnek, tátva marad a szánk, nemde? Fürdenek a dicsőségben, a közönség pedig megőrül értük.

Az idevágó részt elsősorban a római császárokról szóló tizenkilencedik fejezetben találjuk, ahol Machiavelli Marcus Aureliust és Septimius Severust megkülönböztetett dicséretben részesíti. Marcusnak, mint írja, nem esett nehezére megőriznie az államot (*conservare lo stato*), hiszen örökség útján lett az övé. Ugyanakkor – Septimiushoz hasonlóan – különlegesen nagy *virtù*-val rendelkező férfiú is volt. És ennek köszönhetően (amint ennek a fejezetnek a végén olvashatjuk) nem pusztán annyi tellett mindkettejüktől, hogy hatalmon maradjanak, hanem az is, hogy kivívják maguknak a dicsőséget, sőt Marcus mindenki által tisztelve halt meg.¹⁸ A huszonnegyedik fejezet konklúziójában Machiavelli azt is hozzáteszi a fentiekhez, hogy az új fejedelmek, amennyiben rendelkeznek a *virtù*-nak ezzel a minőségével, nem csupán egyszerű dicsőséget, hanem kettős dicsőséget (*gloria duplicata*) is kivívhatnak maguknak. Ugyanis nemcsak arra lesznek képesek, hogy új államot alapítsanak, hanem arra is, hogy azt jó törvényekkel és saját maguk jó példájával erősítsék meg.

18 Ibid, 64.

Tehát Machiavelli a *virtù* fogalma alatt bizonyos tulajdonságok olyan együttesét, együttállását érti, amely lehetővé teszi, hogy kordában tartuk a szerencsét, megőrizzuk az államunkat, és hogy a fejedelmi dicsőség és hírnév magaslataira emelkedjünk. Ám jogosan vethetik a szememre, hogy amit idáig elmondtam, nem túl revelatív. Megkérdezhetnék, hogy milyen tulajdonságok teszik a fejedelmet *gloriosó*vá. Milyen jól jönne most egy erre vonatkozó lista, nemde? Nos, amikor Machiavelli művét írja, már igen nagy irodalma van a fejedelmek számára írt tanácsadó könyveknek, az úgynevezett fejedelmi tükröknek, amelyek éppen ezt a kérdést hivatottak megválaszolni. A következőkben arra keresem a választ, hogy milyen viszonyban van Machiavelli érvelése ezzel a már létező szellemi tradícióval. Számos latin könyvre gondolhatunk itt, mint például Giovanni Pontano *De principe* című, 1468-as munkájára, vagy Bartolomeo Sacchi 1470-es, azonos című értekezésére, vagy Francisco Patrizi *De regno* című 1470-es könyvére.

Ezeket a műveket kivétel nélkül latinul írták, és Machiavellit úttörőnek tekinthetjük, amiért ő saját tükrét olaszul írta. Fontos pillanata az olasz irodalomnak, amikor egy olyan tudós értekezést, mint ez, már nem latinul írta meg. A korábbi értekezések tehát inkább *virtusról*, mint *virtù-ról* beszélnek. Ám akik *virtusról* írnak, azok jó szívvel egyetértenek Machiavellivel abban, hogy ez az általános neve azoknak a tulaj-

19 Az itt következő részhez ld. a szerző korábbi tanulmányát: Quentin Skinner, „Republican virtues in an age of princes”, in idem, *Visions of Politics*, vol. II: *Renaissance Virtues* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 118–159.

donságoknak, amelyek segítségével a fejedelmek képesek hatalmon maradni és a dicsőség és nagyság magaslataira emelkedni. Ahogy Pontano műve is sugallja, csakis a *virtusból* támadhat *gloria*. (Másképpen: az erény a dicsőség egyetlen forrása.)¹⁹

Ám ezek a szerzők listát adva fel is sorolják tételelesen azokat a különleges tulajdonságokat, amelyekből a *virtus* általános fogalma felépül, és erről mindnyájan nagyon világos és egységes beszámolót adnak. Az alapvető minőség, amellyel az erényes fejedelemnek mindenekelőtt rendelkeznie kell – mint mindannyian megállapítják – az igazságosság (*sense of justice*).

Sacchinál a következőt olvassuk: „A társadalom csak akkor marad erős, ha igazságosan kormányozzák; ha az igazságosságot semmibe veszik, elgyengül és összeomlik [...] Az igazságosság tehát az örökké tartó elismertség és jó hír alapja, amely nélkül semmi sem lehet dicséretes.”²⁰

20 Skinner az alábbi angol kiadásból idéz: Bartolomeo Sacchi (Il Platina), „On the Prince”, in *Cambridge Translations of Renaissance Philosophical Text*, ed. Jill Kraye, vol. 2: *Political Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 97. A magyar fordításban idézett eredeti latin szöveg teljes kiadásához ld. Bartolomeo Sacchi (Il Platina), *De principe*, ed. Giacomo Ferrau (Messina: Il Vesporo, 1979).

21 A Skinner által csak részben követt angol fordításra ld.: Giovanni Pontano, „On the Prince”, in *Cambridge Translations*, 71, valamint az általa idézett és a magyar fordítás alapjául szolgáló latin eredetire ld.: Giovanni Pontano, „De principe”, in *Prosatori latini del quattrocento*, ed. Eugenio Garin, (Milano–Napoli: Riccardo Ricciardi, 1952), 1026: „nihil turpius sit quam fidem non servare”.

22 Peter Stacey, *Roman Monarchy and the Renaissance Prince* (Cambridge, Cambridge University Press, 2007).

Pontano Cicero-ból merítve annyit tesz ehhez hozzá, hogy az igazságosság lényegi összetevője a *fides*, vagyis az ígéretek betartása, hiszen „semmi sem megvetendőbb, mint megszegni az adott szót.”²¹

Abban Cicero nyomán mindnyájan egyetértenek, hogy az lehetne a jelszó: *fides sit servanda*, vagyis az adott szót, az ígéretet mindig be kell tartani. Ezt már a római jog is előírja, de Cicero külön is hangsúlyozza. E gondolat, miszerint a szavahihetőség kulcsfontosságú politikai erény, eredetét tekintve tehát ciceroniánus. A reneszánsz gondolkodás azonban ennél szélesebb körben mozgott. Ahogyan Peter Stacey nemrég rámutatott, a fejedelmi kormányzás reneszánsz elmélete még többet köszönhet Seneca gondolatának (Senecának, Nero nevelőjének – ezt hívják balszerencsének, azt hiszem), és mindenekelőtt Seneca azon véleményének, amely szerint a *virtus* általános fogalmának van még két másik olyan összetevője is, amelyet kifejezetten fejedelmi erényeknek kell tekintenünk.²²

Az egyik a bőkezűség vagy nagylelkűség, amelyről Seneca *De beneficiis* című, a jócselekedetekről szóló értekezésében ír. A másik pedig az irgalmasság vagy könyörületesség, amelynek Seneca *De clementia* című befejezetlen értekezését szentelte. A bőkezűségben és az irgalmasságban

közös, hogy tútesznek, túllépnek az igazságosságon. Nagylelkűnek vagy bőkezűnek, illetve irgalmasnak lenni több, mint igazságosnak lenni. A fejedelmeknek pedig természetesen megvan az az előjoguk, hogy kegyelmesek legyenek, vagyis figyelmen kívül hagyják a törvényt, és helyette kegyemet gyakoroljanak. Ismét Pontanótól idézek:

„Az uralkodónak két alapvető célt kell szem előtt tartania: először azt, hogy nagylelkű legyen, másodszer pedig, hogy irgalmas [...] E két erény révén ugyanis a fejedelem hasonlatossá válik Istenhez, akinek az a tulajdonsága, hogy mindenkiel jót tesz, és megkegyelmez a vétkezőnek.”²³

23 Pontano, „On the Prince”, 70; latinul: Pontano, „De principe”, 1026: „Qui imperare cupiunt, duo sibi proponere in primis debent: unum, ut liberales sint; alterum, ut clementes [...] Utraque autem princeps Deo maxime similis efficitur, cuius proprium est benefacere omnibus, parcere delinquentibus.” (a ford.)

Összefoglalva tehát: a klasszikus, Machiavelli korában bevett humanista nézet szerint a *virtus*, vagyis a fejedelmi erény általános fogalmáról azt mondhatjuk, hogy három specifikus tulajdonságból áll: mindenkifelett az igazságosságból, valamint a bőkezűségből és az irgalmasságból. Ezek a *virtus* alkotóelemei, amelyek nemcsak azt teszik lehetővé, hogy az uralkodó megtartsa államát, hanem azt is, hogy dicsőséget, halála után pedig hírnevet szerezzen. Machiavelli ebből a szellemi hagyományból indul ki.

Mármost Machiavelliről azt szokás mondani, hogy heves bírálója a fejedelmi *virtù* effajta értelmezésének. Valóban maga is nyíltan kimondja ezt akkor, amikor *A fejedelm*tizenötödik fejezetében arról értekezik, hogy miként kell az uralkodónak az alattvalóival szemben viselkednie, ha meg akarja tartani államát, és nagy dicsőség csúcsára akar érni. „S mert tudomásom van róla, hogy ezt sokan megírták előttem” – vagyis erre az említett irodalomra hivatkozik – „félek, nem kerülök-e önteltség hírébe, ha én is erről írván, mások észjárásától ebben a tárgyban különösen (*massime*) eltérek.”²⁴ (Vagyis amit Machiavelli írt, az

jelentős mértékben eltér attól, amit ezek a szerzők eddig leírtak.) Majd a könyv leghíresebb egységében sorra veszi a *virtù* általános fogalmának feltételezett összetevőit:

24 Machiavelli, „A fejedelem”, 51. (Lutter Éva fordításának szörendjét kissé át kellett alakítani itt, hogy jobban megfeleljen Skinner olvasatának – a ford.)

a tizenhatodik fejezet a nagylelkűségről (*De liberalitate*), a tizenhetedik a kegyetlenségről és az irgalmasságról (*De crudelitate et pietate*), végül a tizennyolcadik az adott szó megtartásáról (*fides*), az igazságosság alapjáról szól. Mivel Machiavelli előre bejelenti, hogy jelentősen el fog térni mindattól, amit ebben a témában általában mondani szoktak, az olvasó figyelmét e három megkülönböztetett kvalitás kiválasztásával a róluk szóló irodalomra is felhívja.

De miben tér el akkora klasszikus humanizmus értékeitől az, amit Machiavelli ezekben a fejezetekben ajánl? Azt hiszem, ezt a kulcsfontosságú kérdést kell megválaszolnunk ahhoz, hogy megértsük mindazt, amit – hogy előadásom címére hivatkozzak – a fejedelmi erényekről Machiavelli szerint tudni kell. És hogy választ találjunk erre a kérdésre, ezt a három fejezetet kell alaposan szemügyre vennünk.

A válasz lényege szerintem az, hogy Machiavelli a reneszánsz humanista fejedelmi erény alkotóelemeit instrumentálisan kezeli. Mint kifejti, ezeket a kvalitásokat a fejedelemnek követnie kell, de csak addig, amíg hozzájárulnak ahhoz, hogy a fejedelem ellássa alapvető feladatát, vagyis az államának megtartását, ám mihelyt eltérítik őt ettől a feladattól, nem szabad többé követnie őket. Ezért a politikai morál kulcskérdése számára mindig a következményekre nézve értelmezhető: igaz-e vajon, kérdezi, hogy az igazságosság, a nagylelkűség és az irgalom fejedelmi erényeit követve meg lehet tartani az államot, vagy nem? Ezt a kulcskérdést Machiavelli mindig konzekvencialista módon teszi fel. Az erénynek az a fogalma, amely őt érdekli, nem olyan kvalitást jelent, amely bizonyos dolgok megételét abszolút módon tiltja. Számára nincsen ilyen minőség, mert a konzekvencializmus azt jelenti, hogy magára a cselekvésre való tekintet nélkül azt a kérdést teszi fel, hogy az adott cselekedet, legyen bár nagylelkű, irgalmas vagy igazságos, segít-e megőrizni az államot. Ha igen, akkor meg kell tenni, ha nem, nem szabad meg tenni. A fejedelmi ítélőképesség – és vele együtt a *virtù* – tehát abban áll, – és ez az, ami valójában a *virtù* lényege – hogy el tudjuk dönteni, mikor melyik eset áll fenn. Márpedig ez mindhárom erényre vonatkozik.

Machiavelli ezt a kérdést először a nagylelkűség erényével kapcsolatban vizsgálja meg, amelynek a tizenhatodik, *De liberalitate et parsimonia*, a nagylelkűségről és a fősvénységről szóló fejezetet szenteli. Először is mindjárt az elején leszögezi, hogy „jó [lenne], ha a fejedelmet bőkezűnek tartanák.”²⁵ Viszont, hogy az alapvető cél fejedelemként az, hogy az uralkodó megtartsa államát, *mantenere lo stato*. Márpedig a nagylelkűség könnyen odáig fajulhat, hogy a „a fejedelem aztán felemészti minden va-

25 Ibid, 52.

26 Ibid, 53. Skinner szövege kicsit leegyszerűsíti az eredetit: „Az a probléma, hogy a nagylelkűség gyakorlása elvezethet ahhoz, hogy meggyűlölnék azok, akiket keményen meg kell adóztatni annak érdekében, hogy a nagylelkűség hírében álló ember reputációját fenntartsad.”

gyonát, s végül, meg akarván őrizni a bőkezűség látszatát, alattvalóit csak szipolyozza, zsarolja, és mindenre képes, hogy pénzhez jusson. Emiatt népei meggyűlölik, és nem becsülik [...]”²⁶ És mint már láttuk, mihelyt meggyűlölik az uralkodót, oda az állama is. És ez alól nincs kivétel.

Tehát Machiavelli tanácsa szerint egy óvatos fejedelemnek „nem kell félnie attól, hogy fősvény hírébe kerül”.²⁷ Az effajta fősvénység – mint azt a szerző is nyíltan elismeri – bűn, ám hozzáteszi, hogy „a fősvénység azon

27 Ibid.

28 Ibid. A Skinner által idézett angol fordítás szerint „a fősvénység azon bűnök egyike, amelyek alkalmassá teszik a fejedelmet az uralkodásra.” Machiavelli, *The Prince*, 57.

bűnök egyike, amelyek [a fejedelmet] uralmon tartják.”²⁸

Vizsgáljuk most meg a második fejedelmi erénynek tartott tulajdonságot, vagyis az irgalmasságot, amelyet Machiavelli a 17., *De crudelitate et pietate*, a kegyetlenségről és az irgalmasságról szóló fejezetben tárgyal. Hasonlót mond itt is, mint az előbb. Először is kívánatosnak tartja, még hozzá határozottabban is, mint a nagylelkűség kapcsán, hogy „minden fejedelem törekedjék arra, hogy kegyetlenségnek tartásuk, ne kegyetlennek.”²⁹ Ennek ellenére nem felejtetheti el, hogy alapvető célja és feladata államának megtartása (*mantenere lo stato*). Ezért

29 Ibid, 55.

Machiavelli e célt szem előtt tartva mindjárt hozzá is teszi, hogy „vigyázni kell, nehogy rosszul alkalmazzuk a könyörületeséget (*usar male*)”.³⁰

Cesare Borgia példáját hozza fel, akiről elismeri, hogy „kegyetlennek ismerték”.³¹ Rögtön hozzáteszi azonban, hogy „ezzel a kegyetlenségével rendbe szedte Romagnát, egyesítette és békés, biztonságos életre szoktatta.”³² Egy szóval kegyetlenségének köszönhető, hogy sikerült megőriznie államát.

Végül pedig vizsgáljuk meg a következő, tizennyolcadik fejezetet, amely a szokásos humanista értékrendben alapvető fejedelmi erénynek számító szavahihetőségről (*fides*), az adott szó megtartásáról szól. Machiavelli ezúttal is az erények pusztá instrumentális haszna mellett érvel, még a korábbiaknál is erőteljesebben. Csakúgy, mint az előző fejezetekben, először kijelenti, hogy a tárgyalt erény, vagyis az adott szó megtartása jó és dicséretes dolog, tehát fontos erény. Ám így folytatja: „A bölcs uralkodó tehát ne legyen szótartó, ha ez a magatartás kárára válik (*torni contro*) [...]”,³³ hiszen ez veszélyeztetheti az államot. Ne feledje, hogy alapvető kötelessége az, hogy megtartsa államát, és hogy nagy dolgokra (*gran cose*) törekedjen. Vagyis a kérdés megint csak az, hogy az adott szó megtartása segíti-e vagy inkább veszélyezteti az állam megtartását. Ha veszélyezteti, nem szabad megtartani. Ha segíti, meg kell tartani.

Ebben a dilemmában Machiavellinek két javaslata van. Az első az, hogy ha az adott szó megtartása útjában áll a fejedelem céljainak – mint ahogy ez gyakran megtörténik – akkor nem lehetséges, és nem is szabad megtartania az adott szót. A fejedelemnek ezért „lélekben mindig fel kell készülnie az ellenkezőjére, hogy ha a szükség úgy kívánja, aszerint tudjon cselekedni.”³⁴ Ezt a tanácsot a tapasztalat is megerősíti, mivel, mint mondja, „[n]apjainkban [...] a szószegő uralkodók vittek véghez nagy dolgokat, kik az emberek eszén kifogtak”.³⁵ Erre jó példa VI. Sándor pápa. Életében sosem tartotta meg adott szavát (fogalma sem volt, milyen is az), viszont nagyon is sikeres volt. (Remélem, a konklávét a megjegyzést a javamra írja majd.)

Machiavelli alapvető tanítását a legtömörebben a tizennyolcadik fejezet címe fogalmazza meg, amely szerintem kortársai számára a könyv minden más részleténél sokkolóbb volt. Mint láttuk, a klasszikus humanizmus, sőt már a római jog jelszava az volt, hogy az ígéreteket mindig be kell tartani: *fides sit servanda*. Ám ezt Machiavelli a fejezet címében kérdéssé alakítja át: *quomodo fides sit servanda*, milyen mértékben kell betartani az ígéreteket?³⁶ Ez bizony a korban elképesztő politikai gonoszságnak tűnhetett – és az is volt.

³⁰ Ibid. (Itt Lutter Éva fordításától jelentősen el kellett térnem. Skinner megfogalmazásában: el kell ismerned, hogy „a könyörületeséget rosszul is fel lehet használni.” A ford.)

³¹ Ibid. Skinner saját fordítsa szerint: „... kegyetlen volt azokban a módszerekben, amelyekkel megreformálta a fejedelemséget Romagnában...”
Vö.: Machiavelli, *The Prince*, 58.

³² Ibid.

³³ Ibid, 58. Skinner olvasatában: ha mindig megtartod a szavad, az érdekeid ellen fordulhat. Vö.: Machiavelli, *The Prince*, 61-62.

³⁴ Ibid, 59.

³⁵ Ibid, 58. Skinner fordítása szerint „... tapasztalat mutatja, hogy a mi időnkben azok a fejedelmek tettek nagy dolgokat, akik kevés vagy semmi jelentőséget nem tulajdonítottak a szavahihetőségnek”, vagyis annak, hogy megtartsák ígéreteiket. Vö.: Machiavelli, *The Prince*, 61.

Machiavelli másik figyelmeztetése az, hogy mivel az adott szó megtartása dicséretesnek számít az emberek körében– az emberek tényleg fontosnak tartják a hűséget –, meg kell tanulnunk *úgy tenni*, mintha meg lenne bennünk ez az erény és gyakorolnánk is azt, főleg akkor, ha valójában eszünk ágában sincs azt gyakorolni. Ha VI. Sándor sosem tartotta be ígéreteit, akkor vajon mitől volt olyan sikeres? Machiavelli szerint attól, hogy zseniálisan tudott színlelni. És ebben kell jeleskednie a fejedelemnek; ezt jelképezi a híres rókahasonlat. Az uralkodónak meg kell tanulnia a rókát utánozni: legyen ravasz, színlelő és félrevezető.³⁷ Az emberek fel-

37 Ibid.

38 Leviatán, I. rész, Az egyéb természeti törvényekről.

39 Skinner szóhasználatát időnként inkább a *leplez* kifejezés jelentésének felel meg, de mivel a szimuláció és disszimuláció fogalmak közötti különbség nem merül fel Skinner előadásában, a magyarul közérthetőbb és általánosabb *színel* kifejezést részesítettük előnyben.

háborodva tiltakoznának, ha észrevennék, hogy nem állod az adott szavad, ezért vigyáznod kell arra, hogy ezt mások ne láthassák meg, különben bolond vagy. A Hobbes *Leviathánjában* szereplő, ígéreteit megszeghetőnek tartó bolond alakja azonos Machiavelliével.³⁸ Ne legyen bolond a fejedelem, hanem *színeljen*³⁹, ahogy csak bír. Ha nem látszik erényesnek, akkor megtörténhet, hogy tönkreteszik; ám ha valóban azok szerint az erények szerint él, amelyeket csak látszólag kellene birtokolnia, akkor egészen biztosan tönkreteszik.

Ezért foglalja össze Machiavelli a politikai erkölcsről vallott nézeteit úgy, hogy az állam megtartásának kötelességét helyezi érvelése központjába: „Meg kell érteni, hogy a fejedelem, kiváltképp az új fejedelem, nem tudja mindig azt tenni, amiért az emberek jónak szokták tartani (*tenuto buono*); részben az állam megtartásának (*mantenere lo stato*) szándékától vezetve, gyakorta kénytelen a hit, könyörületesség, emberiség és vallás ellen

40 Ibid, 59. Skinner saját fordítás itt is eltér a magyartól: „A fejedelemnek nem szabad eltérnie a jótól, amikor ez lehetséges, de tudnia kell, hogyan kell a gonosz útra térnie, amikor az szükséges.” Vö.: Machiavelli, *The Prince*, 62.

cselekedni. Aszerint kell tehát cselekednie, ahogy a szél fúj, ahogy a szerencse változásai parancsolják, s amint már mondtam, nemcsak a jót kell szem előtt tartania, hanem a rosszat is meg kell tennie, ha a szükség úgy kívánja.”⁴⁰

Machiavelli forradalmi újítása az, hogy szerinte ebből áll a fejedelem *virtù*-ja. Ezen a ponton azt gondolhatnák összegzésként, amit én egy ideje már nem gondolok, mivel meglehetősen felszínes értelmezése lenne Machiavellinek, nevezetesen azt, hogy olyasvalaki alkalmas fejedelemnek, aki hajlandó rosszat tenni, amennyiben abból valami jó kerekedik. Ez lenne a könyv mondanivalója. Másképpen megfogalmazva, az a követelmény, hogy minden esetben álljuk a szavunkat, nem lehet része a fejedelmi *virtù*-nak. Mindent meg kell tennie az uralkodónak, annak érdekében, hogy megtartsa államát, és ebből az is következik, hogy ennek a célnak az érdekében bizonyosan igazságtalanságot is el kell követnie.

Ez az a Machiavelli-kép, ahogyan őt mint igazi machiavelliánust elképzeljük. Ez a machiavelliánus azt állítja, hogy az erényes (*virtuoso*) fejedelemnek addig kell magát az erényekhez (*virtù*) tartania, ameddig csak lehet, ám fel kell adnia őket, mihelyt ezt szükségesnek ítéli az állam

megtartása érdekében. Nos, azt hiszem, hogy alapvetően így is van, és Machiavelli bizonyosan ezt akarja mondani az igazságosság alapvető erényével kapcsolatban.

Ám valóban ezt mondja – helyesebben: valóban csak ennyit mond, és valóban csak ennyi a lényegi mondandója – a nagylelkűség és az irgalom (úgynevezett) fejedelmi erényeiről? Arra jöttem rá, hogy nem, és azt hiszem, hogy ezekkel az erényekről sokkal kifinomultabban gondolkodik Machiavelli, aki ezen a ponton egyáltalán nem is bizonyul nyíltan machiavelliánus szerzőnek. Azt gondolom, hogy amikor az erény ezen összetevőiről beszél, akkor egy bonyolultabb és retorikusabb állítást fogalmaz meg: érvelése ekkor sokkal szónokiasabb, és mélyen a klasszikus retorikában gyökerezik. Némileg más Machiavelli képe rajzolódik ki belőle, mint akit eddig ismertünk – éppen ezért előadásom végén erre szeretnék rávilágítani.

Azt gondolom, Machiavelli alapvetően azt akarja mondani, hogy ha a nagylelkűség és az irgalom egyes megnyilvánulásai tönkreteszik a fejedelmet ahelyett, hogy segítenének megtartani államát, akkor ezekben az esetekben valójában nem is beszélhetünk igazi nagylelkűségről és irgalomról. Ha ugyanis birtokában vagyunk a *virtù* összetevőinek, akkor elvileg képesek kell lennünk arra, hogy megtartsuk államunkat, az erények birtoklása végső soron ugyanis arra hivatott, hogy képessé tegyen minket az állam megtartására. Ezért ha a nagylelkűnek vagy irgalmasnak beállított cselekedetek eredményeképpen a fejedelem megbukik, akkor ezek mégsem ennek a két erénynek a megnyilvánulásai. Hogy jobban kidomborítsam az állítás polemikus élet, jelzem, hogy Machiavelli azt mondja, hogy abban a társadalomban, amelyben él, az emberek olyan cselekedeteket állítanak elének és magasztalnak a nagylelkűség és az irgalmasság példáiként, amelyek valójában nem is ezekből az erényekből fakadnak. Vajon jól értjük-e ezeket az erényeket? – ezt kérdezi tőlünk Machiavelli. Valami mélységesen retorikai dolog történik itt.

Az a gondolat, hogy az ember képes lehet cselekedeteit más megvilágításba helyezni, más szóval *újraértelmezni*⁴¹, hogy dicséretesebb színben tüntesse fel azokat, gyakran előkerül a klasszikus retorika hagyományában, és mint látni fogjuk, Machiavelli nagyon is tisztában volt ezzel a szellemi tradícióval. A klasszikus rétorokat különösen érdekelte ez a fajta újrárás (redeszkripció), vagyis az, hogy miként lehet új megvilágításba helyezni és ezzel igazolni azokat az emberi cselekedeteket, amelyeket máskülönben megvetnénk. Az egyik lehetőség, mint mondják, az, hogy bebizonyítjuk, amit véteknak látunk vagy ami annak tűnik, az valójában egy „szomszédos” erény megnyilvánulása, vagyis nemcsak bocsánatunkat, hanem csodálatunkat is megérdemli.

⁴¹ Skinner itt a *re-describe* (újraír) kifejezést használja.

A legrégebbi forrás, amelyből a rétorok ezt az ötletet merítették, Thuküdidész *Peloponnészosi háborúja*. Hajlamosak vagyunk Thuküdidészt elsősorban történésznek tekinteni, ami igaz is, ám a reneszánszban őt tartották az ókor egyik legnagyobb moralistájának, ráadásul az ókor nagy realista moralistájának. A kérdéses fejezet, amely a reneszánsz idején újra meg újra előbukkan, a III. könyvben található, ahol Thuküdidész arról a pusztító háborúról ír, amely vérbe borította Kerkürát.⁴²

42 A mai Korfut (a ford.).

Machiavelli nem tudott görögül, ezért nem is állítom, hogy ismerte az eredeti szöveget. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a reneszánsz virágkorának egyik nagy filológiai eredménye éppen az volt, hogy Lorenzo Valla 1452-ben megalkotta az első latin fordítást, amelyet először 1483-ban, majd a század vége előtt többször egymás után Velencében nyomtattak ki, így Thuküdidész Machiavelli ifjúsága idején Itália-szerte hirtelen ismert lett. Talán magát a könyvet nem is olvasta a szerző, de a róla szóló vitákat széles körben ismerték.

Valla fordításában Thuküdidész arról beszél, hogy amikor kitör egy polgárháború, a morál nyelve esik először áldozatául. Az emberek ugyanis a morál nyelvét megpróbálják kisajátítani és úgy átszabni, hogy az saját táboruknak kedvezzen. Amikor kitört a háború Kerkürában, az emberek úgy akarták igazolni vakmerőségüket, hogy bátor viselkedésnek állították be azt (vagyis a *temaritast* innentől kezdve *fortitudónak* hívták). A halogatást és a lassúságot pedig azzal kezdték igazolni, hogy az csak nagyon is tiszteletre méltó óvatosságból fakad (a *cunctatiót* átnevezték *honestá formidónak*). És ugyanígy új nevet adva igazolták a dühöt és a haragot mint az igazi férfiaság megnyilvánulását (az *indignatiót* átnevezték *virilitasnak*).

Thuküdidészt hasonlóképpen foglalkoztatja a retorikában rejlő ellentétes lehetőség is. Mint Valla fordításában olvashatjuk, a háború kitörésekor nemcsak a gáztetteket igazolták úgy, hogy az erény megnyilvánulásának állították be őket, hanem a jótetteket is befeketítették azzal, hogy a szomszédos vétek nevét adták nekik. A szerénységet merő gyávaságként figurázták ki, és ítélték el (a *modestiát ignaviának* hívták). A gondos és óvatos megfontolást pusztá határozatlanságnak állították be, és így utasították el (*tuto consultare* helyett *tergiversatiót* mondtak). A moralista

43 Thuküdidész, *A peloponnészosi háború*, III, 82.

Thuküdidész szerint tehát a morál nyelvét megrontja a partoskodás, a székértáborok közti harc.⁴³

Erre az elemzésre természetesen nagyon korán lecsaptak a klasszikus rétorok, és Arisztotelész *Rétorikájának* első könyvében is már megtaláljuk továbbfejlesztett változatát. Ismét csak el kell mondanunk, hogy Machiavelli nem fért hozzá az eredeti szöveghez, és talán nem is ismerhette azt. Ám figyelemreméltó, hogy Georgius Trapezuntius, aki egy ideig Firenzében élt, az 1470-es években készített egy latin fordítást, amelyet még a század vége előtt kinyomtattak. A szöveg tehát Machiavelli idejé-

ben latinul szabadon hozzáférhető volt Firenzében, és mivel Machiavelli tökéletesen bírta ezt a nyelvet, akár el is olvashatta.

Arisztotelész megismétli Thuküdidész egyik példáját arról, hogy miként lehet a retorika (a retorikai redeskripció) segítségével kedvezőtlen színben feltüntetni az erényes(nek tűnő) magatartást: a mérsékelteket és óvatosakat úgy tehetjük megvetés tárgyává, ha közönséges gyáváknak állítjuk be őket. (Itt Georgius Trapezuntius fordítását használom, akinél a *moderatust timidus*nak nevezik át.) Ám Arisztotelészt sokkal jobban foglalkoztatja az, hogy miként lehet ugyanezzel a technikával a rossz magatartást igazolni. Nem azt mondja, hogy milyen szörnyű dolog is erkölcsileg az, ami a polgárháborúban történik, hanem azt, hogy ez hasznos retorikai fogás, amelyet bárki nyugodtan alkalmazhat. A vakmerőséget például meg lehet próbálni bátorságként beállítani. A filozófus nem morális, hanem retorikai szempontból írja le ezt a jelenséget: vagyis olyan módszerként, amit otthon is kipróbálható. Az erény befeketézéséről szóló példákat felhossa ugyan Arisztotelész, ennél azonban – lévén igazi rétor – sokkal jobban érdekli az, hogy hogyan lehet a morál nyelvének manipulálásával a vétkeket igazolni. Itt is Thuküdidész példáit idézi fel, és arról beszél, hogyan lehet a kegyetlenséget bátorságként beállítani, felmenteni, sőt dicsőíteni (vagyis *ferox* helyett *fortis*t mondani Trapezuntius fordításában).

Arisztotelész ezen felül még saját példákat is felhoz – amelyek persze korábbi szerzőktől is származhatnak, ám először csak nála találkozunk velük. Az együgyűt például sokkal vonzóbbnak állíthatjuk be, ha szelédnek mondjuk, míg a hűvös és érzéketlen embert nyugodtnak és csendesnek érdemes feltüntetni; a dühös felmenthető mint kivételesen őszinte, az arcpirítóan arrogáns mint feltűnően méltóságteljes, a tékozlót pedig – és gondolatmenetem szempontjából ez a legfontosabb – úgy igazolhatjuk és dicsérhetjük, ha bőkezűnek és nagylelkűnek mondjuk.⁴⁴

⁴⁴ Arisztotelész, *Rétorika*, 1. 9, 1367a–1367b.

A rossz tulajdonságoknak ezt a fajta igazolását később a római rétorok is átveszik, és gyakran említik. Ezt az eljárást az alakzatok közé sorolják, és még nevet is adnak neki: így születik meg a paradiasztolé, vagyis az a retorikai fogás, amelynek segítségével úgy tudjuk igazolni a jellemhibákat, hogy egy szomszédos erény nevével illetjük őket.

Egészen pontosan Quintilianustól származik az elnevezés. A római rétor három példát hoz rá. Az első említés Thuküdidészt és Arisztotelészt idézi fel: ha valaki merő vakmerőségéből (*confidens*) cselekszik, akkor bátorságát (*fortis*) kell megdicsérnünk. Ha valaki nagyon fukar (*illiberalis*), akkor az illetőről el kell mondani, hogy mennyire elővigyázatos és gondos (*diligens*); ha pedig valaki csalárd (*astutus*), akkor agyafúrtnak és bölcsnek kell beállítani (*sapiens*).⁴⁵

⁴⁵ Marcus Fabius Quintilianus, *Szónoklattan*, 9. 3, 65.

Quintilianus tekintélye a retorikában a későókorban is megkérdőjelezhetetlen, így hát ezt a passzust még sokan mások is elismélik. A paradiasztolé Quintilianustól szó szerint átvett leírását Iszidórosz *Encyclopediájában* is megtaláljuk. Ugyanezt látjuk a klasszikus retorika újjáéledésekor is az olasz reneszánszban, különösen miután újra felfedezik Quintilianus művét. Antonio Mancinelli például *Carmen de figuris* című 1494-es művében szintén paradiasztolénak nevezi ezt a fogást, és ugyancsak megismétli Quintilianus vonatkozó passzusát.

A római retorikai tradícióban ugyanakkor van egy másik fejlődési vonal, amely másként gondol a redeskripcióra. Ezen hagyomány szerint ugyanis a paradiasztolé nem annak a technikának a neve, amellyel valamit másnak állítunk be, mint ami, hanem annak az eljárásnak, amellyel kimutatjuk, hogy valaki valamit másnak akar beállítani, mint ami, és amelynek segítségével felfedhetjük, hogy olyan romlott világban élünk, ahol még az erényt és a bűnt is összekeverik.

Ez a tradíció valójában Thuküdidész eredeti álláspontjához megy vissza. Számos kapcsolódó szöveget találunk a római irodalomban, mint például Rutilius Lupus művét, de ezek közül a legkorábbi ismert és kulcsfontosságú római szónoklattan az úgynevezett *Rhetorica ad Herennium*, amelyet Kr. e. 80 körül írhattak. Ez volt a retorikatanulás igazi kézikönyve. E műben a tanácsadó beszédről szóló rész szerint nem azt kell megtanulnunk, hogyan állítsuk be erénynek a vétkeket, hanem azt, hogy miként vehetjük észre, ha valaki azzal próbál minket félrevezetni, hogy egy méltó büntetést ér-

46 Cornificius, A. C. *Herenniusnak ajánlott retorika*, 2. 12, 17. demlő vétket a vele szomszédos erény révén igazol.⁴⁶

A Herennius-hoz írott retorika szerzője ezt az eszközt *definiciónak* hívja, és két példát hoz rá. Az első ugyanaz, mint Thuküdidész példája, amelyet később Quintilianus is felhasznál: hogyan lehet igazolni a vakmerő tetteket úgy, hogy a bátorságot dicsérjük benne. Ám e műben azt tanulhatjuk meg, hogyan ismerhetjük fel, ha valaki ezzel a félrevezető leírással próbálkozik, hiszen a bátornak hívott, vagyis igazolt és javallott tett valójában vakmerőségből fakad, ezért nem is érdemel mást, mint hogy elítéljük. A másik példa szintén Thuküdidésztől jön, és megtaláljuk Quintilianusnál is: ez az az eset, amikor a fukarságot elővigyázatosságnak állítják be. A Herennius-hoz írott retorika szerzője szerint azt kell megtanulnunk, hogy leplezhetjük le ez a trükköt. Meg kell tanulnunk rámutatni arra, hogy az, amit félrevezető szándékkal óvatosságnak mondanak, valójában fukarság, és mint ilyen, nagyon is elítélendő.

Kr. u. 50 körül aztán egy másik római rétor, Rutilius Lupus is átveszi ezt az eszmefuttatást *De figuris* című értekezésében, amelyben paradiasztolénak nevezi azt a fogást, amellyel leplezhetjük, ha valaki a vétkeket erényként akarja feltüntetni. Vagyis amikor Quintilianus paradiasztoléről beszél, akkor úgy tűnik, félreérti a korábbi rétorokat. Ám az ő értel-

mezésük is fennmaradt, hála Rutiliusnak, de főleg a Herenniuszhoz írott retorikának, amely az itáliai reneszánsz idején az első számú retorikai tankönyv volt. Rutilius szerint paradiasztoléről akkor beszélünk, ha kimutatjuk, hogy valaki azzal próbál minket félrevezetni, hogy a csalárdságot (*astutia*) bölcsességnek (*sapientia*), a vakmerőséget (*confidentia*) bátorságnak (*fortitudo*), vagy a zsugoriságot (*parsimonia*) óvatosságnak (*diligentia*) hívja.

Mindezzel arra szeretnék rámutatni, hogy a Herenniuszhoz írott retorika szellemében értett paradiasztolé technikája húzódik meg annak az elemzésnek a mélyén is, amelyet Machiavelli a nagylelkűség és az irgalom fejedelmi erényeiről ad. Az *Ad Herennium* az olasz és az angol reneszánsz iskolai és egyetemi retorikatankönyve volt, először a hatodik, az úgynevezett retorikai osztályban olvasták. Egy olyan kultúrát kell tehát elképzelnünk, amelyben ezt a könyvet mindenki betéve tudta, így – mint Virginia Cox alapvető tanulmányában is olvashatjuk – Machiavelli is. Erre támaszkodott *A fejedelem* szerzője akkor is, amikor élesen megkülönböztette egymástól a hasznos és a becsületes fogalmát: gyakorlatilag a *De honesto et utile* című fejezet érvelését teljes mértékben az *Ad Herennium*ból vette.⁴⁷

47 Virginia Cox, „Machiavelli and the Rhetorica ad Herennium: De liberative Rhetoricin The Prince”, *Sixteenth Century Journal*, 28 (1997), nr. 4, 1109–1141.

Machiavelli ismerte ezt a szöveget, amelyik szerint a retorikai trükk nem a bűnöknek erényekként való újraértelmezése, hanem az újraértelmezés leleplezése, vagyis az arra való rámutatás, hogy milyen beteg dolog zajlik éppen és az ellenfelünk mennyire korrump személy. És pontosan ez történik Machiavelli 16. és 17. fejezetében.

Machiavelli a nagylelkűségről és az irgalomról írott fejezeteiben két, egymáshoz nagyon közel álló érveléssel hozakodik elő. Először is azzal, hogy olyan romlott társadalomban élünk, hogy abban a legkülönfélébb vétkeket magyarázzák ki, sőt dicsőítik úgy, mint a nagylelkűség és az irgalmasság megnyilvánulását, miközben csak a szomszédos bűnök megnyilvánulásai. Kívánatos, mondja Machiavelli, hogy nagylelkűnek tartsanak minket. Azonban így folytatja: „[a]z a fejedelem, aki fel akar tűnni bőkezűségével [az emberek előtt, *fragliu omni*], szükségképpen nem tartózkodhat a pazarlás [*suntuosità*] valamilyen formájától. Az ilyen fejedelem aztán felemészti minden vagyonát [...]”.⁴⁸ Vagyis míg az emberek a fejedelem nagylelkűségéről beszélnek, addig valójában csak a tékozlást mentegetik. Ezért ez a fejedelem, meg akarván őrizni a bőkezűség látszatát, alattvalóit csak szipolyozza, zsarolja, és mindenre képes, hogy pénzhez jusson”, és ezért meg fogják gyűlölni.⁴⁹

48 Machiavelli, *A fejedelem*, 52–53.

49 *Ibid.*, 53.

Machiavelli szerint tehát az akkori társadalomban, „a mi korunkban” (*i nostri tempi*) a legkülönözőbb cselekedeteket a nagylelkűség példájaként dicsérik, holott csupán félrevezető neveket adnak a tetteknek. Amit manapság nagylelkűségnek (*liberalità*) mondanak, az valójában csak fényűzés (*suntuosità*), és megérdemli, hogy elítéljék és ne csak dicsérjék.

A következő fejezetben Machiavelli az irgalmasságot, ezt a másik állítólagos fejedelmi erényt vizsgálja, és számomra úgy tűnik, ugyanúgy érvel, mint az imént. Először elismeri, hogy az irgalmasság természetesen erény, és hogy a fejedelemnek törekednie kell arra, hogy irgalmasnak, ne pedig könyörtelennek tartsák. Ám manapság az emberek félrevezető szándékkal azokban a tettekben dicsérik az irgalmasságot, amelyekben valójában a szomszédos vétkes nyilvánulnak meg. Két példát hoz fel. Az elsőben „a firenzeiek, akik, hogy kegyetlenek ne tartsák őket, végignézték Pistoia romlását.”⁵⁰ Vagyis nem fojtották el a pistoiai lázongást, aminek az lett az eredménye, hogy az egész város elpusztult. A firenzeiek irgalmasságukkal tetszelegtek, ám ez rossz szó a viselkedésükre, amely valójában a szomszédos vétek, a túlságos engedékenység (*troppopietoso*) megnyilvánulása volt. Meg kellett volna ölniük a főkolomposokat, hogy megmentse a várost, ehelyett viszont életben hagyták őket, és hagyták, hogy az egész várost lemészárolják. Hol van itt az irgalmasság? Csak romlott embereket látni, akik nem irgalmasak, hanem túlságosan engedékenyek.

Machiavelli másik példája nehezen érthető, és sokkoló lehetett a saját korában. Scipióról, Hannibal legyőzőjéről van szó, akit Machiavelli szerint minden idők egyik legkiválóbb férfújának tekintettek. Scipio főleg irgalmasságáról volt híres, ezért dicsőítette őt Plutarkhosz, és ezért állította őt példaképül minden fejedelemtükör Machiavelli idejében. *A fejedelem* szerzője viszont különös módon azt állítja, hogy Scipio egyáltalán nem volt irgalmas, és ezt két példával is alátámasztja.

Először is Scipio, hogy elkerülje a kegyetlenség hírét, sokkal nagyobb szabadságot adott katonáinak, mint azt a katonai fegyelem megkövetelte, és ennek eredményeképpen katonái fellázadtak. A hadvezér ugyanis eltűrt egy lázadást, amely aztán újabb zendülést szült – számos hiábavaló halált okozva. Machiavelli szerint Scipio nem irgalmas volt, hanem a firenzeiek esetéhez hasonlóan túlságosan engedékeny (*troppopietoso*). *A fejedelem* szerzőjének második példájában Scipio egyik legátusa elpusztít egy várost Calabriában, a hadvezér pedig nem bünteti meg, mert nem akar kegyetlennek tűnni. Így aztán nem is tud elégtételt adni a város lakóinak. Machiavelli ismét hangsúlyozza: félreértés lenne azt hinni, hogy ez az irgalmasság megnyilvánulása. Ellenkezőleg, Scipio hanyag jellemét (*quella sua natura facile*) kell látnunk benne.⁵¹

A fejedelem szerzője tehát először is azt állítja ezekben a fejezetekben, hogy olyan romlott társadalomban él, amelyben teljesen félreértik a nagylelkűség és az irgalmasság fejedelmi erényeit, vagyis azok a cselekedetek, amelyeket e két erény példájaként elénk állítanak, valójában a szomszédos vétkes megnyilvánulásai. Ehhez hasonlóan az emberek azt gondolják, hogy az extravagancia valójában bőkezűség. Ám van egy másik, sokkal pozitívabb végkicsengésű mondanivalója is a műnek. Az eddigiekben arról volt szó, hogy a nagylelkűség és az irgalmasság rom-

lásba viszik a fejedelmet, akinek a célja az, hogy megtartsa államát. Ám ez csak azért történhet meg, mert a fejedelmi erényeket félreértik. Ha jól értelmeznék őket, akkor a fejedelmek rájönnének, hogy valójában ezek az erények segíthetik őket államuk megőrzésében.

Machiavelli két példát hoz fel. Az első a nagylelkúségről szól. XII. Lajos, Franciaország királya állítólag cseppet sem volt nagyvonalú, sőt kapzsinak tartották. *A fejedelem* szerzője viszont mást mond: „a mai francia király igen sokat hadakozott, mégsem vetett ki az övéire különleges adót, mert hosszú, okos gazdálkodásával fedezte a különleges kiadásokat.”⁵² 52 Ibid, 53. Íme az igazi nagylelkőség. Lajos tehát, bármennyire is rettenetes embernek tartotta mindenki, egy kivételesen takarékos ember volt csupán, és valójában nagylelkű volt, mert mint Machiavelli mondja, mindig ügyelt rá, hogy jövedelmei fedezzék szükségleteit, ezért sohasem kellett mohó követelésekkel előállnia népe előtt, vagyis a nép döntő többsége számára nagylelkűnek bizonyult. Sőt mi több, ezt az erényt gyakorolva könnyebben megőrizhette államát, hiszen sosem voltak mohó követelései, és ezért sosem gyűlölték, hanem mindig biztonságban élhetett. A paradoxont tehát feloldottuk: a nagylelkőség igazi erény, hiszen segít megőrizni az államot (*mantenere lo stato*), ám ehhez meg kell érteni, mit is jelent valójában a nagylelkőség erénye.

Machiavelli másik példája az irgalmasságról szól. Amikor Cesare Borgia erős kézzel nekilátott, hogy rendet tegyen és helyreállítsa a békét Romagnában, tetteit mindenki kegyetlennek találta. Csakhogy erre Machiavelli azt válaszolja, hogy ha alaposan mérlegeljük cselekedeteit, akkor kiderül, hogy sokkal irgalmasabb volt, mint azok a firenzeiek, akik megengedték, hogy Pistoia elpusztuljon, csak azért, mert nem akartak könyörtelennek látszani. Ráadásul Borgia állítólagos kezdeti kegyetlensége, amely révén végül is irgalmasabbnak bizonyult, mint a firenzeiek, azt is lehetővé tette, hogy nyugodt és biztonságos legyen az élet Romagnában.⁵³ 53 Ibid, 55. Vagyis megint csak azt látjuk, hogy ha megértjük, mint jelent az adott fejedelmi erény, és eszerint gyakoroljuk azt, akkor az segíthet az állam megtartásában.

Előadásom végén tehát arra szerettem volna rávilágítani, hogy Machiavelli sokkal összetettebben gondolkodik a politikai erényekről, mint azt általában feltételezik róla. Nyilvánvalóan mindegyiket *instrumentálisan* kezeli, mindig arra kérdez rá ugyanis, hogy ha az erényes (vagy erényesnek tartott) utat járjuk, akkor az segít-e megőrizni az államot. Válasza pedig az, hogy néha igen, néha nem, ezért ha a jó és erényes politika a romlásba visz, akkor a fejedelemnek meg kell tanulnia, hogyan kell nem jónak lenni. Az igazságosság és az adott szó esetében ez annyit tesz, hogy bizony gyakran (*spesso*) meg kell feledkeznünk ezekről az erényekről. Machiavelli valóban forradalmi tanítása az, hogy a fejedelemnek nem szabad az igazságosságból politikai vezérelvet kreálnia. A kérdés mindig

az, milyen messze lehet az adott szó megtartásában elmenni, és bizony sokszor azt találjuk, hogy az állam fenntartása érdekében nem szabad azt betartani.

Azonban a másik két fejedelmi erény esetében Machiavelli egész mást mond. Persze itt is amellettt érvel, hogy követni kell őket, amennyiben azok segítenek megőrizni az államot. Viszont azt is hozzáteszi, hogy az igazi nagylelkűség és irgalmasság mindig segítenek ebben, így az igazi nagylelkűséget és irgalmasságot sosem kell féltetni ahhoz, hogy megtartsuk a hatalmat. Ezért csupán arra kell vigyázni, nehogy abban az értelemben legyünk nagylelkűek és irgalmasok, ahogy azt egy romlott korban értik, hiszen csak a nagylelkűség bőrébe bújt tékozlás és az irgalmasságnak álcázott engedékenység tehet rosszat. Machiavelli ezért úgy látja, hogy amíg tudjuk, milyenek az igazi fejedelmi erények, addig azok segítségével könnyebb megőrizni az államot, ezért követni kell őket.

Mennyire volt tehát machiavelliánus Machiavelli? Teljes mértékben, ami az igazságosság erényét illeti. Sokkal összetettebben gondolkodott viszont a másik két fejedelmi erényről. Persze itt is instrumentalista, azaz elsősorban a következményeket nézi. Szerinte ugyanis akkor és csak akkor kell követni ezeket az erényeket, ha segítenek az állam megőrzésében, ugyanakkor arról is meg van győződve, hogy mindig segíteni fognak, ha jól megértjük igazi természetüket.

Förköli Gábor fordítása

A Scolari család és néhány jelentős firenzei textil- és ötvösműhely kapcsolata a Zsigmond-korban*

PRAJDA KATALIN

A tanulmány a Zsigmond király udvarában jelentős befolyást szerzett firenzei származású báró, Ozorai Pipó és családja, a Scolarik szerepét vizsgálja a Magyar Királyság és a Firenzei Köztársaság közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok néhány aspektusából, a nemesfém kereskedelemmel és a nemesfém felhasználásával készült tárgyak forgalmával kapcsolatban. A család tagjai részt vettek a Magyar Királyságban bányászott nemesfémek kereskedelmében az Itáliai-félszigeten, valamint szoros üzleti kapcsolatokat tartottak fenn jelentős selyemszöveteket előállító firenzei társaságokkal és ötvösműhelyekkel. Egyes esetekben az általuk megrendelt munkákról fennmaradtak leírások, s néhány tárgyi emlék is kapcsolatba hozható tevékenységükkel. Nekik köszönhetően nemesfém szálakkal szőtt selyemtexilek, valamint arany és ezüst ötvöstárgyak juthattak el Firenzéből a Magyar Királyságba, amelyek a helyi tárgykultúrára is jelentős hatással lehettek.

Ozorai Pipó, Firenze,
nemesfém, ötvös, selyem

* A tanulmány a Pécsi Tudományegyetemen 2009-ben *Egyház és művészet* címmel megrendezett konferencián elhangzott előadás írott változata. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani az Obeliscus folyóirat névtelen szakértőjének kritikai észrevételeiért.

Feld István régész a középkori import tárgyak és a távolsági kereskedelem összefüggéseivel foglalkozó tanulmányában hívta fel a figyelmet arra, hogy a gyér forrásadottságokból adódóan kevés olyan tudományos munka születik, amely a tárgyi és az írásos emlékeket együttesen vizsgál-
ná.¹ Így a napjainkban publikált történeti kutatások csak elenyésző mértékben foglalkoznak az egyes középkori etnikai csoportokhoz köthető tárgyak kereskedelmének témájával és azok tágabb gazdaság- és művészettörténeti összefüggéseivel. A magyarországi ötvösművészeti emlékek technikai vizsgálata során felvetődött a szoros itáliai kapcsolatok szerepe azok közvetítésében, meghonosításában.

¹ Feld István, „Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai”, in *Gazdaság és gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*, ed. Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter (Budapest: Martin Opitz, 2008), 297-300.

A Zsigmond-korban újdonságnak számító sodronyzománc technika megjelenéséről többek között a 2006-ban publikált *Sigismundus Rex et Imperator* című kötetben olvashatunk Kiss Etele művészettörténész tollából, aki szerint a „sodronyzománc korai, 15. század eleji magyar megjelenését a szoros magyar–olasz kapcsolatok (egyetemjárás, olasz főpapok, illetve Filippo Spano működése), különösen pedig a Velencével az 1410-es években folytatott háború révén Zsigmond friuli tartózkodásai magyarázhatják, amikor a sodronyzománc a legfrissebb újdonság lehetett a kisművészetekben.”² Annak ellenére, hogy ez az elképzelés, technikai-ikonográfiai vizsgálatokra alapozva már széles körben elterjedt a korszakot kutató művészettörténészek között, a kérdés történeti háttere mindezidáig feltáratlan maradt.³ Jelen tanulmány korabeli firenzei levéltári forrásokra támaszkodva vizsgálja egyrészt a firenzei kereskedők szerepét a nemesfém kereskedelemben, másrészt összefüggéseket keres a Firenzében működő ötvösműhelyek, selyemmanufaktúrák és a Magyar Királyságban dolgozó kereskedők között. Az írott dokumentumok híradásai néhány esetben tárgyi emlékekkel is párhuzamba állíthatók.

² Kiss Etele, „A sodronyzománc kezdetei” in *Sigismundus rex et imperator: Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Kiállítási katalógus*, ed. Takács Imre (Mainz: Zabern, 2006), 280.

³ Mihalik Sándor már az 1930-as években felvetette a technika észak-itáliai eredetét, amelyre nézve azonban semmilyen írásos forrás nem állt rendelkezésre. Beke László, „Sodronyzománcos emlékek”, in *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, ed. Marosi Ernő (Budapest: Akadémiai, 1987), I. 643. A korszak ötvösségével kapcsolatban ld. Evelin Wetter, *Objekt, Überlieferung und Narrativ: Spätmittelalterliche Goldschmiedekunst im historischen Königreich Ungarn* (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2011) (Studia Jagellonica Lipsiensia, 8)

A kutatás kiindulópontját az a Balogh Jolán által először említett firenzei levéltári forrás szolgáltatta, amely Ozorai Pipó fivére, Matteo di Stefano Scolari ma is álló firenzei palotájának nemesfém tárgyairól készült inventáriumát tartalmazza.⁴ A kutatás sem az inventáriumot, sem pedig annak tágabb történeti összefüggéseit részleteiben nem vizsgálta, annak ellenére, hogy értékes támpontot nyújthatnak a Magyar Királyságból kiinduló nemesfém nyersanyag export és a Firenzében ebben az időben új lendületet kapó ötvösség összekapcsolásához.

⁴ A Balogh Jolán által hivatkozasként megnevezett jelzet minden bizonnyal egy korábbi katalogizálás eredménye volt. Balogh Jolán, „Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége”, *Archaeologiai Értesítő* (1923–26), 180-181.

Régóta ismert már a kutatás számára, hogy a firenzei kereskedőknek fontos szerep jutott a Zsigmond-korban a Magyar Királyságban bányászott nemesfémek, így az arany, az ezüst, valamint a réz Itáliába történő

5 Teke Zsuzsa, „Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403”, *Történelmi Szemle* (1995) no. 2, 129–150.

szállításában és értékesítésében.⁵ Ugyanakkor az ehhez a jelenséghez köthető kereskedelmi csatornák részletes bemutatása még váratott magára. Nagyon valószínű, hogy a 15. század első három évtizedében a Scolari család tagjai – Pipó, Matteo és Andrea – juthattak a legnagyobb nyereséghez a firenzeiek között a nemesfém kereskedelemben. 1399-ben Ozorai Pipót és testvérét, Matteót,

6 Martin Štefánik, „Die Anfänge der slowakischen Bergstädte: Das Beispiel Neuhohl” in *Stadt und Bergbau*, ed. K. H. Kaufhold, P. Johaneck (Köln, Weimar, Wien: Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, 2004), 295–312.

már a körmöcbányai kamara élén találjuk.⁶ Ezt követően az 1410-es években megbízható emberük, az ugyancsak firenzei Onofrio di Bardo Bardi került ugyanerre a posztra, akit a firenzei követ, Rinaldo di Maso degli Albizzi Pipó faktorának nevez.⁷ A közeli rokon, Andrea Scolari 1410-es évek végére és az 1420-as évek elejére tehető levelezése számos információval szolgál arról, hogyan közvetítette Giovanni di Niccolò Falcucci, firenzei bróker a Scolari áruit az Itáliai-félsziget piacaira. A levelek tanúsága szerint a feldolgozásra váró nyers arany és ezüst szállítása rendszeres lehetett Várad, Szeben és Velence között, s az erdélyi nemesfémek valószínűleg még Arezzóba is eljuthattak.

7 *Zsigmond-kori oklevéltár (1387–1420)*, ed. Mályusz Elemér, Borsa Iván (Budapest: Arcanum, 1951–2001), I–VII, 47. *Commissioni di Rinaldo degli Albizzi per il Comune di Firenze dal 1399 al 1433*, ed. Cesare Guasti (Firenze: Cellini Tipografia, 1867–1873), II, 579.

A levelek továbbá arról is tudósítanak, hogy nemcsak a püspök értékesítette ily módon rendszeresen a birtokába került nemesfém-készleteket, hanem maga Ozorai Pipó, továbbá megbízható firenzei kereskedőtársai és adminisztrátorai: a firenzei Bardo Bardi és Rinaldo di Deo Rinaldeschi is.⁸

8 Archivio di Stato di Firenze (továbbiakban: ASF) Corporazioni Religiose Soppresses (továbbiakban: Corp. Rel. Sopp.) 78. 326. fol. 328r.

A FIRENZEI SELYEMSZÖVET GYÁRTÁS

Ebben az időszakban a legfejlettebb kereskedelmi- és bankrendszerrel rendelkező Firenze szűkölködött a pénzverésben elengedhetetlen fémekben. De nem ez volt az egyetlen ágazat, amely nagy mennyiségű nyers aranyat és ezüstöt használt fel; a luxusigényeket kielégítő kézműves műhelyek is nagyban támaszkodtak ezek behozatalára. Ekkor terjed el egy új divat a viseletkultúrában, amelynek eredményeként a firenzei selyemfeldolgozó műhelyek arany- és ezüstszálakat kezdtek el alkalmazni

9 „Richordo che nel 1420 si cominciò in Firenze a far filare l'oro, e battere le foglie da filare oro, et fu l'Arte di Por Santa Maria, cioè tre mercanti di essa a loro spese e sotto il nome dell'arte; che fu Tommaso Borghini, Giorgio di Niccolò di Dante e Giuliano di Francesco di ser Gino.” Bruno Dini, *Manifattura, commercio e banca nella Firenze medievale* (Fiesole: Nardini, 2001), 47.

a textíliák díszítésében. Erről a selyemkereskedők és sok más szövetkereskedelemben érdekeltet tömörítő cég, a Por Santa Maria szabályzata a következőképp számol be: „1420-ban elkezdtek Firenzében szálakat készíteni aranyból és lapokat verni az aranyszálak készítéséhez a Por Santa Maria cég kereskedői, a cég neve alatt, saját költségükön, akik a következők voltak: Tommaso Borghini, Giorgio di Niccolò di Dante és Giuliano di Francesco di ser Gino Ginori.”⁹

A céhkönyvben szereplő Tommaso di Domenico Borghini Matteo Scolari üzlettársa volt a közösen működtetett, textíliák szállítására szakosodott társaságban. A két család szoros kereskedelmi együttműködése legalább két generáción keresztül végigkísérte a Scolari magyar királyságban való működését. Valószínű, hogy ez a társaság megegyezett azzal, amely Tommaso neve alatt működve, selyemszövetek gyártására specializálódott.¹⁰ Ennek adószáma között találjuk Matteo Scolari örökösét és Filippo Frescobaldit is, aki egy 1427-es irat szerint a mûhely által előállított szöveteket szállított a Magyar Királyságba, értékesítés céljából.¹¹

Számos forrás tudósít arról, hogy a társaság által gyártott drága kelmékhez hasonlatosak mindennapos használatban voltak a Scolari család tagjai körében, s természetesen ily módon ezek a Magyar Királyságban is megjelenhettek. Giovanni di Rinieri Scolari, Andrea váradi püspök egyik unokaöccse, egy 1429-es levelében részletesen leírja azokat a felöltőket, amelyeket testvérének, Filippónak küldött Velencéből Firenzébe. Ezek mindegyike a legjobb minőségű, úgynevezett damaszkuszi selyemszövetből készült.¹² Egy firenzei selyemre szakosodott társaság üzleti könyvei szerint Filippo és korábban nagybátyja, Matteo Scolari többször vásárolt a társaságtól selyemszöveteket, többek között aranyszállal szőtt darabokat is. Egyik alkalommal a számlában megemlíti azt is, hogy Filippo nem személyesen vette át az árut, hanem két megbízottja által, egyikük egy Gherardino nevezetű ötvös volt.¹³ Évekkel korábban Matteo Scolari egyik megbízottja öltözékekre való selyemszöveteket vásárolt alkalmazója és felesége részére. Piera asszony bársonyszövetet kapott, amelyből egy fűzőt és egy pár ruhaujjat készítettek számára.¹⁴ Az itt vásárolt termékek másik részét egy Maso di Corselle nevű nyeregkészítőhöz szállították, aki pedig Matteo lovainak szerszámaikat díszítette velük.¹⁵

Nem csupán öltözködésre szánt szövetek kerülhettek Firenzéből a Magyar Királyságba, hanem például temetéseken használatos kellékek vagy a liturgia során használatos textíliák is. Így 1426-ban Simone és Tommaso di Lapo Corsi, Tommaso di Francesco Davizi, Lodovico di ser Viviano Viviani és Tommaso di Piero Melanesi selyemre szakosodott társasága zászlókat és

¹⁰ A Scolari és Borghini család kapcsolatára vonatkozóan ld. Prajda Katalin, „Levelező üzletemberek: Firenzeiek a Zsigmond korban”, *Századok* (2010), no. 2, 301-334.

¹¹ „Tomaso Borghini mandò in Ungheria drappi in sino di marzo 1425 e mando chon essi Gianozzo Chavalchanti e Filippo Frescobaldi e mandogli insieme e in compagnia chon messer Matteo Scholari...” Archivio di Stato di Firenze (továbbiakban: ASF) Corp. Rel. Sopp. 78. 321. fol. 98r. Matteo Scolari és Filippo Frescobaldi adósságára vonatkozóan ld. Tommaso Borghini adóbevallását: ASF Catasto 29. fol. 665v, 666r.

¹² „...mantela mandasti a chiedere cioè uno damaschino celestro moderato...uno damaschino nero moderato...l'altro damaschino di grana moderato...” ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 348r.

¹³ „...Filippo Scholari deve dare a di primo di febbraio (1428/29) per due setta chon oro, una verde di bruna e una paghonaza...levo Gherardino orafa e Graselino sensale...” Archivio dell'Ospedale degli Innocenti (továbbiakban: AOI), Estranei 187. fol. 120r.; Messzemenő következtetését levonni egy keresztnévből és egy foglalkozásból nem lehet, mégis érdemes megjegyezni, hogy az Arte Por Santa Maria ebből a korszakból fennmaradt tagsági listájából csupán egyetlen személy teljesíti mind a két felsorolt feltételt: egy bizonyos Gherardino di Gherardo di Michele ötvös, aki 1428-ban vált a cég tagjává, mint a San Lorenzo parókiához tartozó lakos. ASF Arte di Por Santa Maria o della Seta 7. fol. 80v.

¹⁴ Matteo Scolari Bartolomeo, Giusto, Giulio di Vieri Vecchiotti és Francesco di Niccolé Buti, valamint Matteo di Niccolò de Ceperello társaságtól vásárolt Firenzében. AOI Estranei 188. fol. 22v. Felesége ruházatára vonatkozóan ld. AOI Estranei 188. fol. 35r.

¹⁵ „...per forniture d'un chavallo...” AOI Estranei 188. fol. 32v.

16 Prajda Katalin, „Andrea Scolari váradi püspök (1409-1426) és firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben”, in *Táguló horizont: Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásából*, ed. Kovács Zsolt, Orbán János (Marosvásárhely, Kolozsvár: Maros Megyei Múzeum, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2013), 28.

17 A temetésre szállított szövetekkel kapcsolatban ld. Vieri örökösének adóbevallását: „E più debba avere la redità di Vieri dall'erede di messer Filippo Scholari circha a fiorni per panno vendemo per lo mortorio di messer Matteo Scholari l'anno 1425...” ASF Catasto 479. fol. 172r. Vieri di Vieri Guadagni fia házassága révén közeli rokonságban állt a Scolariakkal. Katalin Prajda, „Unions of Interest: Florentine Marriage Ties and Business Networks in the Kingdom of Hungary during the Reign of Sigismund of Luxemburg”, in *Marriage in Premodern Europe: Italy and Beyond*, ed. Jacqueline Murray (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2012), 11.

18 Sergio Tognetti, „I drappi di seta” in *Il Rinascimento italiano e l'Europa. IV. Commercio e cultura mercantile*, ed. Franco Franceschi, Richard A. Goldthwaite, Reinhold C. Mueller (Treviso: Fondazione Cassamarca, 2007), 159.

19 A Scolari és az Infangati család kapcsolatára vonatkozóan ld. Prajda, „Unions of Interest”, 4. Matteo hagyatékából 640 firenzei aranyforint járt Baldinacciónak, feltehetően az említett közös üzlet kapcsán. ASF Catasto 56. fol. 493r.

20 ASF Catasto 56. fol. 493r.

21 A Dino di Monténak járó tartozásokkal kapcsolatban ld. a Matteo Scolari halála után készített elszámolásokat: ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fols. 260r, 316r. Kétszer szerepel egy másik elszámolásban Giovanni di Bandino neve, akinek egyszer 10, egyszer 7 forint járt. ASF Mediceo Avanti il Principato 150.17. fol. 19r.

más drapériákat szállított Matteo és Andrea Scolari váradi temetésére Ozorai Pipó megbízásából.¹⁶ Továbbá erre az alkalomra kapott felkérést Vieri di Vieri Guadagninak, Matteo Scolari nászurának társasága is, hogy szöveteket szállítson a Magyar Királyságba.¹⁷

FIRENZEI ÖTVÖSÖK

Az imént felsorolt számos közvetett adat mellett közvetlen források, így számlák és levelek nem állnak rendelkezésre arról, hogy a Magyar Királyságban kitermelt nyersarany egyik úticélja a firenzei bottegák lettek volna. Ezt a hipotézist ugyanakkor számos más közvetett forrás erősítheti meg. Ezek közül ki kell emelnünk a Matteo Scolari halála előtt készített, már korábban említett inventáriumot, amely aranyozott ezüst asztalneműket és ékszereket tartalmaz. Az összeírásban csupán egyetlen mester neve olvasható, egy Dino nevű ötvöse, aki egy édességek tárolására alkalmas ládikát készített. Az 1427-es firenzei adóösszeírásban találunk egy Dino di Monte (Montucci, Montino) nevezetű ötvöst, aki a Via Vaccareccia nevű utcában dolgozott, ott, ahol az ötvösműhelyek és a Mercato Nuovo szomszédságában számos selyemkereskedő is üzletet nyitott.¹⁸ Bottegájának egyik szomszédja, Baldinaccio di Catellino Infangati, Matteo Scolari sógora és üzleti partnere volt.¹⁹ Baldinacciót az 1420-as években a Váradon székelő firenzei kolónia tagjai között találjuk. Adóbevallása arról tanúskodik, hogy neki összesen öt műhelye volt az említett utcában, amelyekből négyet kiadott bérbe. Bérelői mindannyian ötvösök voltak: a már említett Dino di Monte, Giovanni di Bandino, Piero di Giovannino és Michele di Sizi.²⁰ Közülük Matteo Scolarinak tartozásai maradtak fenn halála után mind Dino di Monte, mind pedig Giovanni di Bandino ötvösök felé.²¹

Közvetlen források hiányában sem alaptalan feltételeznünk, hogy mivel a Scolari család tagjai kereskedőként megmunkálásra váró nemesfémek exportjával foglalkoztak, s mellette még textilkészítő műhelyt is fenntartottak, valamint szorosan együttműködtek a szomszédságukban lévő ötvösműhelyekkel, így valószínűleg a Magyar Királyságban kitermelt nemesfém-készleteket Firenzében is értékesíthették, sőt feldolgozhatták.

A Scolari és velük rokon Infangati családdal kapcsolatot tartó ötvösök többsége nem csupán egyszerű mesterember volt, hanem sokkal inkább

kis- és nagyvállalkozó, akik más mestereket is foglalkoztattak műhelyükben, s nemcsak a selyemkereskedelemben érdekelt társaságoknak készítettek arany- és ezüst szálakat, hanem sok esetben saját bottegájukban folyt a munka a selyemszöveteken is.

A négy korábban említett firenzei ötvös közül Dino di Montét 1403-ban regisztrálták a Por Santa Maria céhben, amelyhez hagyományosan az ötvösök tartoztak.²² Dino is vállalkozó volt, aki 1427 körül Marco di Bartolomeo Rusticivel alkotott egy társaságot.²³ A társaság Dino neve alatt működött, és minden bizonnyal több ötvöst is foglalkoztattak bedolgozói rendszerben.²⁴ Mint a legtöbb felkapott ötvös, saját műhelyt tartottak fenn a Via Vaccareccian, amelyet Baldinaccio di Catellino Infangatitól béreltek évi 21 firenzei aranyforintért.²⁵ Egy forrás tanúsága szerint Dino és Marco társasága a már korábban Matteo Scolari vásárlásaival kapcsolatban említett selyemszövetet előállító társaságtól szerzett be arany szálakkal szőtt selyemszöveteket.²⁶ Ez arra enged következtetni, hogy a társaság nemesfém díszítésű selyemtextíliákkal is kereskedhetett.

A szakirodalomnak csekély információi vannak magáról Dino di Montéről, de annál többet tudhatunk meg társáról, Marcoról, aki 1418-ban iratkozott be a Por Santa Maria céh tagjai közé.²⁷ Őt azon kevés firenzei ötvös között tarthatjuk számon, aki nevéhez több fennmaradt munkát is kötni lehet. Számos korabeli írás utalást találtak a kutatók a Marco Rustici által teljesített megrendelésekről, amelyek bizonyítják, hogy a mester többször alkalmazta a zománctechnikát az általa készített ötvöstárgyakon.²⁸ Ismertségét azonban nem ötvösműveinek, hanem az általa illusztrált kódexeknek köszönheti manapság.²⁹ Korai munkái között tartja számon a szakirodalom a nagy biztonsággal neki tulajdonítható Szent Ágoston élettörténetét vulgáris nyelven leíró kódex rajzait.³⁰ Szintén az ő nevéhez köthető a Firenzében őrzött ún. *Rustici-kódex* is, amely főként az ötvösnek

22 ASF Arte di Por Santa Maria 7. fol. 52r.

23 Marco di Bartolomeo ötvös bevallását ld. ASF Catasto 50. fol. 561r. Kiadva: Werner Cohn, „Un codice inedito con disegni di Marco di Bartolomeo Rustichi”, *Rivista d'Arte*, 32 (1957), 75-76.

24 ASF Arte della Lana 543. fol. 70r.

25 ASF Catasto 80. fol. 96r.

26 Erre információt szolgáltat a számos bejegyzés az egyik selyemre szakosodott társaság üzleti könyvében, amelyek tudósítanak a drága szövetek megrendelőinek személyéről is és nem utolsósorban tartalmazzák az áruk részletes leírását. A források arany szegéllyel díszített, finom kikészítésű zöld és vörös selyemszövetekről tesznek említést. „...Dino di Montuccio e chompagni horafi deono dare a di vii d'aprile per una setta verde chon due rami d'oro fine dolato ii che tolse Marcho suo chompagno dise toglione per Cresci di Lorenzo di Cresci fi. iii. E de dare a di detto per una setta chermusi chon tre rami d'oro fine tolse Marcho sopradetto per Cresci sopradetto. fi. iiiii...” AOI Estranei 188.fol.135r.

27 ASF Arte di Por Santa Mara 7. fol. 129v. Életére vonatkozóan információkat közöl Kahleen Olive, „The Codex Rustici and the Fifteenth-Century Florentine Artisan”, *Renaissance Studies*, 23 (2009) no. 5, 593-608.

28 Egyik 1453-as megrendelésében a következő olvasható: „Quattro candelieri di rame dorato con sei smalti l'uno nel pie e con lioncini”, Cohn, „Un codice”, 57-76.

29 Monika Dachs, „Ein neues Blatt aus dem Skizzenbuch des florentines Goldschmiedes Marco di Bartolomeo Rustichi”, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XLII. (1983), 237-242. Sandra Weddle, „Saints in the City and Poets at the Gates: The Codex Rustici as a Devotional and Civic Chronicle”, in *Florence and Beyond. Culture, Society and Politics in Renaissance Italy: Essays in Honour of John M. Najemy*, ed. Daniel E. Bornstein, David S. Peterson (Toronto: CRRS, 2008), 179-194.

30 Az ebben található rajzok némelyike koncepciójában rokonítható több, a középkori Magyar Királyság területén található freskóval. Így ezek között kell megemlítenünk a csetneki templom északi hajójában található jelenetet, amely stílusban rokonítható Rustici azon rajzával, amely a Rómába érkező Szent Ágostont ábrázolja lóháton. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Fondo Nazionale, II.1.112.

az 1440-es években a Szentföldre tett utazását tárgyalja, s a kutatás az ő alkotásának tartja mind a szövegek egy részét, mind pedig a benne található összes illusztrációt.³¹ Ezen túl, a firenzei templomokat tárgyaló részben Rustici részletesen bemutatja a Scolari család firenzei oratóriumát is, s egyben pár mondatban megemlékezik annak egyik alapítójáról, Andrea Scolari váradi püspökről is, aki Rustici szerint Filippo ispán úr rokona volt, aki „egész Magyarországot adminisztrálta és rendszeresen hadakozott a törökök ellen”. Talán Rustici nemcsak névről ismerhette Ozorai Pipót, hiszen a templomok leírásánál a Scolari volt az egyetlen család, akikre pár mondat erejéig kitér, s a magyar bárót nem a firenzei iratokban szokásos *Spanoként* nevezte, hanem a vulgáris

31 Biblioteca del Seminario Arcivescovile Maggiore, Firenze, Codice Rustici. A Rustici-kódex nem hozzáférhető eredetiben, ezért a teljes átiratot a Kathleen Olive által készített doktori disszertációban volt alkalmam átnézni azokkal a fényképekkel együtt, melyek az illusztrációkat tartalmazzák. Kathleen Olive, *Creation, Imitation, Fabrication: Renaissance self-fashioning in the Codex Rustici. Diplomatic edition of the Codex Rustici (ff. 1r-161v)*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, Department of Italian Studies (The University of Sydney, 2004).

szövegekben talán egyáltalán nem alkalmazott *Ispanne* szót használta. Ezek az adatok egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a korabeli Firenze egyik vezető ötvösműhelyének mesterei jól ismerték a Scolari család tagjait, akiknek megrendeléseket is teljesítettek.

A többi ötvösműhely tekintetében, akik Baldinaccio Infangattitól bérelték műhelyüket, valamivel kevesebb információ áll rendelkezésre. A Marco és Dino működtette bottega szomszédságában találjuk Giovanni di Bandino

32 ASF Catasto 80. fol. 96r.

ötvösét is, aki évi 18 forintot fizetett műhelye használatáért.³² Őt 1367-ben vették fel az Arte di Por Santa Maria tagjai közé, mint a San Jacopo Sopr'Arno parókiához tartozó polgárt, aki Filippo di Rinieri Scolari, Andrea Scolari püspök már említett unokaöccsének

33 ASF Arte di Por Santa Maria 7. fol. 9r.

szomszédságában élt.³³ Sajnos működését a csekély számú információ és a szakirodalom ezirányú hiányosságai miatt lehetetlen felvázolni.

Ugyanígy elenyésző számú levéltári forrás került napvilágra Michele di Zazzi (Sezi) életútjáról is. Annyi tudható az ötvösről csupán, hogy az 1427-ben a firenzei adóösszeírás szerint adószói között találjuk a tizzanói Santo Stefano templom plébánosát is, amelynek patrónusai a birtokos

34 ASF Catasto 69. fol. 171r.

Matteo Scolari és családja voltak.³⁴ A néhány szórványos adat, amelyet ismerünk Michele di Zazzival kapcsolatban, arra enged következtetni, hogy az ő társasága is készített nemesfémekkel szőtt textíliákat.³⁵

35 Két feljegyzés szerint az említett ötvös többször selymet vásárolt az 1420-as években a megrendelői számára AOI Estranei 188. fol. 50r, 145r.

36 Elena Capretti, *Brunelleschi* (Firenze: Giunti, 2003), 11. Filippo di ser Brunelleschit 1398-ban vették fel az Arte di Por Santa Mariába, mint ötvöst, ld. Eugenio Battisti, *Filippo Brunelleschi* (Milano: Electa, 1989), 329. Filippo di ser Brunellesco adóbevallása nem árul el semmit az említett ötvösökkel tartott kapcsolatáról. ASF Catasto 53. fol. 81or.

Szintén csekély információ áll rendelkezésünkre Piero di Giovannióról. Annyi bizonyos, hogy 1400–1401-ben a pistoiái katedrális számára készített, Szent Jakabnak dedikált ezüstoltáron dolgozott társával, Lunardo di Mazzeo di Duccioval. Az említett műhelyben találjuk ekkor az ifjú Filippo di ser Brunellesco Lippit (Brunelleschi) mint segédet, aki az oltárhoz Jeremiás, valamint Izaiás próféta büszteit, továbbá Szent Ágoston és Szent János evangélista alakjait készítette el.³⁶

A kevés adat ellenére állítható, hogy néhány, a korszakban jelentősnek mondható firenzei ötvösműhely több szálon is kapcsolódott a Scolari családhoz és nekik megrendeléseket teljesítettek. Elképzelhető továbbá az is, hogy Ozorai Pipó és rokonai éppen az említett ötvösöktől hallhattak először a tehetséges Brunelleschiről vagy barátjáról, Manetto di Jacopo Ammanatiniról. Előbbi a firenzei Scolari-oratórium, amíg az utóbbi feltételezhetően az ozorai vár építésében játszott szerepet.³⁷

TÁRGYI EMLÉKEK

Néhány esetben leírásból ismert tárgyak, valamint fennmaradt tárgyi emlékek is köthetőek a Scolari családhoz. A kutatás Lorenzo Ghibertinek tulajdonítja a korabeli firenzei vidéken található Impruneta Szűz Mária titulusú temploma számára 1425 körül készült körmeneti keresztet, amely fa alapon részben cizellált ezüstlemezzel és zománccal borított és részben aranyozott, Krisztus alakja pedig öntött ezüstből van.³⁸ Impruneta a Buondelmonti nemzetség – amelyből a Scolari család is eredeztette magát – ősi birtoka volt. Tagjai közül kerültek ki több évszázadon keresztül a templom esperesei és patrónusai. A Szűz Mária templom a környék leghíresebb búcsújáró helye volt, népszerűségét a csodatevő Szűz Mária-képnek köszönhetette.³⁹ A Scolari nemzetség és az imprunetai templom kapcsolatát mutatja, hogy kora újkori legendák szerint Ozorai Pipó adományozta azt a Szent Kereszt ereklyetartót is a templomnak, amely azóta elveszett, de rajzát egy 17. századi levél megőrizte számunkra.⁴⁰

A Scolari család számára készített firenzei ötvöstárgyak gazdagságáról Matteo Scolari korábban már említett 1425. március 24-én, egy korábbi végrendelet kiegészítéseként keletkezett rövid inventáriumra nyújthat némi képet. Az iratot, amely a kereskedő Borgo degli Albizzin található palotájának nemesfém berendezései felsorolását tartalmazza, a kutatás Balogh Jolánnak köszönhetően egy későbbi másolatból ismerte, amely a Firenzei Apátság (*Badia Fiorentina*) gyűjteményében maradt fenn.⁴¹ Eredeti je Cristofano di Andrea della Terina jegyző iktatófüzetében olvasható.⁴²

Az összeírás aranyozott ezüst és ezüst asztalneműket és ékszereket tartalmaz. Ezek közül valószínűleg értékében és megmunkálásában is kiemelkedett a Dino di Monte által készített édességtartó nagyobb méretű ládika, amelyet a Scolari család címere díszített.⁴³ Utána egy nagyméretű

37 Az Ozorára látogató firenzei követ egy vasból készült borospalackot kapott Manettótól ajándékba, amely talán azt hivatott jelezni, hogy értett a fémmegmunkálás mesterségéhez: „...ebbi dal Grasso, uno fiasco di ferro per vino...” *Commissioni*, doc. 567. 590. Manetto Ammanatiniról ld. Prajda Katalin, „Manetto di Jacopo Ammanatini: Ozorai Pipó építész és a firenzei asztalosság”, in *Várak nyomában: Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*, ed. Domokos György, Kovács Gyöngyi, Mordovin Maxim, Terei György (Budapest: Castrum Bene, 2011), 201-206.

38 Rosanna Caterina Proto Pisani, „Il tesoro: Gli Argenti”, in *Il Museo di Santa Maria all'Impruneta*, ed. Rosana Caterina Proto Pisani (Firenze: Conti Tipocolor Arti Grafiche, 1996), 62.

39 Fedeles Tamás, Prajda Katalin, „Ő olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt: Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához”, *Történelmi Szemle* (megjelenés alatt)

40 Rossella Tarchi, „Una lettera di Maria Maddalena d'Austria sulla reliquia della Santa Croce in S. Maria Impruneta”, *Rivista d'Arte* (1989), 159-163.

41 A másolat az 1424-es végrendelet részeként közli. ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. fol. 276r.

42 A két változat tartalmi szempontból teljesen megegyezik, formailag csupán annyi az eltérés, hogy míg az eredetiben arab számokkal írták az összegeket, addig a másolatban minden számot betűvel átírva találunk. ASF Notarile Antecosimiano 5814. fol. 34v.

43 Ez az egyetlen tárgy az inventáriumban, amelynek készítőjét megnevezi a forrás, feltehetőleg ezzel is kiemelve annak értékét.

fnoman megmunkált ezüstöv következik az inventáriumban, amely gyakori viselet volt a firenzei kereskedők körében, s általában egy céhcímer is helyet kapott rajtuk.⁴⁴ Két aranyozott, fedeles ezüstkupa is szerepel az

44 A különböző övek viseletével kapcsolatban ld. Carole Collier Frick, *Dressing Renaissance Florence: Families, Fortunes and Fine Clothing* (Baltimore: Hopkins University Press, 2005)

45 A korszak firenzei lakáskultúrájára vonatkozóan ld. James R. Lindow. „For Use and Display: Selected Furnishings and Domestic Goods in Fifteenth-Century Florentine Interiors”, *Renaissance Studies*, 19 (November 2005) no. 5, 634-646.

46 A női ékszer vonatkozásában ld. Katalin Prajda, „The Coat of Arms in Fra Filippo Lippi’s Portrait of a Woman with a Man at a Casement”, *Metropolitan Museum Journal*, 2013 (48), 73-80.

összeírásban, amelyeken szintén látható volt a családi címer. Nem különben azon a két kancsón és egy mosdótálon, amelyek kapcsán külön kihangsúlyozták, hogy „fehér ezüsből” készültek, tehát aranyozás nélküli tárgyak voltak. Ezek után következik a különböző asztalneműk felsorolása: tizenkét csésze, nyolc kisebb címeres csésze, hat tányér címerrel díszítve és három anélkül, továbbá négy darab kisebb tányér.⁴⁵ Mindezek mellett két ékszert tartalmaz az inventárium: a Matteo Scolari által használt darabot egy arany fibula díszítette, egy darab sárgás fényű rubinnal, összesen 190 forint értékben. Felesége, Piera di Catellino Infangati által viselt másik ékszert három sárgás fényű rubin és három gyöngy gazdagította, összesen háromszáz firenzei aranyforint értékben. Ez utóbbi feltételezhetően egy mellrészre tűzhető díszes kapocs volt, amely a New York-i Metropolitan Museumban őrzött Fra Filippo Lippi portrén szereplő női alak ruháján látható ékszerhez hasonló darab lehetett.⁴⁶

Az inventáriumban felsorolt tárgyakon túl érdemes itt néhány szóban kitérni azokra a korabeli magyarországi ötvöstárgyakra, amelyek esetlegesen a firenzei kereskedők működéséhez kapcsolhatók. Így stiláris megfontolások alapján az egyik legkorábbi hazai sodronyzománc emlékként tartjuk számon a Szent László hermát Váradról. Egy lehetséges *terminus post* és egy *terminus ante quem* alapján 1406 és 1443 közöttre teszik a kutatók a készítését, a legnagyobb valószínűséggel Zsigmond uralkodása idejére, kihangsúlyozva egyrészt a korabeli viseletkultúrával rokonítható jegyeit, másrészt a budavári szoborleletek vagy esetleg Pisanello Zsigmond portréjával összefüggő stiláris rokonságot. Zsigmond király Váradot jelölte meg temetkezési helyéül, amely egyértelműen az uralkodó által pártolt Szent László kultusszal hozható kapcsolatba.⁴⁷ Marosi Ernő véleménye szerint a hermát stilárisan párizsi

47 Balogh Jolán, *Varadinum: Várad vára* (Budapest: Akadémiai, 1982), I. 26.

ötvösművekkel érdemes rokonítani, s felvetette a tárgy esetleges kapcsolatát Zsigmond azon törekvésével, hogy Budán francia mesterek jelenlétével egy ötvösközpontot hozzon létre. Készítését pedig, mindezek figyelembevételével, az 1420-as évekre teszi. Ugyanakkor ő volt az, aki hangsúlyozta, hogy a lokális erdélyi összefüggések helyett az *udvari ötvösség kontextusában* keresendő a tárgy helye, ezzel is nyomatékosítva annak magas technikai színvonalát.⁴⁸

48 Marosi Ernő, „Reformatio Sigismundi: Művészet és politikai reprezentáció Luxemburgi Zsigmond környezetében”, in *Sigismundus rex et imperator*, 35.

Annak ellenére, hogy a hermán alkalmazott sodronyzománc technika több kutató véleménye szerint is valószínűleg Észak-Itáliából érkezett a Magyar Királyságba, csupán Kiss Etele vetette fel annak lehetőségét, hogy a

firenzei kereskedők közvetítőként szerepet játszhattak meghonosításában. A herma feltételezhető készítésének időszakában, már 1408-tól Andrea Scolari volt a kinevezett váradi püspök egészen 1426-ban bekövetkezett haláláig, s így talán neki és családjának szerepe lehetett a herma megrendelésében és/vagy a sodronyzománc technika meghonosításában.⁴⁹ Andrea püspök, aki szintén rendelkezett nemesfémekből készült berendezési tárgyakkal, számos adománnyal gazdagította a váradi és Várad környéki egyházi létesítményeket, s Szent László kultuszának is támogatója volt.⁵⁰ Unokatestvére, Ozorai Pipó, szintén egyik fontos patrónusa volt a Szent László kultusznak, amelyet az ozorai vár kápolnájában feltárt freskótöredékek a szentet ábrázoló részletei is alátámasztanak.⁵¹

Stiláris megfontolások alapján Kiss Etele a vízaknai református templomból előkerült, a 14. század második felére datált kehellyel kapcsolatban írta, hogy az a „magyar bányakincs hasznosításában fontos szerepet játszó firenzei kereskedők” működésnek eredménye lehet, akik, amint a tanulmányban olvashattuk, a Zsigmond-korban, a Scolari családnak köszönhetően jutottak hangsúlyos szerephez.⁵²

ÖSSZEGZÉS

Nem állíthatjuk az eddig előkerült írásos források alapján, hogy a Magyar Királyságot elárasztották a firenzei ötvöstárgyak a Zsigmond-kor folyamán, sem azt, hogy ezekből bármi az utókorra maradt. Ugyanakkor a dokumentumok rávilágítanak arra, hogy több firenzei kereskedő exportált feldolgozásra váró nemesfémeket, aranyat és ezüstöt a Magyar Királyságból az Itáliai-félszigetre. Közülük a Scolari családnak ebben meghatározó szerep jutott. Ők Firenzében olyan szövet- és ötvöstársaságokkal tartottak fenn szoros üzleti kapcsolatot, akik nemesfémeket használtak termékeik előállításához. Kézenfekvő arra gondolni, hogy az így elkészült luxustárgyak olyan társadalmi csoportokat szólítottak meg, amelyhez Ozorai Pipó is tartozott. Így nagyon valószínű, hogy számos, a zománctechnikát is alkalmazó firenzei mester ötvösműhelyéből kikerült árut és nemesfémszalakkal szőtt textíliát szállítottak helyi kereskedők a Magyar Királyságba, például Zsigmond budai udvarába vagy más, általa vagy a Scolari család által patronált kegyhelyekre is. Az sem elképzelhetetlen, hogy a Scolari összeköttetései révén a fémmegmunkáláshoz értő mesterek is érkeztek volna a Királyságba, akik magukkal hozták technikai tudásukat.⁵³

49 „...az új sodronyzománcos technika egyik, Budától független központja is kialakulhatott Váradon, melynek meghonosításában közrejátszottak a város olasz püspöke, Andrea Scolari (1409–1426) itáliai kapcsolatai is.” Kiss, „A sodronyzománc kezdetei”, 281.

50 Balogh Jolán tévesen Andera Scolari donációjával hozta összefüggésbe azt az – általa csak fényképről ismert – ezüstkannát, amelyet ma is a zágrábi Székesegyházi Kincstár őriz. Az ötvösmű Thúsz Osvát zágrábi püspök adománya és a 15. század végén készült délnémet munka. Balogh, „Andrea Scolari”, 179–180. Jiří Fajt ed., *Europa Jagellonica 1386-1572: Art and Culture in Central Europe under the Jagellonian Dynasty* (Kutná Hora 2012), Kat. II.131., 184. (Köszönet Kis Erikának a hivatkozásért.) Andrea lenyomatból ismert püspöki pecsétjében Szent László alakját fedezhetjük fel. Balogh, *Varadinum*, 27–28.

51 Feld István, „Az ozorai várkastély története”, Műemlékvédelem, 47 (2003) no. 1, 1–13.

52 Kiss Etele, „Kehely Kat. No. 1.22.”, in *Sigismundus rex et imperator*, 104.

53 Korábban sienai ötvösök már dolgoztak a Magyar Királyságban, s későbbi forrásokban is van itáliai mesterek jelenlétére adat. Például egy 16. századi – feltételezhetően firenzei – nemesfémek megmunkálásáról szóló traktátusban az ismeretlen szerző leírást készített arról, hogy miként finomítottak aranyat a Magyar Királyságban. Ebben hivatkozott egy Recco nevezetű – valószínűleg szintén firenzei – ötvösre aki hazatérve útjáról, részletesen beszámolt a magyarországi mesterek által alkalmazott technikáról. „Ricordanza che ti disse, Recco quando tornò di Ungharia che tenevano uno che gli davano fiorini 200 l'anno e haveva a fregar' l'oro...” Velence, Biblioteca Nazionale Marciana, Manoscritti, Codici Italiani, Classe IV. 47 (5365), 112r-v. Kiadva: Chiara Marini, *Due trattati di metallurgia della Biblioteca Marciana di Venezia. Tecniche di estrazione e raffinamento dei metalli tra XV e XVI secolo* (Galatina: Mario Congedo, 2007), 188.

Ezért a tanulmányban felvázolt történeti háttér figyelembevételével érdemes lenne a kérdést művészettörténeti szempontból is részletesebben megvizsgálni, hangsúlyt fektetve a lehetséges stiláris kapcsolatokra a magyarországi és a firenzei korabeli ötvösmunkák és nemesfémekkel szőtt textíliák között.

FÜGGELÉK:

Inventárium a Matteo di Stefano Scolari palotájában 1425-ben megtalálható nemesfém tárgyakról:

- Una confecteria grande con l'arme degli Scholari la quale fece Dino orafo
- Una cintola grande d'ariento casciano
- Due gobbelletti d'ariento dorati col coperchio et con l'arme
- Due miscirobbe bianche d'ariento con l'arme degli Scholari
- Uno bacino d'ariento bianco con l'arme
- Dodici schodelle d'ariento bianco
- Otto scodellini d'ariento bianco con l'arme
- Sei piattegli d'ariento bianco con l'arme
- Tre piattegli d'ariento un pocho minori senza arme
- Quatro piattelletti d'ariento
- Due gioielli l'uno a uso di messer Matheo con fibietta d'oro et uno balascio di valuta di fiorini centonovanta
- Et l'altro a uso di madonna con tre balasci e ttre perle di valuta di fiorini trecento

Tulajdon, kamatszedés és uzsora Johannes Eck (1515), Martin Luther (1524) és Melius Juhász Péter (1562) műveiben*

CSEPREGI ZOLTÁN

A Johannes Eck és Martin Luther között zajlott kamatvita sok szempontból a három évvel későbbi búcsúcédula-vita közvetlen előzménye volt, ahogyan az egyháztörténet is elsősorban ebből a szempontból emlékezik meg róla. Az uzsora-vita ugyanakkor önmagában is fontos állomást jelentett a gazdasági gondolkodás történetében. Eck római jogi, kánonjogi és gyakorlati teológiai érveléssel megengedhetőnek tartotta az 5 %-os fix kamatlábú hiteleket. Humanista ellenfelei – és Martin Luther is ebbe a táborba sorolódik – a felvett kamatot lopásnak tekintették, melyet a hitelező köteles visszaszolgáltatni az adósnak ahhoz, hogy a gyónásban feloldozást nyerjen. Melius Juhász Péter 1562-es egri hitvallása szerint viszont a határidőre vissza nem fizetett hitel a lopás, aki tartozását nem törleszti, az a tolvaj. A vita teológus résztvevőinek álláspontja hozzájárult az értékpapír modern fogalmához.

* Elhangzott a *Bank és hitelezés a reneszánsz korában* c. konferencián Budapesten, 2011. szeptember 30-án.

Hitel, uzsora, kamat-vita, római jog, kánonjog,
Johannes Eck, Martin Luther, Melius Juhász Péter

Johannes Eck (Mayr) ingolstadti teológiaprofesszort (1486–1543) ellenfelei már a reformáció előtti években előszeretettel emlegették a „Fuggerek házi disznaja”-ként, ezen epitheton népszerűsítésében későbbi elkeseredett ellenfele, Martin Luther is elévülhetetlen érdemeket szerzett. Eck így nemcsak a protestáns történetírásban, hanem a pozitivistáknál is meglehetősen rossz sajtót kapott, ezért szeretnék mindjárt előadásom kezdetén néhány körülményt tisztázni.

Semmi kétség, hogy Ecket egész pályáján messzemenően motiválta a becsvágy és az érvényesülés vágya, az is egyértelmű, hogy bizonyos időszakokban személyes érdekei egybeestek a Fugger-bankház üzleti érdekeivel, s ez az érdekközösség ilyenkor anyagi támogatás formájában is jelentkezett nála, nem támasztható alá viszont forrásokkal az a beállítás, hogy Eck Jacob Fugger (†1525) felkérésére, pláne tőle felbérelve vetette volna magát a kamatszedésről folytatott németországi vitába. A nagy bankár biográfusa és monográfusa, Götz von Pölnitz az augsburgi Fugger-levéltárból számos adattal dokumentálja ugyan, hogy Jacob időt és pénzt nem kímélve igyekezett elérni valamelyik egyetem neki kedvező állásfoglalását a kamatszedés kánonjogi tiltásával kapcsolatban, ezek a törekvések viszont nem érintették közvetlenül Eck fellépését.¹

¹ Götz von Pölnitz, *Jakob Fugger, I.: Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1949), 316–318; Heiko Augustinus Oberman, *Werden und Wertung der Reformation. Vom Wegestreit zum Glaubenskampf* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1977) (Spätscholastik und Reformation, 2), 426–430.

Le kell szögezmem végül, hogy a hitelügyletek kérdése mind Jacob Fugger, mind többi vitapartnere számára egyszerre volt gazdasági és lelkiismereti kérdés. Felfogásuk szerint nem egyszerűen a befektetések biztonságára vagy a távolsági kereskedelem finanszírozhatósága forgott kockán, hanem a lelkek üdvössége is, a problémát ezért sokszor a gyónás és gyónatás módszertana felől közelítették meg.² Jacob Fugger vallásossága sokrétűen dokumentált, az általa létrehozott szociális intézményrendszer, az augsburgi *Fuggerei* ennek ma is látható lenyomata.

² Oberman, *Werden und Wertung*, 164–165, 174–176.

A vita aktualitását egyrészt az adta, hogy az 5. lateráni zsinat (1512–1517) újból napirendre tűzte a kamattilalom kérdését, másrészt az, hogy az Alpoktól északra ekkor kezdtek széles körben elterjedni az 5%-os kamatláb alapú kereskedelmi ügyletek. Itáliában az élet és a tomista filozófia már évszázadokkal korábban feloldotta a hitelezési gyakorlat és a kánonjogi tilalom közötti ellentétet, az ott kidolgozott megoldásokat viszont a németek nem tudták a maguk számára elfogadni. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy ők már egy sokkal modernebb ún. lelkigondozói teológia keretei között gondolkodtak, melyben hangsúlyt kapott mind az egyéni, mind a közösségi lelkiismeret tisztasága: az embertársak megbotránkoztatása mindenképp kerülendő volt.

Az újdonsült professzor Eck (katedráját mindössze 24 évesen nyerte el) a legjobb előfeltételekkel kísérelte meg a vitás kérdés végleges megoldását. Tübingeni tanárai (főleg Konrad Summenhart) már sok részletkérdést tisztáztak,³ sőt, az Eck-féle javaslatnak már minden eleme készen állt ná-

3 Conrad Summenhart, *Opus septipartitum de contractibus pro foro conscientiae* (Hagenau, 1497), GW M44534 [töredék], (Hagenau, 1500), GW M44538 [több online kiadás]; Oberman, *Werden und Wertung*, 171-174.

4 Johann Peter Wurm, *Johannes Eck und der oberdeutsche Zinsstreit* (Münster: Aschendorff, 1997) (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 137), 94-109.

luk, csak meggyőző, logikus rendszerbe kellett illeszteni ezeket az építőköveket. Ettől a feladattól maga Summenhart (1450-1502) nem mellékesen éppen morális meggondolásból riadt vissza, előre látta ugyanis ennek a lépésnek földrengésszerű következményeit.

Eck megoldása az ún. *contractus trinus*, a hármasszerződés.⁴ Bár a jezsuiták elkeseredetten vitatják majd, hosszú távon ez a felfogás határozza meg a kamatkérdés kánonjogi kezelését. A hitelszerződésben Eck szerint előbb létrejön egy gazdasági társulás (*societas*) a hitelező és a hitelfelvevő között. Másodsor a hitelező eladja a maga bizonytalan nyereségét az adósnak egy fix összegért (*venditio lucri incerti*). Harmadszor pedig a hitelező biztosítja a tőkéjét az adósnál szintén fix biztosítási díjért (*assecuratio capitalis*). A három szerződés egy időben jön létre, de a kötelezvénynek mindezeket az alkotóelemeket egyenként, *expressis verbis* tartalmaznia kell. Külön-külön mindegyik műveletet ismeri már a római jog és megengedi a kánonjog is. Ha példaként 40%-os közös nyereséget képzelünk el, ami a korabeli haszonkulcsok között nem számít magasnak, akkor a szerződő felek részesedése 20-20%, a hitelező eladja a maga bizonytalan 20%-os részesedését a hitelfelvevőnek 10% biztos haszonért, ebből ténylegesen felvesz 5%-ot, a maradékon a tőkéjét biztosítja az előre látható vagy nem látható kockázatokkal szemben. A hitelező haszna így a valószínű, viszont kockázattal terhelt 20%-os nyereség helyett csak 5%-ot tesz ki, ám már kamat- és tőkebiztosítással védve.

Eck megközelítésére is jellemző a gyakorlati teológiai, a lelkigondozói perspektíva, ezért a *contractus trinus* kizárólag a további feltételek megléte esetén megengedett és tilalomba nem ütköző:

- csak a kereskedelemben és termelő beruházásokban alkalmazható, a fogyasztói hitelek továbbra is uzsorának minősülnek;
- elengedhetetlen a szerződő felek önkéntessége, jó szándéka (*bona intentio*) és a kölcsönös előny (*iustitia commutativa*).

Az itt leírt, fix kamatozású ügylet Eck szerint kizárja a másik becsapásának, kiszípolozásának, a család csődnek és a közvélemény megbotránkoztatásának a lehetőségét, ezért nemcsak gazdasági, hanem lelkigondozói szempontból is előnyös. Az uzsoraügyletek megítélésében korábban dívó gyakorlattal szemben a szerződő felek jó szándékát Eck viszont vélelemként (*praesumptio*) kezeli, melyet az ellenkező bizonyításáig igaz-

nak kell elfogadni, hatalmas morális terhet véve így le ezzel az érintettek válláról.

Javaslat mellett érvelve Eck több olyan részproblémát érint, mely igen fontos a koraújkori közgazdasági gondolkodás számára, így pl. Arisztotelésszel szemben hangsúlyozza a tőke produktivitását, de ugyancsak tőkeként, egyenértékű befektetésként értékeli a szakmai tudást. Pénz esetében is megkülönbözteti a tulajdonjogtól a haszonélvezeti jogot (a római jog ezt még csak ingatlanoknál tette). Kifejt továbbá egy ár-érték elméletet, mely nem egyszerűen a kereslet-kínálat viszonyán alapul, és Aquinói Szt. Tamással szemben vitatja végül a pénzeszközök immanens értékét,⁵ megteremtve ezzel az értékpapír fogalmát. 5 Oberman, *Werden und Wertung*, 165–166.

1514 októberére Eck disputációt hirdetett a kamatszedésről saját ingolstadti egyetemén, de egyházi felsőbbsége, az eichstädti püspök betiltotta a vitatkozást. A következő szűk év volt a vita csúcspontja, mely már nemcsak a fix kamatú hitelekéről és ezek kánonjogi, gyóntatói kezeléséről szólt, hanem arról is, betilthatja-e az illetékes püspök egy teológiai doktornak és professor ordinariusnak a disputációját egy pápai privilégiumokkal bíró egyetemen. A kamatvita sok szempontból a három évvel későbbi búcsúcédula-vita közvetlen előzménye, főpróbája volt, lényegében ugyanazok a frakciók feszültek egymásnak, nem egyszerűen a skolasztikus-humanista vízváltó mentén, hanem inkább egy Augsburg–Nürnberg versengés figyelhető meg. A főleg kézműiparából élő Nürnberg valószínűleg könnyebben nélkülözte a kamatos pénzt, mint a kereskedelmi és bankközpont Augsburg. Számtalan párhuzamosság, személyi és tartalmi átfedés mellett szembeszökő különbség viszont az 1514–15-ös kamatvita és az 1517–18-as búcsúcédula-vita között, hogy a kamatvita szinte kizárólag kéziratban folyt és kéziratban maradt, a fontos szövegekből, de még a disputatételekből sem jutott el egy sem a nyomdaprésig.

A patthelyzetet az oldotta föl, hogy Eck 1515. július 12-re a bolognai egyetemen hirdetett disputációt.⁶ Ez természetesen presztízisvesztést sem okozott számára, ugyanakkor a kamat-téma Itáliában senkinek nem borzolta a kedélyét. Az ötlet valószínűleg Johannes Fabritól (1478–1541), Eck későbbi küzdőtársától, majdani bécsi püspöktől származott, aki öelötte négy nappal, július 8-án vitatkozott Bolognában, részben ugyanerről a témáról, bár Fabri a hitelügyletekben – legtöbb kortársával egyetértésben – fenntartandónak mondta a kockázatközösséget hitelező és hitelfelvevő között, akik így a közös vállalkozás esetleges veszteségein is arányosan osztoztak.

Bolognába Eck – nem meglepő módon – már a Fugger-ház költségén utazott. A vita kimeneteléről kétféle tudósításunk van. Eck hitelesített okiratot mutatott be Ingolstadtban győzelméről és nyomtatott útinaplóban számolt be itáliai diadalmenetéről.⁷ 7 Johannes Eck, *Orationes [...]* (Augustae, 1515), VD16 E 387.

De még ennél a kiadványnál is gyorsabban terjedt egy szemtanúnak, a nürnbergi Johannes Cochlaeusnak (1479–1552), szintén Eck jövőendő elvbarátjának kézíratos híradása a disputáció kudarcáról (a *Confutatio*t, az Ágostai hitvallás cáfolatát 1530-ban mások mellett ők hárman jegyzik

8 Herbert Immenkötter ed., *Die Confutatio der Confessio Augustana vom 3. August 1530*, 2. verb. Aufl. (Münster: Aschendorff, 1981) (Corpus catholicorum, 33).

majd: Eck, Fabri és Cochlaeus⁸). Ebben az iratban Cochlaeus Ecknek minden egyes állítását ízekre szedi, vitatja a *contractus trinus jogszerű voltát* (hiszen a kockázatközösség szerinte minden *societas* elengedhetetlen kritériuma), ezt burkolt uzsorának tekinti, mely már a római jogban is tiltott monopóliumokhoz vezet, és melyet egyedül az emberi kapzsiság motivál. Cochlaeus maga is tervezett egy disputációt Eck ellen, erre azonban soha nem került sor. Ugyancsak sikertelen maradt Eck kísérlete, hogy a kamat kérdését immár német nyelvterületen vitassa meg újra nagy nyilvánosság előtt. 1517. augusztusi disputációját engedélyezték ugyan Bécsben, de a tételek közül törölték a gazdasági témájúakat.⁹

9 Johannes Eck, *Disputatio [...] Viennae Pannoniae habita [...] (Augustae, 1517)*, VD16 E 314.

2

10 Luther Martin, *Werke: Kritische Gesamtausgabe*, Bd. 15: *Predigten und Schriften 1524* (WA 15) (Weimar: Metzler, 1899), 293–322. Megjelenése várható Zsugyel János magyar fordításában a *Luther válogatott művei* c. sorozat 4. kötetében.

11 Az egzakt közgazdasági terminológiát a következő tanulmányból vettem: Zsugyel János, „Luther Márton közgazdasági nézetei”, *Miskolci Keresztény Szemle* 3 (2007) 4, 54–60.

Martin Luther (1483–1546) 1524-ben keletkezett, *Über Kaufhandlung und Wucher* (A kalmárkodásról és az uzsoráról) c. írásában foglalkozott a legrészletesebben a hitelezés kérdéseivel.¹⁰ foglalkozott a legrészletesebben a hitelezés kérdéseivel. Gondolatait a megelőző nagy vitához kapcsolja egyértelműen lelkigondozói alapállása. A skolasztikus-kanonista érvelés helyére azonban nála a biblikus megalapozás lép.¹¹

A kölcsönzés gyakorlatát ugyan üdvösnek tekinti Luther a keresztények között, hiszen a megszorultságban való segítségnyújtás hasznos dolog. De a mérték feletti kölcsönzést sem támogatja, csak annyit köteles a keresztény ember kölcsönözni felebarátjának, amivel nem veszélyezteti saját maga és családja megélhetését. A feleslegéből köteles könyörületességet gyakorolni, nem saját létfeltételeinek veszélyeztetésével. A kamatra való kölcsönzést viszont uzsorának tartja, ennek bűne alól az sem ad felmentést, hogy a korban a pénzkölcsönzés általánossá vált. A kamatszedés totális tilalmát csak akkor gondolná mérsékelhetőnek, ha a világi hatalom kivételes esetekben megengedné a korlátozott kamatszedést, pl. árvák, özvegyek megsegítésére, hiszen itt a cél nem az adós kiszipolyozása lenne, hanem megélhetési alapjainak megteremtése.

A kereskedők fő bűnének az árképzés helytelen gyakorlatát tekinti, mely szerint áruikat olyan magas áron adják, ahogy csak tudják, ezzel mesterseges drágaságot idéznek elő. A helyes eljárásnak Luther azt tekinti, ha a kereskedők indokolt költségeiket és nyereségüket érvényesítik az árakban. Az árképzést tehát ne csak a feltétlen haszonszerzés, hanem a vásárló érdeke is vezérelje! Természetesen a kereskedő sem szenvedhet kárt az ügyleten, valamennyi költségét fel kell számítania, érvényesíteni kell

valamint saját megélhetési költségeit és a kockázat miatti felárat is, ezzel Luther eljut egy korai munka-érték elméletig. Messze megelőzi korát azzal a gondolattal, melyet az állami árszabályozás (ármaximálás) ellen ír. A termelés és kereskedelem változatossága miatt a fejedelem nincs ugyanis abban a helyzetben, hogy minden árucikk jogos költségét, azaz méltányos árát meghatározhassa, ezért minden visszásság és árdrágító gyakorlat ellenére Luther a piac árszabályozó szerepében bízik.

Keresztény adásvételnek Luther a készpénzért történő értékesítést tekinti, a hitelalapú kereskedelem szemében már a bűn forrása. A hitelnyújtás ugyanis kezességvállalással jár, ez pedig az emberekben való bízás az Istenbe vetett feltétlen bizalom helyett.

Ostorozza a korabeli kereskedők haszonleső gyakorlatát. Kárhóztatja a mesterséges hiánykeltést (rémhírterjesztés, készletek felvásárlása) mint az árdrágítás eszközt. A monopóliumokat és a piacfelosztási gyakorlatot is kártékonyak mondja a londoni takácsok árkartelljének példáján bemutatva. A család csóddal pedig szerinte a tisztességesen megkereshető haszon sokszorosát lehetett megszerezni. Ezt a visszaélést is a hitelalapú kereskedelem éltette. Ezen kívül Luther a minőségrontás, mérési és számolási csalások számos formáját ismerteti.

3

A magyarországi reformáció kanonikus erejű, normatív szövegei közül az 1562-es egri hitvallás foglalkozik több cikkében is pénzügyi kérdésekkel.¹² A terjedelmes hitvallás szerzősége összetett, az oroszánrészt valószínűleg Melius Juhász Péter debreceni református püspöknek tulajdoníthatjuk.¹³ Ha Eck és Luther álláspontjait a kamatvita két végpontjának, szélsőségének tekinthetjük, akkor Melius kettejük között áll, vagy inkább mindkettejük előtt, a késő középkori kánonjog véleményét osztja.

12 Mihály Bucsay, Zoltán Csepregi, „Confessio catholica von Eger und Debrecen, 1562”, in *Reformierte Bekenntnisschriften, Bd. II/2: 1562–1569*, ed. Andreas Mühling, Peter Opitz (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 2009) 1–165 (Nr. 58).

13 Csepregi Zoltán, „A Debrecen–Eger-völgyi Hitvallás (1562) új kiadásának tanulmányai”, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, ed. Ács Pál, Székely Júlia (Budapest: Balassi, 2012), 169–181.

Az átkos uzsorától megkülönbözteti ugyanis Melius az üdvös kereskedelmi hitelezést, mégpedig a kockázatközösség alapján. Hitelező és hitelfelvevő arányosan osztoznak nyereségen és veszteségen. Lehet viszont a megközelítés bármennyire skolasztikus, a citált tekintély már kizárólag a *Szentírás*. Az említett arányos kockázatközösséget pl. arra a páli maximára hivatkozva követeli meg Melius, hogy „senki meg ne csalja a testvérét!” (1Thessz 4,6) Ennél konkrétabb érv egyáltalán nem hangozik el!¹⁴ A fél évszázaddal korábbi kamatvita skolasztikus citátumai, a középkori doktorokra való hivatkozások tehát teljesen eltűntek, de a vita hozadékaként megmaradt a tőke produktivitásának a gondolata, a pénztőke tulajdonjogának és hasznélvezeti jogának a megkülönböztetése, a szerződő felek kölcsönös előnyének a megkövetelése.

14 [Nr. 205] *De usura*: Bucsay–Csepregi, „Confessio catholica,” 146; magyarul: Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (Budapest: Magyarországi Protestáns-egylet, 1881), 261.

Meliusnál és az egi hitvallásnál nagyon nehéz eldönteni, mekkora része van gondolataikban a középkori örökségnek, mekkora a svájci teológia hatásának és miben fedezhetjük föl eredetiségüket, saját hangjukat. A hitelezés kérdésének esetében talán mégis állást tudunk foglalni. Johannes Eck humanista ellenfelei – és Luther is ebbe a táborba sorolódik – a felvett kamatot lopásnak tekintették, melyet a *Tízparancsolat* tilt, s melyet a hitelező köteles visszaszolgáltatni az adósnak ahhoz, hogy a gyónásban feloldozást nyerjen. A kamat tehát lopás, a hitelező nyilvánvaló tolvaj. Melius A kamat (*De interest*) c. cikkelyében viszont egyetlen egy tanítást fejt ki: a határidőre vissza nem fizetett hitel a lopás, aki tartozását nem törleszti, az a tolvaj, hiszen hitelezője ebben érzékeny kárt vall.¹⁵ Talán

15 [Nr. 206] *De interest*: Bucsay-Csepregi, „Confessio catholica,” 146–147; magyarul: Kiss, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok*, 262.

nem nagyon merész feltételezés ebben a diametrális fordulatban jellegzetesen délnémet vagy svájci hatást érzékelni. Ugyanakkor az is elmondható, hogy amennyire idegen volt Luthertől a távolsági kereskedelem gyakorlata, annyira vált ez létfontosságúvá mind a cívisváros, mind Melius egyházkerületének más marhaexportőr mezővárosai számára. Az egi hitvallás állásfoglalásában ez a szükséglet és mindennapi tapasztalat is tükröződhet.

A fentiekben több párhuzamosság is feltűnhetett Eck 1515-ös és Luther 1517-es disputációjával (a híres 95 tétellel) kapcsolatban: a gyónatói-lelki-gondozói alapállás, az egyetemi autonómia konfliktusa a megyéspüspökkel, a humanista közönség élénk visszhangja stb. A kortársak még egy fontos kapcsolatról nem tudhattak a két eseményor között. A Fuggerek nemcsak gazdasági befektetései miatt voltak érdekeltek Eck sikerében, hanem kimutathatóan amiatt az összetett kölcsönügylet miatt is, mellyel 1514–15-ben Brandenburgi Albert megszerezte a mainzi érseki széket, s mely közvetlen kiváltója volt az 1517-es búcsúvitának. Egy jelentős különbségre szeretném azonban felhívni a figyelmet: az 1515-ös kamatvita összes irata – Eck traktátusai, a tétel sorok, az erre adott humanista kritikák, a viták jegyzőkönyvei – a bolognai disputáció egyetlen egy plakát-

16 Johann Eck, *Conclusiones Bononiae disputande Anno Domini M.D. xv.* ([S.l.] 1515). Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Online elérhetőség: <http://data.onb.ac.at/rec/ACo8105074>

nyomatványától eltekintve¹⁶ mind kéziratban maradtak, a tudományos és irodalmi pengevillogtatás így megmaradt a legszűkebb szakmai körön belül. Ezzel szemben a búcsúvitázások nem sokkal megfogalmazásuk után már elérték a nyomtatás közegét, hihetetlen gyorsan és széles körben terjedtek el, ezzel minden választ, reakciót, következményt is szükségszerűen ugyanerre az útra tereltek.

Magyarország és a magyarok a 16–17. századi itáliai közvéleményben – A tizenöt éves háború hatása a magyarságtoposzokra és sztereotípiákra

KRUPPA TAMÁS

Az itáliai „közvéleményben” a középkor folyamán Magyarországról és a magyarokról kialakított kép egyaránt tartalmazott negatív és pozitív elemeket. Az előbbieket a feltételezett hun–magyar rokonsággal, míg az utóbbiakat a magyar föld gazdagságával, illetve a magyarok harci erényeivel voltak összefüggésben. Ezek a toposzok a török megjelenésével új elemekkel, a propugnaculum Christianitatis gondolatával gazdagodtak. Újabb változás a 16. század végétől figyelhető meg, amikor kitért a tizenöt éves háborúra, amelynek időszaka alatt itáliaiak addig nem látott tömegben jelentek meg a magyarországi harctereken. A tanulmányban elemzett művek, kéziratok beszámolóik és levelek arról tanúskodnak, hogy az addig összességében a török elleni küzdelem miatt inkább pozitívnak mondható magyarsággép kezdett egyértelműen negatívvá válni, amelyhez a döntő lökést a Bocskai-felkelés adta.

magyarsággép, itáliai közvélemény, politikai propaganda, toposzok, nemzetkarakterológia, hun–magyar rokonság, tizenöt éves háború, propugnaculum Christianitatis, Bocskai-felkelés, Báthory-propaganda

Az itáliai kortársak magyarságképe már a középkorban is több elemből tevődött össze. Ezek közül az egyiket, amely a magyarok vadságához kötődött, a történelmi szituáció, a propagandisztikus mondanivaló vagy éppen az egyéni rokon- vagy ellen-szenv alapján pozitív és negatív formában is meg lehetett fogalmazni. Ez a toposz – és különösen ennek negatív formája – a kalandozások koráig nyúlt vissza, és a történelmi tapasztalatokban, illetve az Attila, Isten ostora, illetve a hun–magyar rokonság Nyugat-Európában is széles körben elterjedt fikciójában gyökerezett.¹ A vad-ságnak szintén a történelmi tapasztalatok által megalapozott, de pozitív értelmezése a magyarok vitézségére helyezte a hangsúlyt. A tapasztalatok tekintetében elég, ha a cseh trónkövetelő, Habsburg I. Rudolf megsegítésére küldött magyaroknak a morva-mezei csatában tanúsított vitézségére gondolunk. Bár a német krónikák ezt rendre elhallgatták vagy lekicsinylő hangnemben emlegették, a *Steirische Reimchronik* (Stájer rimes krónika) igen elismerően nyilatkozott róla, fontosnak tartva megjegyezni, hogy a magyar vezérek francia módra forgatják a kardot.²

A magyarságkép másik meghatározó és a közvéleményt hosszú évszázadokra befolyásoló eleme a magyar föld természeti kincsekben, élelmiszerben való bőségének képzete volt, amely egyrészt a keresztes háborúk idején átvonuló, sokszor éhező seregek megfigyeléseit rögzítette és közvetítette Nyugat-Európa irányába, másrészt az ország nemesfémekben való gazdagságában gyökerezett, amelyet az Anjoukkal Magyarországra kerülő olasz kereskedők tapasztaltak.³

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a középkorban a magyar királysággal és lakóival kapcsolatban rögzült kép árnyalt volt, amelyben pozitív és negatív elemek keveredtek, és részben magához a területhez, a földhöz, részben pedig lakóinak testi és jellembeli tulajdonságaihoz kötődtek. Itt kell megjegyeznünk, hogy a magyarságképet az elit és az írástudók formálták, ugyanakkor arról, hogy a köznépben milyen kép élt

¹ A negatív Attila-képhez ld.: Horlay Magdolna, „Attila protagonista di melodrami e opere italiani”, *Corvina*, 21, nuova serie VI (1943), Gennaio, 407–421; Oszkár Elek, „Attila az olasz hagyományban”, *Budapesti Szemle*, 41 (1913) no. 442, 81–111. Az Attiláról szóló kéziratok és nyomtatott forrásokról a 15–17. századra vonatkozóan (egy 16. századi olasz vers közlésével e tárgyban) ld.: Ballagi Aladár, „Attila bibliographiája: Kéziratok és nyomtatványok 1472–1700”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (1892), 229–269, 410–430; Ballagi Aladár, „»Attila« a kutya-fajzat: XVI. századi olasz költemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2 (1892), 204–223, 379–387, 487–498. Attiláról lásd még *La Hystoria di Attila dicto flagellum Dei* (Venecia, 1472), ill. a legismertebbet Callimachus Experiens olasz humanista tollából: *Vita Attilae seu de gestis Attilae*, (Tarvisii, c. 1489). A negatív Attila-képet próbálta meg árnyalni és összekötni a propugnaculum toposszal a török elleni katonai segítség érdekében Oláh Miklós humanista esztergomi érsek és kancellár a *Hungaria* és az *Athila* című műveiben. Az előző kéziratban maradt a 18. századig, míg a másikat Antonio Bonfini művének függelékeként Zsámboky János adta ki. Ld.: Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades...* (Basileae, 1568). Modern kritikái kiadását ld.: Nicolaus Olahus, *Hungaria – Athila*, ed. Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász (Bibliotheca scriptorium medi recentisque aevorum) (Budapest, 1938). Munkásságához ld.: Sante Graciotti, „L'»Athila« di Miklós Oláh fra la tradizione italiana e le filiazioni slave” és Antonio Carile, „Una »vita di Attila« a Venezia nel XV secolo” in *Venezia e Ungheria nel rinascimento*, ed. Vittore Branca, (Firenze: Olschki, 1973), 275–316, 369–396. Újabbban: Bene Sándor, „Latin Historiography in Hungary: Writing and Rewriting Myths of Origins”, in *Myth and Reality: Latin Historiography in Hungary 15th–18th Centuries: Exhibition in the National Széchényi Library 7 July – 3 September, 2006*, ed. István Monok (Budapest: OSZK, 2006), 3–27. Az olaszok negatív magyarságképének kialakulásához a teljesség igénye nélkül lásd Alfred Fest, „I primi rapporti della nazione ungherese coll'Italia”, *Corvina* 2 (1922), no. 3, 5–39. Az olaszok átfogó képéhez Magyarországról ld.: Jászay Magda, *A kereszténység védőbástyája – olasz szemmel: Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996).

² Doberdói Breit József, *A magyar nemzet hadtörténelme*, VI (Budapest: Athenaeum, 1930), 155. Maja Loehr, „Der steirische Reimchronist: her Otacher ouz der Geul”, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 51 (1937), 89. A krónikáról lásd még Jean-Marie Moeglin, „Recherches sur la Chronique rimée styrienne”, *Journal des Savants* (1987) Juillet–Décembre, 159–179.

³ A középkori Magyarország-képről, annak irodalmi forrásairól összefoglalóan ld.: Csukovits Enikő, „Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei”, *Korall*, 39 (2009) december, 5–29.

a magyarokról, sem a középkorból, sem a 16. századból nincsenek információink. De mivel az elit minden szempontból mintaadónak számított, logikusan adódik a következtetés, hogy a Magyarországról a nyugati, így az itáliai „közvéleményben” kialakított kép is végső soron az elittől származott.

4 1526-ban Johannes Cuspinianus már mindenki által ismert, közkeletű kifejezésként említi. Ld.: Johannes Cuspinianus, *De capta Constantinopoli, et bello adversus Turcas suscipiendo... Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor*, ed. Nicolaus Reusner (Lipsiae, 1596), vol. II, 176–177. A toposz részletes elemzését magyar–lengyel viszonylatban ld.: Hopp Lajos, *Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban* (Humanizmus és reformáció, 19) (Budapest: Akadémiai, 1992). A toposz különböző értelmezéséről a további szakirodalommal ld.: Imre Mihály, *„Querela Hungariae”: A Querela Hungariae toposza a XVI–XVII. század irodalmában*, ed. Bitskey István, Görömbei András (Csokonai könyvtár, 5) (Debrecen: Kossuth, 1995), 143–173.

5 Vö. Kardos Tibor, „L’Ungheria negli scritti degli umanisti italiani”, *Corvina*, 19, nuova serie IV (1941, Gennaio), 132–150.

6 Vö. 1. jegyzettel. A későbbiekre nézve: Polgár Vilmos, *Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben* (Pannonhalmi Füzetek, 31) (Pannonhalma, 1942).

7 Mathaus-Voltolini, „Die Beteiligung des Papstes Clemens VIII. an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592–1595”, *Römische Quartalschrift*, 15 (1901–1902), 303–326, 410–423; Peter Bartl, „Marciare verso Costantinopoli – Zur Türkenpolitik Klemens’ VIII.”, *Saeculum*, 20 (1969) December, 44–56; Domenico Caccamo, „La diplomazia della Controriforma e la crociata: dai piani del Possevino alla „lunga guerra” di Clemente VIII.”, *Archivio Storico Italiano*, 128 (1970), 255–282, Jan Paul Niederkorn, *Die europäische Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993), 70–102; Giampiero Brunelli, *Soldati dei papa: Politica militare e nobiltà nello stato della Chiesa (1560–1644)* (Roma: Carocci, 2003), 104–111; Massimo Carlo Giannini, *L’oro e la tiara: La costruzione dello spazio fiscale italiano della Santa Sede (1560–1620)* (Bologna: Il Mulino, 2003), 177–200, 241–270; Florio Banfi, „Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai”, *Hadtörténelmi Közlemények*, 40 (1939) 1–33, 213–228, 41 (1940) 143–156; Tóth Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború* (Szeged: Belvedere Meridionale, 2000).

8 Niederkorn, *Die europäische Mächte*, 386–448.

A középkor végén az Európa határainál feltűnő új, és minden addiginál fenyegetőbb oszmán veszély egy újabb toposszal, a *propugnaculum* vagy *antemurale Christianitatis*⁴ gondolatával gyarapította a nyugat-európai magyarságképet, amely részben a magyarok vitézségével kapcsolatban megfogalmazott korábbi véleményekből származtatható. A 15. századi olasz humanisták például műveikben általában pozitív módon nyilatkoztak a magyarokról: kiemelték földjük gazdagságát és vitézségüket a török elleni harcban. Ennek hátterében Mátyás király mecénatúrája húzódtott meg.⁵ A vitézség toposz azonban semmiképpen sem volt olyan elterjedtnek tekinthető, mint a gazdagság vagy a védőbástya gondolata, bár meg kell jegyezni, hogy éppen Itáliában – ott is elsősorban velencei területen – az Attilával és a hunokkal kapcsolatban megfogalmazott negatív kép (barbárság) a 16. század eleji nyomtatványokban is megragadható módon, makacsul tartotta magát.⁶ Ennek elsősorban az lehetett a fő oka, hogy Velence történelme folyamán többször is összeütközésbe került a dalmáciai kikötők miatt a magyar királlyal, mivel a Köztársaság az Adria-tenger (Golfo) kereskedelmét monopolizálni akarta, a magyar királyok viszont igényt tartottak a területen átmenő kereskedelmi haszon egy részére.

A tizenöt éves háború sok szempontból változtatott a fent vázolt képen, az itáliai közvélemény figyelme ugyanis tartósan Magyarországra terelődött. Az 1592-ben pápává választott VIII. Kelemen (1592–1605) politikájának középpontjába helyezte a török kiűzését, amelynek érdekében hatalmas anyagi áldozatoktól sem riadt vissza. Pénzsegély küldésén kívül három ízben hadsereget is felszerelt, amelyet Magyarországra küldött.⁷ Ugyanakkor a szentszéki és a császári propaganda hatására több itáliai kisállam is vagy fegyveresen, vagy anyagi segítség formájában szintén részt vett a háborúban.⁸ Mindezek következményeként rengeteg „olasz” fordult meg a

magyarországi és erdélyi harctereken, s ennek révén óriási mennyiségű irat, levél, jelentés, avviso maradt ránk.⁹ De ne feledkezzünk meg a propagandisztikus célból született többi nyomtatványról, sőt a történetírói munkákról sem, amelyek szintén arról árulkodnak, hogy a térséget ismerő olaszok hogyan vélekedtek az országról és lakóiról. A továbbiakban két forráscsoport, az egykorú diplomáciai természetű levelezés és néhány, a tizenöt éves háború időszakában megjelent nyomtatvány segítségével próbálom szemléltetni egyrészt a korabeli itáliai közvéleményben élő magyarságképet, másrészt ennek a képnek a háború hatására történő megváltozását.

Jóllehet a lepantói nagy diadal (1571) után nem sokkal Velencét otthagyták szövetségesei, a spanyol király, a pápa és a máltai lovagrend, és így a győzelem ellenére megalázó békére (1573) kényszerült, és jóllehet az európai államok figyelmét a francia és a németalföldi konfliktus, majd a Nagy Armada kötötte le, a törökellenes háború gondolata nem került le a napirendről.¹⁰ A Szentszék már az 1580-as években igen nagy figyelmet szentelt a Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király (1576–1586) által előterjesztett oszmánellenes nagy háború terveinek, amely magában foglalta Oroszország megszerzését.¹¹ A hitetlenek ellen vívott szent háború és az eretnekek megtérítését célzó *missio* mindig is Róma politikájának részét képezte. Báthory halála és az egymást váltó pápák miatt azonban a tervek háttérbe szorultak. A tizenöt éves háború kitörésének és VIII. Kelemen trónra léptének szerencsés egybeesése azonban elhárította ezeket az akadályokat. Magyarországra és Erdélyre a török elleni háború miatt tartósan nagy figyelem irányult; nemcsak olasz katonák ezrei kerekedtek fel, hogy a török ellen harcoljanak – és nem mellesleg megcsinálják a szerencséjüket, nagy hadizsákmányra szert téve az egyébként is élelmiszerekben gazdag országban –, hanem több itáliai fejedelemség is érdeklődve fordult a régió felé, közöttük a Gonzagák Mantovája is.

Mantova város levéltára igen érdekes iratokat őriz a hercegség urának, Vincenzo Gonzagának az erdélyi fejedelemség kormányzóságával kapcsolatos terveiről. Vincenzo igen aktív szerepet vállalt a török elleni harcokban: 1595-ben, 1597-ben és 1601-ben személyesen is megjelent saját csapataival az országban.¹² A császári udvarral és a Szentszékkel ápolt jó kapcsolatainak köszönhetően került szóba a neve a kormányzói posztra. A háborúba a császár és a pápa szövetségeseiként belépő Erdély olyan bizonytalansági tényezővé vált ura, Bátho-

⁹ Ibid. Az avisok szerepéről vö. Cornel Zwierlein, „Fuggerzeitungen als Ergebnis von Italienisch-deutschem Kulturtransfer 1552–1570”, *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 90 (2010), 169–224. Mario Infelise, „Gli avvisi di Roma: Informazione e politica nel secolo XVII”, in *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento*, „Teatro” della politica europea, ed. Gianvittorio Signorott, Mariantonetta Visceglia (Roma: Bulzoni, 1998), 189–205. Idem, „Professione reportistica: Copisti e gazzettieri nella Venezia del Seicento”, in *Venezia: Itinerari per la storia della città*, ed. Stefano Gasparri, e Giovanni Levi, Pierandrea Moro (Bologna: Il Mulino, 1997), 183–209. Idem, *Prima dei giornali: Alle origini della pubblica informazione* (Bari: Laterza, 2002), Idem, „La circolazione dell’informazione commerciale”, in *Il Rinascimento italiano e l’Europa*, vol. IV: *Commercio e cultura mercantile*, ed. Richard A. Goldthwaite, Reinhold C. Mueller (Treviso: Fondazione Cassamarca, Costabissara, Colla, 2007), 499–522; Idem, „From merchants’ letters to handwritten political avvisi: Notes on the origins of public information”, in *Cultural Exchange in Early Modern Europe, III.: Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*, ed. Francisco Bethencourt, Egmond Florike (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 33–52.

¹⁰ Angelo Tamborra, *Gli stati italiani, l’Europa e il problema turco dopo Lepanto* (Firenze: Olschki, 1961).

¹¹ Erről a legújabbban Géraud Pumarède, *Il mediterraneo oltre le crociate: La guerra turca nel Cinquecento e nel Seicento tra leggende e realtà* (Torino: UTET libreria, 2011), 237–238.

¹² Vincenzo Errante, „Forse che sí forse che no”, *Archivio Storico Lombardo* (1915), 15–114. Kruppa Tamás, „Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben: Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján”, *Hadtörténelmi Közlemények* (2002), no. 2, 281–308.

ry Zsigmond lemondásai, majd visszatérései miatt, hogy az komolyan veszélyeztette a Duna-völgyben folyó harcok sikerét. A császár először testvérét, Miksa főherceget (1601) szánta a fejedelemség kormányzói a

13 Miksa főherceg kormányzóságának tervéről vö. Kruppa Tamás, „Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602)”, *Századok* (2011) no. 4, 817–845.

posztjára, ő azonban végül visszalépett.¹³ Ekkor merült fel a mantovai herceg neve, aki a következő feltételeket szabta: az erdélyi kormányzóságot csak a felső-magyarországi főkapitánysággal együtt vállalja el Kassa központtal, ahol családját és udvarát is elhelyezheti. A könnyebb irányíthatóság érdekében azt is kérte, hogy mind Felső-Magyarország, mind Erdély élére nevezzenek ki egy-egy helytartót. Az előbbi élére rokonát, Ferrante Gonzagát, az utóbbira pedig a hírneves, a németalföldi háborúban magát kitüntető hadvezért, Giorgio Bastát (1550–1607) szemelte ki.¹⁴

14 Vö. Archivio di Stato di Mantova Archivio Gonzaga b. 531 nr. 5. Aderbale Manerbio követ 1602. január 7-én Prágából Vincenzo Gonzagának írott levelében megismétli ugyanezeket a feltételeket. ASMn AG b. 481 Lett. di Aderbale Manerbio nr. 2.

Az 1601 szeptemberét követő egyéves időszakban a mantovai követjelentések visszatérő motívuma volt az erdélyi kormányzóság kérdése, ami azt bizonyítja, hogy a herceget és a mantovai diplomáciát igen komolyan foglalkoztatta az ügy. A császár azonban nem lelkesedett a Gonza-

gák túlzott mértékű szerepvállalásáért. Vincenzo pedig már 1602. január 25-án kelt levelében írt az erdélyi út elhalasztásáról, mondván, hogy addig nem megy a tartományba, amíg azt nem pacifikálják megfelelő módon és lakói nem tesznek neki hűségesküt. A kormányzóság kérdése mindazonáltal nem került le a napirendről. A remények kihunyását jelzi, hogy 1602 nyaratól az erdélyi kormányzóság ügye egyre kevesebbet

15 Francesco Gonzaga császári kamarás és belső tanácsos, rendkívüli követ Rómában (1603), spanyolországi követ (1611), a jezsuita és a kapucinus rend támogatója volt.

szerepel a jelentésekben. Talán ezzel van összefüggésben, hogy felmerült a Gonzaga rokonság egy másik tagjának, a család castiglionei ágába tartozó Francesco Gonzagának¹⁵ esetleges jelöltsége is.

A Gonzagáknak a térség iránt megmutatkozó igen intenzívnek mondható érdeklődése két okra vezethető vissza. A török elleni háború a kor (katolikus) felfogása szerint minden kereszténynek kötelessége volt és jelzavai egészen a keresztes háborúkig nyúltak vissza, a harc pedig a lovagi erények részét képezte. Az olasz katonák magyarországi, erdélyi útjukat lovagi kalandként fogták fel, amire az is utal, hogy magukat *venturieri*-nek nevezték. A másik ok a hercegség bizonytalan helyzetéből fakadt: Mantova birodalmi hűbér volt, közel feküdt a milánói spanyol kormányzósághoz, ráadásul a savoyai hercegségen keresztül a francia befolyás is érvényesült területén. A hercegség mozgásterét egyrészt megfontolt dinasztikus politikával, másrészt újabb területek megszerzésével próbálta megnövelni. A távoli, élelmiszerben és ásványkincsekben gazdag egzotikus ország tehát természetszerűen keltette fel az egyébként a lengyel trón iránt is érdeklődő Vincenzo figyelmét. Erdély gazdagságáról a régióban nagy számban megforduló olasz utazó, udvaronc,

16 Giacomo Carlo Bascapé, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti* (Roma, 1931). Ld. még: Polgár, *Magyarország és a magyarok*.

kalandor révén értesülhettek az itáliai udvarok, köztük természetesen a mantovai is.¹⁶ A figyelmet természetesen nem kerülte el az sem, hogy Erdély ifjú fejedelme, az ita-

lomán Báthory Zsigmond tárt karokkal várta udvarába Itália szülötteit.¹⁷

Aderbale Manerbio mantovai követ egy mantovai katonatiszt beszámolójára hivatkozva a fejedelemség éllemlszerben való gazdagságáról és az óriási értékű hadizsákmányról írt, és persze arról, hogy az olaszok (*venturieri*) a zsákmányt illetően kemény riválisai egymásnak.¹⁸ A legérzékletesebben azonban nem egy itáliai, hanem egy sziléziai szerző, Vitus Marchtalerus (Veit Marchtaler, 1564–1641) fogalmazta meg ezt a Nyugat-Európában elevenen élő sztereotípiát, amikor Báthory Zsigmond tetteit tárgyaló latin nyelvű munkájában párhuzamot vont az Erdély címerében szereplő három domb és Róma hét dombja, illetve a Scipiók és a Báthoryak között.¹⁹

Az ország gazdagsága azonban nemcsak Mantovában volt ismeretes; Báthory Zsigmond 1594-ben követséget mentesztett Rómába, amelynek vezetője Fabio Genga volt. A Genga család urbinói eredetű volt és a Báthoryak szolgálatában állt. Fabio a gyulafehérvári udvar olasz kegyenceinek sorába tartozott éppen úgy, ahogyan apja, Simone, aki neves építész volt, illetve testvére, Flaminio vagy a pápai udvarban szolgáló rokona, Gianfrancesco. A Gengák eredetileg a Mediciek szolgálatában álltak, és ezt a kapcsolatot fenntartották a távoli Erdélyből is. A követség alkalmat szolgáltatott arra, hogy egykori uraiknak ne csak a háború eseményeiről, hanem a tartomány gazdagságáról is beszámoljanak. Amikor 1595 februárjában Fabio visszaindult Rómából, hogy egy darabon elkísérje a fejedelemségbe igyekvő Alfonso Visconti pápai nunciust, tárgyalásokat folytatott I. Ferdinando nagyherceggel. Nem tudni, hogy pontosan miről is folyt szó, mivel erről nem maradtak ránk iratok. Giacomo Gerardo, Velence firenzei rezidense azonban megtudott valamit és február 22-én sietett tájékoztatni a dózsét, hogy Báthory Zsigmond fejedelem Gengán keresztül érdekes ajánlatot tett a nagyhercegnek: pénzt kért tőle közelebről meg nem nevezett erdélyi arany- és ezüstabányák kiaknázásához. A nagyherceg, miután meghallgatta Genga ajánlatát, azt válaszolta, hogy abban az esetben, ha a Fuggerek nyitják meg a bányákat, hajlandó részt vállalni a költségekből és beszállni az üzletbe.²⁰

A nagyherceg ugyan tartózkodóan fogadta az ajánlatot, mások azonban láttak fantáziát benne, a Kúria, pontosabban Pietro Aldobrandini bíborosnepos, azaz pápai unokaöccs érdeklődését is sikerült felkelteni a dolog iránt. Fabio szeptember legvégén érkezett haza Gyulafehérvárra, nem sokkal később levelet írt Aldobrandininek, amelyben a legújabb havasalföldi hadi hírek ismertetése után rátért a bányákra is. Az ügy bizalmas

¹⁷ Erdősi Péter, „Az itáliai erényekben vétkesnek mondott fejedelem. Az udvari emberek helyzete, tevékenysége és megítélése Erdélyben Báthory Zsigmond uralkodása idején”, *Sic itur ad astra* 9 (1996), no. 1–3, 12–48. Báthory Zsigmond kapcsán ld. még: Szentpéteri Márton, „Il Transilvano. The Image of Zsigmond Báthory in Tommaso Campanella's Political Thought”, *Bruniana & Campanelliana* (2003) no. 1, 217–225.

¹⁸ ASMn AG b. 480 Lett. di Aderbale Manerbio nr. 159.

¹⁹ Ld.: Vitus Marchtalerus, *Rerum a Sigismondo illustrissimo et fortissimo Transylvaniae principe contra turcas gestarum brevis enarratio*, (H. n., 1595), B4v–C1r. A szerzőről ld.: Németh S. Katalin, „Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchtaler: Ungarische Sachen 1588)”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 106 (2002), 3–24, és Idem, „Erdélyi fejedelmi udvar Marchtaler útleírásában”, in *Idővel paloták: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, ed. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó (Budapest: Balassi, 2005), 331–342.

²⁰ Archivio di Stato di Venezia Senato, Dispacci. Firenze, Filza IX. 161r. Részben a Fuggerek kezelték az Erdélynek szánt segélypénzt is. Vö. *Carrillo Alfonz jezsuita-atyja levelezése és iratai, I (1591–1618)*, ed. Veress Endre (Budapest, 1906), 188.

voltát jelezte, hogy e részt már rejtjelezve írta. A levélből kiderül, hogy a bányák ügyének intézésével a milánói Gaspare Bigliát bízták meg, aki Fabio Genga és két másik olasz, Girdali és Mariotto (róluk nincs több

21 ASV Carte Borghese fasc. 56/1. (számozatlan). Fabio kíséretéről lásd Flaminio Genga ugyanezen a napon kelt levelét: BAV Capp. lat. Vol. 164. fol. 227v.

adatunk) kíséretében érkezett meg.²¹ Fabio sietett biztosítani megbízóját, hogy Biglia munkájával messzemenően meg lesz elégedve. Ugyanezen a napon Biglia is írt Aldobrandininek, amelyből kiderül, hogy Simone Genga

ekkorra már három hónapja, tehát kb. Fabio Rómából történő elutazásával egy időben, kettőzött erővel dolgozott az ügyön, s mivel igen megbecsülték a gyulafehérvári udvarban, Biglia biztosra vette, hogy sikerrel jár majd. Rómában feszült figyelemmel várták a fejleményeket: alighogy a levelek odaértek, a bíborosnepos egy rövid levélben rögtön válaszolt

22 ASV Fondo Borghese III. Vol. 9Bter, fol. 47r-48r.

nekik.²² Ezután elhallgatnak forrásaink, csak annyit tudunk, hogy Niccolini római toszkán követ 1597 nyarán arról értesítette Ferdinando de' Medici herceget, hogy Báthory Zsigmond Fabiótól elvette az egyik aranybányát, valószínűleg az abrudbányait.²³ Az ügy érdekességét és jelentőségét azonban nem az olasz kegyencek bányáigyletei adják, hanem annak messze vezető politikai szálai.

23 Az 1597. július 25-én kelt levelet a jegyzettel együtt lásd: *Carrillo Alfonso jezsuíta atya levelezése és iratai*, I, 550.

A bányabérlethez szükséges összeg, illetve a termelés megindításához szükséges pénz feltehetően Pietro Aldobrandinitól származott, aki talán magánvagyonából teremtette azt elő. Sőt, Fabio imént idézett levele alapján feltételezhető, hogy bizonyos mértékig maga a pápa is részt vállalt a bányáügyben. Nem világos azonban, hogy az Aldobrandini család lépéseinek hátterében milyen konkrét megfontolások húzódtak meg. Források hiányában csak találgatni tudunk, de úgy tűnik, hogy a bányák ügye összefüggésben volt Erdély katasztrofális pénzügyeivel, amely a törökkel való szakítás miatt következett be. A fejedelemség ugyanis elesett az oszmánokkal folytatott, igen jövedelmező sókereskedelemből származó vámoktól. A Fabiónak adott fejedelmi instrukció előírta, hogy magyarázza el a szentatyának, miért nem működnek a bányák.

Az üzleti ügyek nem választhatóak el a politikaiaktól, ugyanis mind Cinzio, mind Gianfrancesco Aldobrandini neve felmerült az erdélyi fejedelmi trónnal kapcsolatban 1599 decemberében. Báthory Zsigmond Habsburg Mária Krisztiánával kötött házassága ugyanis sikertelen volt, és az ifjú fejedelem le akart mondani a trónról. A pápai unokaöccsök nagy lehetőséget láttak ebben, főleg Gianfrancesco Aldobrandini, aki az 1595-ben, 1597-ben és 1601-ben Magyarországra küldött pápai csapatok főparancsnoka volt. A tervek szerint Gianfrancesco feleségül vette volna Mária Krisztiánát, a hatalomátvétel kapcsán felmerülő költségeket pedig a pápa állta volna.²⁴ Logikusnak tűnhet ezek után az a feltételezés, hogy egy ilyen megoldás már korábban is felmerült, a harmadik testvér, Pietro Aldobrandini személyével kapcsolatban is, aki, mint láttuk, ér-

24 Niederkorn, *Die europäische Mächte*, 98–99; és *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-românești, V (1596–1599)*, ed. Andrei Veress (București: Cartea Românească, 1932), 179.

deklődött a bányák iránt. De hivatkozhatunk a Gonzagák 25 Kruppa, „Tervek”, 295–296. fentebb idézett példájára is.²⁵

Az ásványkincsekben gazdag fejedelemség ugyanakkor egy másik, szintén több évszázados toposz, a *propugnaculum* gondolata kapcsán is magára vonta az itáliai fejedelmi udvarok és a Szentszék figyelmét. Jó példa erre Girolamo Frachetta, aki Rómában először francia, majd spanyol szolgálatban állt. Frachettát elsősorban politikai íróként tartják számon, több műve született a helyes kormányzás módjáról, az ideális fejedelemlről. A spanyolok szemében 1597-ben kiadott *Il principe* című műve avatta politikai szakíróvá.²⁶ Figyelme 1594 és 1599 között fordult a tizenöt éves háború felé, amelynek több mint egy tucat művet szentelt. Ezekben előkelő helyet foglalnak el a Báthory Zsigmondhoz címzett orációk. Azokat a Báthoryhoz, II. Rudolf császárhoz és II. Fülöp spanyol királyhoz írt alkalmi műveit is közzétette 1598-ban egy gyűjteményes kötetben, amelyeket kifejezetten az állandósuló határvidéki csatározások után 1593-ban kirobbanó tizenöt éves háború népszerűsítésére szánt. Ezt alátámasztja az imént említett művének előszava, amelyben azt olvashatjuk, hogy orációit megfelelő érdeklődés esetén újra kiadja.²⁷ Frachetta azért tarthat számot figyelmünkre, mert igen érdekesen ötvözte a katonai-politikai helyzet születe érveit Magyarországgal és a magyarsággal kapcsolatban megfogalmazódó több évszázados toposzokkal.

A tizenöt éves háború következtében megnőtt nyugat-európai érdeklődést a térképészek is igyekeztek kihasználni. A kiadott térképek, nem törődve a pontossággal, elsősorban tetszetős kiállításukkal próbálták felhívni magukra a figyelmet. Az ábrázolt magyarországi és erdélyi települések névalakjai roppant érdekesen vallanak arról, hogy összeállítóik magyarországi és erdélyi utazókat, diákokat is kikérdeztek a sajtó alá rendezés során: erről a magyar megfelelőt követni próbáló, de mégis félrehallott, hibásan átírt helynevek árulkodnak.²⁸ Az Erdélyt északról, keletről és délről körülölelő Kárpátok hegyláncolata magától értetődő természetességgel kínálhatta Frachetta és a többi olasz szerző számára a természet által erősített ország képzetét, amelynek hegyei várfalként tartóztatják fel a törököket. A magyarországi háborúkról beszámoló *Discorso del modo di regolar'la guerra d'Ungheria l'anno 1596 c.* munkájában például azt olvashatjuk, hogy mivel a török támadásnak is két valószínű iránya lesz, két irányban kell védekezni is. A császárnak harmincezer emberrel a határmenti erősségeknél kell feltartóztatnia a török támadást, miközben Báthory Zsigmond Erdélyből, az ellenség oldalában nyitna egy újabb frontot, majd Konstantinápoly felé fordulva elvonná a török főerőket. Ha vereséget szenvedne, akkor sem következne be katasztrófa, mivel ezzel

²⁶ Frachettát a tizenöt éves háborúról, illetve Erdély történetéről könyvet író Ciro Spontónéval együtt az államrezon-irodalom második vonalába sorolják. Ld.: Robert Bireley, *The Counter-Reformation Prince: Anti-Machiavellism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1990), 50.; Enzo Baldini, „Girolamo Frachetta informatore politico al servizio della Spagna”, in *Repubblica e virtù: Pensiero politico e Monarchia cattolica fra XVI e XVII. secolo*, ed. Chiare Continisio, Cesare Mozzarelli (Roma: Bulzoni, 1995), 465–482.

²⁷ Girolamo Frachetta, *Il primo libro delle orationi*, Roma, 1598, az olvasókhhoz írt előszó.

²⁸ Lásd erről a holland térképek kapcsán Plihál Katalin, „A hollandiai magyar peregrináció emléke a térképeken”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1994–1998) (Budapest, 1998), 347–368.

29 Girolamo Frachetta, *Il primo libro dei discorsi di stato et di guerra* (Roma, 1600), 109–110.

megmentené Magyarországot, a vert seregének roncsai pedig Erdélyben húznák meg magukat, amelyet a Kárpátok hegylánca valószínűleg erősítésként tett. Ott bevárnák a császári segítséget, miközben felkészülnének a védekezésre.²⁹

30 Hopp, *Az „antemurale” és a „confortas” humanista eszméje*, 132–179.

A fejedelemség földrajzi adottságait, hogy a Kárpátok hegylánci bányaként övezik, illetve ezek térképészeti megjelenítését könnyedén be lehetett azonosítani a *propugnaculum christianitatis* Nyugat-Európában közismert gondolatával.³⁰ Ehhez szorosan kapcsolódik az a szerzőnk által szintén többször említett középkori eredetű elképzelés, amely a legvitézesebb nemzetként állítja be a *Respublica Christiana*t már évszázadok óta védő magyarokat. A gazdag és termékeny Hungária több évszázados toposzához nyúlt vissza Frachetta, amikor a hadászati szempontok között előkelő helyen említette az ország gazdagságát, egész hadsereget eltartó képességét, aranyban gazdag bányáit, amelyek akár egy védekező, akár egy támadó hadsereg hadjáratának költségeit is fedezni képesek. A toposzok gyakori ismételtetése nemcsak Frachetta és a többi nyugat-európai szerző (tév)képzeteire vet éles fényt, hanem arról a szándékukról is árulkodik, hogy a Magyarországról igen homályos és gyér ismeretekkel rendelkező olvasóközönséggel megértessék, hogy az Itáliától távol folyó háború minden keresztény közös ügye. A toposzok abban segítettek, hogy ezt a távoli országot közelebb hozzák, megfoghatóvá tegyék a hírekre kiéhezett közvélemény számára. Állandó szerepeltetésük ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a Rómához segítségért folyamodó erdélyi diplomácia, érzékelve a háború következtében ugrásszerűen megnövekedő érdeklődést, céljai érdekében szintén megpróbálta felhasználni ezeket a több évszázados sztereotípiákat is.³¹

31 Vö. Polgár, *Magyarország és a magyarok*, 36–37 és 28. jegyzettel.

A Magyarországról és Erdélyről közvetített kép azonban nem mindenben volt pozitív, mint ahogyan a középkorban sem volt az. Az elhúzódó háború a lakosság egyre nagyobb pusztulásával járt, a fizetetlen zsoldosok fosztogattak, garázdálkodtak, s ez nemcsak a parasztság, hanem a nemesesség körében is egyre nagyobb elégedetlenséget keltett; és mivel a katonaság nagyobbik része idegen, olasz, német vagy vallon volt, ez az ellenérzés természetes módon torkollott idegenellenességbe.³² De a nyelvet, a kultúrát és a mentalitást, illetve a helyi viszonyokat nem ismerő és nem értő, nagyszámú idegen származású katonaság is egyre növekvő ellenérzéssel és megütközéssel vette tudomásul, hogy a helyi társadalom, nem utolsósorban a háborús pusztítások miatt, nem felszabadítóként és szövetségesként, hanem ellenségként tekint rájuk, sok esetben tetteleg is kifejezést adva érzéseinek. Különösen igaz volt ez a katolikus olaszokra, akik számára a vallási különbségek – Magyarország és Erdély ekkor protestáns országok voltak, elenyésző számú katolikussal – újabb problémát jelentettek. Ez azokat az amúgy is meglévő negatív sztereotípiákat erősítette, mint például a magyaroknak a barbár, és Itáliát feldúló hunokhoz fűződő

32 Vö. 6. jegyzettel.

rokonsága. Ez a rokonság – természetesen nem az itáliai és nyugati közvéleményben felfogott módon – a magyar rendi nemzetfelfogásnak is alapja volt a 13. század óta.³³ Az olaszok, akik minden, az Alpoktól északra fekvő ország népét amúgy is barbárnak tartották, a hunokat és nyomukban a magyarokat egyenesen félig emberi, félig állati lényeknek tekintették. Ezt a nyersséget és vadságot látták visszaigazolván a magyarok és az erdélyiek viselkedésében.³⁴

³³ Erről ld.: Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem*, (Budapest: Gondolat, 1984), 413–555.

³⁴ Ezt a sommás ítéletet főleg velenicei területen és nyomtatványokban terjesztették. Vö. 1. jegyzettel.

Ezt a véleményt közvetíti Alfonso Visconti erdélyi pápai nuncius egyik igen érdekes levele is. Visconti Fabio Genga római követségének végzetével utazott 1595-ben a fejedelemségbe. Eredetileg Lengyelországba szánták követnek, ám tekintettel Erdély geopolitikai fontosságára, amelynek oka a török elleni harc és a pravoszláv régió felé irányuló misszió volt, végül úgy döntöttek, hogy ide küldik. Egészen 1598-ig Erdélyben maradt, és ő volt az egyetlen, aki pápai követként ilyen hosszú időt töltött el itt, amelynek jelentőségét kiemeli, hogy misszióját egy olyan országban végezte, ahol csak maroknyi katolikus maradt, és az egyik domináns felekezet a szerte Európában üldözött antitrinitárius volt. A nuncius igen jól megismerte az országot. Említett levele 1595. június 30-án kelt, tehát első benyomásait dokumentálja. Ebben egy bizonyos Lorenzo Lericci érdekében ír kollégájának, Germanico Malaspina lengyelországi pápai nunciusnak (1591–1598), sajnálkozva, hogy honfitársa, Lericci semmilyen sikert nem tudott elérni a gyulafehérvári udvarban közelebről nem részletezett szerkezetével (*instrumento*), mivel a magyarok kizárólag a lándzsát és a szablyát becsülik. Ez a megjegyzése ékesen árulkodik arról, hogy a gyulafehérvári udvarban uralkodó katonás szellem meglehetősen távol állott az itáliai udvarok kifinomult szokásaitól és szellemiségétől.³⁵

³⁵ *Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban: Kiadatlan iratok (1574–1599)*, ed. Kruppa Tamás (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 37) (Szeged: [SZTE], 2004), 92.

Visconti elmarasztaló véleményéhez hasonlót fogalmazott meg Giovanni Botero *Le relazioni universali* (1597) c., igen népszerű munkájában. Ebben azt olvashatjuk, hogy Magyarország földjét inkább a természeti fekvése teszi széppé, mint az emberek munkája,³⁶ majd még ugyanezen az oldalon azt is, hogy a magyarok nyersekek, szokásaik durvák és alkalmasabbak a háborúra, mint a békére. Megvetik a kényelmet, a városokban idegenként élnek és azzal a szándékkal, hogy mielőbb vidékre menjenek. A szegények kunyhókban és kicsiny, rosszul készített házakban laknak. Amíg nem házasodnak, nem ágyban, hanem gyékényen vagy szénán alusznak. Erősek, büszkéek, állhatatlanok, kapzsiak, bosszúállók. Nem érdekli őket sem a művészet, sem pedig a kereskedelem, sőt, a szerző még az ország gazdagságával kapcsolatos képet is elmarasztaló, kritikus hangnemben jelenítette meg.³⁷ Nem vitás, hogy Botero az ország lakóinak jellemző hiányosságait és gyengéit az általuk lakott területre is érvényesítette, az ásványkincsben gazdag Erdély képéhez ugyanis hozzátette, hogy az országnak a bányaművelés, illetve a

³⁶ Giovanni Botero, *Le relazioni universali* (Venetia, 1597), 93.

³⁷ *Ibid.*

nemesfém kitermeléshez szükséges sok higany felhasználása miatt egészségtelen a levegője, és hogy a gyakori pestis is sok pusztítást okozott. Az Erdély keleti csücskében, a hegyek közt lakó székelyek, akik akkor már évszázadok óta határvédő népként éltek, vad és harcias népként, a hunok leszármazottaiként jelennek meg.

Ez különösen azért érdekes, mert Boterónak első kézből származó információi voltak az országról az 1584-ben követség élén Rómába érkező Báthory Andráson keresztül. András Báthory István lengyel király unokaöccse, és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem unokatestvére volt, megbízatásának egyik részét saját bíboroskreációja, a másik részét a tervezett török elleni háború részleteinek megvitatása képezte. A követség megfordult Milánóban is, ahol Botero, az egykori jezsuita személyesen

38 Barlay Ö. Szabolcs, *Romon virág: Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról* (Budapest: Gondolat, 1986), 157–158; Horn Ildikó, *Báthory András* (Post scriptum Életrajzi monográfiák, 3) (Budapest: Új Mandátum, 2002), 64–68.

is megismerkedett a bíborossal, akinek egyik művét, a *Dispregio del mondót* ajánlotta, tisztában kellett tehát lennie azzal, hogy a kevés számú erdélyi katolikus éppen az általa nem túlságosan pozitívan lefestett székelyek közül került ki.³⁸

Achille Tarducci hadmérnök az 1600-ban Ferrarában kiadott *Il Turco vincibile* című munkájában már a magyarok egy újabb hiányosságára mutatott rá. Szerinte a legnagyobb hibájuk, amellyel a vitézségük, a Nyugat által is elismert legfőbb erényük jó hírét is kockára teszik, a széthúzás, amely kétszáz év ellenállás után végül utat nyitott a török behatolás

39 Achille Tarducci, *Il Turco vincibile* (Ferrara, 1600), 86.

előtt.³⁹ Tarducci Boteróval ellentétben személyesen ismerte a földet és népét, mivel az egyik legfontosabb végvárban, a Bécs kapujának számító Győrben is szolgált. Éles szemre valló megállapítása a magyar protestánsok és a katolikusok közötti, ekkor már fél évszázada zajló vita fő megállapításával is összecseng. Ez a vita akörül folyt, hogy a mohácsi tragédiáért, az ország bukásáért és a nyomában fellépő anarchiáért ki a felelős: a hitújítás vagy éppen fordítva, a katolikus bálványimádás. Abban azonban Botero és Tarducci véleménye megegyezett, hogy a legfőbb ok a magyarokra jellemző anarchia és széthúzás volt.⁴⁰

40 Erre egy jellemző példát Keisz Ágoston, „Magyar és Pázmány vitája” in *Pázmány Péter és kora*, ed. Hargittay Emil (Pázmány irodalmi műhely; Tanulmányok, 2) (Piliscsaba: PPKE BTK, 2001), 219–250.

A széthúzást illető, elmarasztaló megállapítás ugyanakkor már a századelőn, a magyar állam összeomlása előtt megfogalmazódott, éppen egy másik éles szemű olasz kortárs, Giovanni Burgio pápai nuncius tollából, akinek a magyarok felelőtlen és önző magatartását illető lesújtó véleménye a magyar történetírói hagyományban is mély nyomott hagyott. 1525. augusztus 9-én írt levelében olvasható, hogy ha Magyarországot meg lehetne menteni három forintért a török veszélytől, alig akadna három

41 *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)*, ed. Veress Endre (Monumenta Vaticana Hungariae, 2/3), (Vatikáni Magyar Okirattár) (Budapest, 1909; reprint, 2001), 255.

ember, aki ezt a pénzt összeadná.⁴¹ A nuncius még a reformáció megjelenése előtt fogalmazta meg véleményét, ezért annak felekezeti vonatkozása egyáltalán nem volt, szavai a magyarok általános erkölcsi romlását hangsúlyoz-

ták. Igen érdekes, hogy a késő középkori magyarországi prédikációirodalom ugyanebben a bűnben találta vétkesnek a magyar nemességet, amely megfogalmazásuk szerint hűtlenné válva eredeti hivatásához helyett, hogy az ország és népének védelmével foglalkozna, egymás ellen hadakozik, miközben a parasztjait nyúzza.⁴² Ez az ókor óta élő nemzetközi motívum több népnél is megtalálható

⁴² Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem*, 557–599.

a korszakban, alapvető különbség azonban, hogy a mohácsi csatavesztés után összeomlott a középkori magyar állam, majd három részre szakadt; ilyen sokkot – leszámítva a balkáni államokat – egy korabeli európai társadalomnak sem kellett átélnie. Ez volt az oka annak az elemi erővel feltörő igénynek, hogy megkeressék a katasztrófa okait és megtalálják a felelősöket. A válasz is az ókor óta ismert topikus minták formájában fogalmazódott meg: általános erkölcsi romlás, viszálykodás, amelyhez később a reformáció újszerű retorikája párosult (bálványimádás, római Antikrisztus, stb.).

Néhány évvel később Ciro Spontoni, egy másik olasz szemtanú, Burgióhoz és Tarduccihoz hasonlóan fogalmazta meg kritikáját. Spontoni a mantovai herceg szolgálatában állt, és 1602-ben adta ki *Attioni del re d'Ungaria* c. művét, amelyet Vincenzo rokonának, Francesco Gonzagának ajánlott.⁴³ Nyilván ez is közrejátszott abban, hogy 1601-ben, tehát éppen az általunk tárgyalt korszakban került Erdélybe, ahol nagyjából egy éven keresztül Giorgio Basta titkáráként tevékenykedett. A történetíróként is jelkeskedő bolognai, felhasználva a Basta környezete nyújtotta lehetőségeket, széles körű anyaggyűjtésbe kezdett, amelynek az eredménye az *Attioni*, valamint a halála után, 1638-ban megjelenő *Historia della Transilvania* volt.⁴⁴ Spontoni Basta titkáráként igazán alapos munkát végzett. Nemcsak témája helyszíneit járta be, hanem írásos dokumentumokat is felhasznált műveéhez, sőt szemtanúkat is kikérdezett az eseményekkel kapcsolatban, és ezeket az adatokat műveiben is hasznosította. Az *Attioni* – amelynek tárgya az Attilától Rudolfig terjedő magyar történelem – tehát első kézből és igen frissnek mondható információkkal látta el elsősorban Erdéllyel kapcsolatban az olasz olvasókat. Ajánlásában hangsúlyozta, hogy ezerkétszáz év magyar történelmének eseményeit azért gyűjtötte össze, hogy Francesco felismerje II. Rudolf török elleni háborúban elért nagyszerű sikereit, és hogy a magyar királyokhoz hasonlóan a hitet válassza vezérlő csillagául, ahogy az állam jó kormányosához illik. Spontoni a magyar történelmet az eretnekek és a hitetlenek elleni szent háború példatárának is tekintette, a török megjelenését pedig a magyarokra lesújtó isteni büntetésként értelmezte, mivel Basta titkáráként és hű katolikusként tapasztalhatta a hadvezér erdélyi protestánsokkal folytatott harcát.

⁴³ Leveleit vö. ASMn, AG, b. 533, Lett. di Lelio Arrivabene nr. 2 és b. 484. Diversi nr. 105–110. Ciro Spontoni, *Attioni di re d'Ungaria, Bologna, 1602*. Műveit ismerteti Jászay, *A kereszténység védőbástyája*, 1996, 159–164, 166–167.

⁴⁴ Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania* (Venezia, 1638).

A főkapitány feladata a fejedelemség katonai kormányzatának ellátása és a polgári kormányzás feltételeinek megteremtése volt, eredetileg Mik-

sa főherceg számára, de miután annak útja, illetve a Gonzagák tervei is meghiúsultak, ő maradt a fejedelemség igazi kormányzója. Bastának igen sok gondja volt az erdélyi nemességgel, amely alapvetően protestáns és háborúellenes volt, és amely a háború eredménytelenségét látva, felmentve tekintette magát a császárnak tett hűségesküje alól, és felvette a kapcsolatot régi urával, Báthory Zsigmonddal, rajta keresztül pedig a Portával. Ez nemcsak a császár, hanem az erdélyi császári hadseregben szolgáló olaszok számára is az árulás egyértelmű jele volt. A császári kormányzat ezt úgy akarta megakadályozni, hogy Bastát utasította az erdélyi nemesség elleni fegyveres fellépésre, másrészt terveket fogalmazott meg a tartomány etnikai és vallási összetételének megváltoztatására. Egy 1603-as

45 Erdélyi Országgyűlési Emlékek, V (1601–1607), ed. Szilágyi Sándor (Budapest, 1879), 45.

tervezetben az Erdélybe küldött császári biztosok azt javasolják, hogy a tartomány pacifikálása érdekében hozzanak Németországból katolikus telepeseket.⁴⁵

Spontoni a fejedelemség pusztulásáért nem is az elhúzódó háborút, illetve a zsoldosok pusztítását, hanem az erdélyiek eretnokségét és viszálykodó természetét okolta. Ezt rögtön műve elején le is szögezte, részletesen kifejtve, hogy Erdély pusztulásának oka az isteni büntetés, amely azért sújtja a tartomány lakóit, mert eretnekek és üldözik a katolikus vallást.⁴⁶ Néhány sorral lejjebb Spontoni rávilágít az erdélyiek másik hátrányos tulajdonságára, a megosztottságukra is, valamint az állandó viszálykodásukra, amely szerinte a jelen állapot oka.⁴⁷

46 Spontoni, *Historia*, 2–3.

47 *Ibid.*, 3.

Művét ismerte a Padovában tanult Szamosközy István (1570–1612) erdélyi történetíró is, aki nem sokkal annak megjelenése után idézi az *Attionit*. Mindez az Itália és Erdély közti irodalmi kapcsolatok szorosságát és elevenségét bizonyítja. Szamosközy, aki kálvinista volt, egyáltalán nem volt jó véleménnyel Spontoni művéről, ami a fentebbi idézetek fényében érthető, annak ellenére, hogy a vallások közti háborúságot humanistaként ő maga is elítélte. Egy helyen név szerint említi a bolognait, akit egyszerre

48 Szamosközy István, *Erdély története* (1598–1599, 1603), ed. Sinkovics István (Pro memoria) (Budapest: Európa, 1981), 269.

marasztal el hiszékenysége miatt, hogy hitelt adott a pletykáknak, ugyanakkor azért is, mert művében szándékosan terjeszt hazugságokat Erdélyről és a magyarokról.⁴⁸

Spontoni műve azért különösen fontos, mert szemtanúként az általa felállított „diagnózis”, mely szerint az ország jelenlegi helyzetének a magyarok eretnoksége és széthúzása, azaz megbízhatatlansága az oka, nemcsak a szerző magánvéleményét, hanem valószínűleg az országban tartózkodó, nagyszámú olasz katonai és polgári személy véleményét is tükrözte.

A tartomány lakóit érő elmarasztaló kritikák nem kímélték a fejedelmi dinasztiát, a Báthoryakat sem. Jóllehet Báthory Zsigmond havasalföldi győzelme óriási nyilvánosságot kapott, a dinasztia népszerűsítéséből ekkor a pápai udvar publicistái – többek között a fentebb idézett Fracchetta is – alaposan kivették a részüket.⁴⁹ A fejedelem azonban 1598-ban

sikertelen házassága és a császár elmaradt anyagi és katonai segítsége, illetve Lengyelország ellenséges politikája miatt lemondott a trónról.

Lemondását, amely a korban meglehetősen szokatlan volt, különösen egy háborúban álló ország esetében, a kulisszák ismerő kortársak a külső körülmények mellett a fejedelem ingatag jellemével magyarázták. Döntése nemcsak országát sodorta veszélybe, hanem a török elleni koalíciót is súlyos nehézségek elé állította. Ez lehetett az oka a fejedelem személye ellen kibontakozó propagandának; erről azonban sajnos máig nem került elő semmilyen forrás, meglétére viszont következtetni tudunk a fejedelem egykori titkárának, Giorgio Tomasinak Coneglianóban, 1609-ben megjelent munkájából.⁵⁰ A *La Batorea* célja az volt, hogy Báthory Zsigmondot tisztázza a lemondása és Mária Krisztiánától való elválása miatt ért vádak alól,⁵¹ részletesen bemutatva ugyanakkor a család történetét, hadi erényeiket és az ország, illetve a kereszténység érdekében véghezvitt dicső haditetteiket. Ennek kapcsán hangsúlyozza Tomasi, hogy a Báthoryak őse nem (a Tomasinál Bathoként szereplő) Batu kán volt, tehát az Európába betörő és Magyarországot elpusztító tatár vezér, hanem – amint az Antonio Bonfininél is olvasható – Batho pannon király, aki Attilával és a hunokkal harcolva hódította meg az országot.⁵² Szavaiban nem nehéz felfedezni a vadság és a barbárság fentebb már többször idézett sztereotípiáját. Ezekhez társultak a magyarok és erdélyiek viszálykodó, pártoskodó, rebellióra hajlamos magatartásával és megbízhatatlanságukkal kapcsolatos elmarasztaló vélemények, amelyeket a barbárság mellett ez eretnekségnek tudtak be.

Rendkívül érdekes ugyanakkor, hogy a politikai események fényében a megbízhatatlanság, ha sarkosabban fogalmazzunk, az árulás vádját a magyarországi kortársak is megfogalmazták honfitársaik, az erdélyiek ellen, aminek egyértelműen felekezeti okai voltak. Ennek bizonyítékeként idézhetem Szuhay István váci püspök, a Magyar Kamara elnökének Mátyás főherceghez intézett, 1602. december 15-i levelét, amelyben az erdélyiek megbízhatatlanságának jellemzésére használja a szótárakban nem található *transylvanizare* igét. A püspök 1598-ban annak a bizottságnak a tagja volt, amelyik Báthory Zsigmond lemondása után császári utasításra a fejedelemségbe utazott, hogy azt Miksa főherceg megérkeztéig irányítsa.⁵³

A Bocskai István erdélyi fejedelem vezette Habsburg-ellenes felkelés hatására – jóllehet a protestáns világ jórészt védelmébe vette a császár ellen fellázadó magyarokat és vezérüket – az itáliai és katolikus közvélemény visszaigazolva látta a tizenöt éves háború során megfogalmazódó és a

49 A hadjáratról és a fejedelmi propagandáról vö. Kruppa Tamás, „Fiktion und Wirklichkeit: Der Feldzug in die Walachei (1595) und die fürstliche Propaganda“, *Ungarn Jahrbuch*, 30 (2009–2010), 43–55.

50 Giorgio Tomasi, *La Batorea* (Conegliano, 1609).

51 A válásról Benda Kálmán, *Erdély végzetes asszonya* (Labirintus) (Budapest: Helikon, 1985), 42–59. Kruppa Tamás, „Báthory Zsigmond válása: Adalékok egy fejedelmi frigy anatómiájához“, in *A Báthoriak kora: a Báthoriak és Európa*, ed. Ulrich Attila (A Báthori István Múzeum füzetek) (Nyírbátor: Jósza András Múzeum, 2008), 106–112, Elisabeth Zingerle, „Maria Christierna Principessa di Transilvania e Arciduchessa di Innerösterreich: Il suo matrimonio di solo quattro anni“, in *Gli archivi della Santa Sede e il regno d'Ungheria (secc. 15–20): In memoriam di Lajos Pásztor*, ed. Gaetano Platania, Matteo Sanfilippo, Péter Tusor (Collectanea Vaticana Hungariae, 1/4) (Budapest–Róma: PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2008), 35–50.

52 Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, trans. Kulcsár Péter (Budapest: Balassi, 1995), 16, 36, 711.

53 „si mores correxerint, et amplius transylvanizare desierint, cum ipsis quoque pacem, et tranquillitatem, uti christianum, et Maiestatem Vestram fidelem decet, colam” Magyar Országos Levéltár (MOL) E 144 Történelmi Emlékek, 2. cs. 136–137.

középkori előzményekhez képest negatívabb véleményét
a magyarokról.⁵⁴

A magyarok tulajdonságaival, illetve országukkal kap-
csolatban megfogalmazott vélemény, mint láttuk, Itá-

lia egészét tekintve a középkorban nem volt sem egyértelműen pozi-
tív, sem egyértelműen negatív. A tizenöt éves háború volt az első olyan
élménye az olaszoknak, amely nem irodalmi művekből, hanem va-
lós, konkrét tapasztalatokból származott. A háború kapcsán ugyanis
olaszok tízezrei fordultak meg a térségben, akik meggyőződhetek ta-
pasztalataik alapján azoknak a toposzoknak a valódiságáról vagy el-
lenkezőleg, alaptalanságáról, amelyek a középkor korai századai óta az
olasz „közvéleményben” éltek a magyarokról és Magyarországról, és
amelyeket korábban a politikai vagy kulturális elithez tartozók, diplo-
maták, művészek, írók, költők fogalmaztak meg és közvetítettek.⁵⁵

55 Vö. a 6. jegyzettel.

Ez a találkozás a háború miatt érthető módon alapvetően kedvezőtlen
fordulatot eredményezett az itáliai „közvéleményben” addig megfogal-
mazódó magyarsággéppel kapcsolatban. Ebben döntő szerep jutott a
vallásnak, mivel Magyarország protestáns ország volt. A negatív képet
tovább erősítette a korabeli levelezés és azok a nyomtatványok is, ame-
lyeknek a szerzői szintén személyesen jártak Magyarországon, tehát saját
tapasztalataikat rögzítették. Ezek szerint a magyarok ugyan vitézek, de
a bennük lévő, hunoktól örökölt vadság és barbárság egyúttal erkölcsi
romlásuk okozója is; ennek jelei voltak szerintük a széthúzás, a megbíz-
hatatlanság, az állhatatlanság és az eretnekség, amelyeket egy korabeli
katolikus szerző nem értelmezhetett másként, mint a morális nivellálódás
kétségbevonhatatlan jeleként. Ezeknek a bűnöknek az isteni büntetés,
vagyis az ország bukása, és török általi megszállása volt a következmé-
nye. Az elmarasztaló vélemény kialakulásában és rögzülésében az utolsó
döntő momentumot a Bocskai-felkelés szolgáltatta, amelynek hatására
nemcsak az itáliai, hanem a nyugat-európai katolikus közvéleményben
is egy újabb és hasonlóképpen negatív vélemény fogalmazódott meg,
amely később a magyarsággal kapcsolatos sztereotípiává vált. Eszerint
a magyarok (természetesen ide értendők az erdélyiek is) gyakorlatilag
elárulták a kereszténység ügyét, és az oszmánok kiszolgálóivá váltak. Ezt
döntő momentumnak tarthatjuk annak a negatív sztereotípiának a meg-
fogalmazódásában, amely azután a következő évszázadokra alapvetően
meghatározta nemcsak az olasz, hanem a nyugat-európai (és nem csak a
katolikus) közvélemény magyarsággépét. Ennek fő motívuma volt, hogy
a magyarok egy folyton lázadásra hajlamos, a világi felsőség elleni enge-
detlenségre és a felségárulásra is mindenkor kapható, műveletlen és kultu-
rálatlan nép. Ez a negatív sztereotípiá állandó muníciót a Habsburg-udvar
magyarokat negatív színben feltüntetető propagandájától kapott.

Obeliszk: ég és föld között

SZENTPÉTERI MÁRTON

Brian A. Curran, Anthony Grafton, Pamela O. Long,
Benjamin Weis ed., *Obelisk: A History* (Cambridge, Ma.:
Burndy Library–MIT Press, 2009)

Az obeliszkék a jelképes építmények legjelesebbjei közül valók. Történetük remek tanmese arról, hogyan is értjük meg vagy értjük éppen félre a múltat, saját történelmünket. Hatástörténetük remekül példázza, mely korok tulajdonítottak az architekturális természetű kulturális termékeknek olyan kommunikációs képességeket, amelyeket más korok kizárólag csak a diszkurzív logika tartományában ismernek el.

A jeles francia szemiotikus, Pierre Guiraud szerint például a logikai kód tranzitív, az esztétikai kód azonban nem. Esztétikai alatt Guiraud nem elsősorban a hegelianus művészetfilozófia felfogásában működő művészt, hanem sokkal inkább a baumgarteni *gnoseologia inferior*hoz, vagyis a kanti tiszta, logikai értelemben vett ész tartományaival szemben az „érzéki megismerés tudományához” (*scientia cognitionis sensitivae*) köthető konkrétat, vagyis az ér-

1 Alexander Gottlieb Baumgarten, *Esztétika* [1750], trans. Bolonyai Gábor (Budapest: Atlantisz, 1999), 11.

2 Pierre Guiraud, *Semiology*, trans. George Gross (London-Boston: Routledge and Kegan Paul [1971] 1975), 67. Az idézetek a szerző saját fordításai (a szerk.). Ld. még: „A művészet szubjektív, a szubjektumra hat, vagyis egy benyomás vagy cselekvés révén megérinti az emberi szervezetet vagy pszichét; míg a tudomány objektív, a [vizsgálódás] tárgyát strukturálja. A tudomány a természetre ráhúzott rendet jelöli. A művészet [viszont] egy emóció, amit a természettel kapcsolatban tapasztalunk. Az esztétikai jelek ezért képei a valóságnak. A tudomány tranzitív (a szó grammatikai értelmében), a művészet pedig intranzitív [...]. Köszönhetően ikonikus karakterüknek, az esztétikai jelek sokkal kevésbé konvencionálisak és éppen ezért sokkal kevésbé kódoltak és társadalmiasítottak, mint a logikai jelek [...]. Csak, hogy biztosak legyünk a dolgunkban: [az esztétikai jelek természetesen] konvencionálisak, sőt némelyik nagyon is; ám a konvenció sohasem erőlteti rájuk a szükségszerűség és az általánosság követelményeit (mint ez a logikai jelekkel történik).” Op. cit.

3 Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig* (Budapest: Áron Kiadó, 2000), 20-21.

4 Op. cit.

zékszerveinkkel felfoghatót érti.¹ Őt tehát főként az érzéki percepcióhoz köthető affektív kód, s nem a művészeti, művészi, széptudományi, avagy a széppel kapcsolatos foglalkoztatja ebben az összefüggésben. Mint írja:

„A maga tiszta formájában a logikai jel önkényes és anynyiban homológ, amennyiben a formát jelöli de nem a szubsztanciát [...]. Az esztétikai jel ikonikus és analóg. A művészetek a valóság reprezentációjának módozatai, az esztétikai jelölők pedig a percepció tárgyai. *Absztrakt festészet*ről beszélni tévedés, hiszen minden festmény konkrét; ami a *non-figuratív festészetet* illeti, a jelölő szintjén megérdemli a nevét, ám a vizuális jelölő egy reprezentáció és a *non-figuratív valóság* ikonja. Ezért van, hogy az esztétikai üzenetnek nincs olyan egyszerű tranzitív funkciója, amelyik elvezet a jelentéshez; az [esztétikai üzenet] érték önmagában; egy tárgy, egy üzenet-tárgy.”²

Nem mindenki gondolkodik azonban pontosan így. Rendkívül izgalmas ebből a szempontból, amit a magyar nyelvfilozófus, Kelemen János a nyelvről mint „elsődleges szemiotikai rendszerről” ír:

„*Elsődlegességen* nem a genetikus vagy történeti elsődlegesség értendő [...] hanem az, hogy a jelentés tekintetében az összes többi rendszer feltételezi a nyelvet, s mintegy azon élőködik. Ugyanis a nem nyelvi eszközökkel történő kommunikatív megnyilatkozások jelentése egy-

részt nyelvileg kifejezhető jelentésekre támaszkodik, másrészt mindig tisztázható vagy explikálható a nyelv segítségével. Ez a viszony nem kölcsönös. Más szóval, a nyelv minden más jelrendszernek [...] meta-nyelve lehet, [...] míg a fordított lehetőség sokkal kisebb mértékben, töredékesen áll fenn.”³

Ez egész konkrétan azt jelenti a filozófus szerint, hogy például a *Varázsfuvolat*, vagy a *Mona Lisát* minden további nélkül értelmezhetjük nyelvi eszközökkel, ám *A tiszta ész kritikáját* semmi esetre sem interpretálhatjuk sikeresen zenei, vagy vizuális módon. Mint írja, ezen az a tény sem változtat, hogy a zenei vagy vizuális mondanivaló diszkurzív, nyelvi természetű elemzésekor is „sok minden megy veszendőbe”.⁴ Hogy a fentiekkel kapcsolatban egyetértünk-e Kelemen Jánossal vagy sem, most nem különösebben érdekes. A két egymással nem teljes összhangban álló szakvéleményt csak azért villantottam fel, hogy lássuk, a nem diszkurzív kulturális termékek jelentésének kérdésében szinkrón értelemben sincs egyetértés, nemhogy diakrón összefüggésekben.

Nigel Coates brit építész szerint a narrativitás – vagyis a „reflektív vagy irodalmi” (reflective or literary) dimenzió – mindig is jellemző volt az építészetre annak története során, csak a 20. század modernitása feledkezett meg erről.⁵ A kiváló designteoretikussal, Dagmar Steffennel úgy pontosíthatjuk ezt a tételt, hogy bizonyos korok hajlamosabbak a tervezett környezethez olyan jelenségeket hozzákapcsolni, amelyet más korok viszont kizárólag csak a nyelvi természetű kulturális termékek világában tartanak elképzelhetőnek, s ugyanígy vagyunk azzal, ahogy elbeszéléseket kapcsolunk a tervezett környezethez. Steffen szerint ugyanis „a jelentéshez hasonlóan az elbeszélés is egy objektum-szubsjektum viszony eredménye, és nem a tárgy tulajdonsága”.⁶

⁵ Nigel Coates, „Street Signs” in *Design after Modernism: Beyond the Object*, ed. John Thackara (London: Thames & Hudson, 1988), 99. Újabbban ld. Idem, *Narrative Architecture* (London: Wiley, 2012)

⁶ Dagmar Steffen, „Jelentés és elbeszélés a terméktervezésben”, trans. Szőke Julianna, *Helikon* (2013) no. 1, 55-67. ltt: 65.

A jeles olasz designteoretikus, Renato De Fusco szerint pedig a jelek két nagy csoportra oszthatóak, ezek a konformatív (ti. *conformazione*) és reprezentatív (ti. *rappresentazione*) jelek csoportjai. Az építészet elsősorban konformatív, azaz téralkotó és térartikuláló, míg például a festészet inkább reprezentatív. A konformatív és a reprezentatív szemlélet aránya, egyik vagy másik túlsúlya (ti. *prevalenza*) azonban művészeti ágakon és műfajokon belül is változhat, ráadásul a kérdés De Fusco szerint is erősen korfüggő.⁷ Az illuzórikus térélményt keltő barokk *trompe-l’oeil* festészet például inkább konformatív, míg a posztmodern építészet narratív gegjei nyilvánvalóan a reprezentáció irányába lendítették a mindenkori pedáns puritanizmus és a rokokó túlburjánzás között mozgó Walter Gropius-i ingát.

⁷ Renato De Fusco, *Una semiotica per il design* (Milano: FrancoAngeli, 2005), 11.

Az obeliszek története a szemiotikatörténet iránt érdeklődőket nem csupán a fenti, lényegében a designkultúra-tudomány kutatási területeihez köthető, ám minden kultúratudomány számára releváns designelméleti összefüggések miatt foglalkoztatja, hanem azért is, mert azok eminens szereplői az európai „Egyiptománia” különböző korszakaihoz kapcsolható „aberráns dekódolások” (Eco), avagy „kreatív félreolvasások” (Harold Bloom) és kulturális „félreértések” (Popper Leó) szórakoztató történetének is. Ismeretes – és az *Obelisk: A History* című kötetben is részletesen tárgyalt kérdés –, hogy a jezsuita Athanasius Kircher atya hogyan dekódolta a maga korában sikeresen – a helyes megfejtést ismerő mai kor számára azonban tévesen – az egyiptomi hieroglifákat olyan kód szerint, amelyekről később – a rosettai kőnek, illetve Jean-François Champollion felfedezésének köszönhetően – kiderült, hogy egyáltalán nem azonos azzal, amelyben a hieroglifákat használóik eredetileg kódolták.⁸ Ha Popper Leónak igaza van, akkor bizony kultúrtörténetünk egésze ilyen félreértések történeteként láttatható, ahol ráadásul nem is mindig sietnek segítségünkre champollionok!⁹

⁸ Umberto Eco 1965-ből származó elméletéről ld. többek között: Umberto Eco, *Az értelmezés határai*, trans. Nádor Zsófia (Budapest: Európa, [1990] 2013), 27. Ld. a recenzált kötetből a *Baroque Readings: Athanasius Kircher and Obelisks* és a *Napoleon, Champollion, and Egypt* című fejezeteket, 161-177, 229-255.

⁹ Popper Leó, 1993. [„Félreértés-elméleti jegyzetek”], in *Dialógus a művészetről* (Budapest: MTA-T-Twins, 1993), 176-181. Ld. még Hévízi Ottó, „Popper Leó »félreértése«”, in Idem, *Alaptalanul* (Budapest: T-Twins, 1994), 69-89.

Az obeliszkék ebben az értelemben nem csak ég és föld között kapcsolatot biztosító világtengelyként (ti. *axis mundi*) értelmezhető műtárgyak, hanem a múltat és jelent összekapcsoló, a fáraók tűjeként (vö. népszerű 19. századi elnevezésükkel, a *Kleopátra tűjével* Londonban, New Yorkban és Párizsban¹⁰) az időt átszűrő, s korokat összevarró sajátos jelképek is a maguk módján. Ahogy a kötet szerzői előszavukban írják:

¹⁰ Londonról és New Yorkról ld. a recenzeált mű *Cleopatra's Needles: London and New York* című fejezetét, 257-281. című fejezetet, 257-281.

„Az obeliszk az egyiptomi utazás bizarr szuvenirje. Az obeliszkék óriásiak. Nehezek. Nem lehet őket szétszedni, hiszen meghatározásuk szerint egyetlen kődarabból készülnek. Egészen a legutóbbi időig csak az olyan igen nagy hajókba fértek bele, amelyeket kifejezetten azzal a céllal terveztek, hogy obeliszkéket szállítsanak velük. Nem nemes anyagból készülnek – legtöbbjük gránit – és méretük ellenére az obeliszkék törékenyek, s könnyen repednek. Semmilyen gyakorlati funkciójuk nincs, s a történelmük legjavában egyiptomi hieroglifákból álló felirataik teljesen kifürkészhetetleneknek bizonyultak. Ennek ellenére az évszázadok során obeliszkék tucatjai hagyták el Egyiptomot. Eljutottak Rómába, Konstantinápolyba, Firenzébe, Párizsba, Londonba és New Yorkba. Minden valamire való birodalom – az antik Rómától az Egyesült Államokig – arra törekedett, hogy egy egyiptomi obeliszket állítson valamelyik ünnepi tereinek közepére. Az obeliszkék, mindenki érezni véli ezt, egy igen sajátos hatalom jelképei.”

Hogy ez a hatalom s erő pontosan mikor, mit és hogyan jelent, ez az igazi kérdés az eszme- és kultúrtörténész számára. Az obeliszk a „civilizációk Rorschach-tesztje” (*Rorschach test for civilization*), fogalmazzák ezt meg a szerzők szellemesen. Egyiptomban az obeliszk a fáraók uralkodási jogának jelképe volt, amellet, hogy az uralkodó és az isteni szféra

¹¹ Ld. a *The Sacred Obelisks of Ancient Egypt* című fejezetet, 13-33.

kapcsolatát is szimbolizálta *axis mundiként*.¹¹ Rómában a birodalom felsőbbrendűségének jelképeként funkcionált, hasonlóan ahhoz, ahogy a vezető itáliai reneszánsz építészetteoretikus, Sebastiano Serlio szerint a kompozit oszloprend a klasszikus – dór, ión és korinthuszi – oszloprendek fölé helyezésével szimbolizálta a latinitás felsőbbrendűségét a grécitással szemben a Colosseumon.¹²

¹² Ld. a *The Obelisks of Rome* című fejezetet, 35-59. Serlioról részletesen ld. az *Obeliscus* következő számában megjelenő *Az oszloprendek tornyai* című tanulmányomat.

A katolikus Rómában aztán az obeliszk a kereszténység magasabbrendűségét jelképezte a pogány vallásokkal szemben. Avagy éppen a szerves kapcsolatot a régi és az új között: mégpedig az örök és kegyes bölcsesség (vö. *philosophia perennis* és *pia philosophia*) jegyében! Ennek megfelelően az obeliszk olyan rejtett

¹³ Ld. a *The High Renaissance: Ancient Wisdom and Imperium, a Moving the Vatican Obelisk* és a *Changing the Stone: Egyptology, Antiquarianism, and Magic* című fejezeteket, 85-158.

jelentéseket hordozhatott, amelyek egyértelműen mutatták, hogy az igazi tudásból már jóval azelőtt részesedett valamelyest az emberiség legjava – így az egyiptomiak főként –, mielőtt Jézus először eljött volna közenk.¹³

S akkor eddig csak a kora újkorig terjedő idők jelentéseire tértünk ki! A szerzők szerint az obeliszk történetének egésze viszont a technológiai fejlődés, a birodalmi sikerek, az antikvárius megszállottságok, a politikai nagyravágyás, a keresztény jámborság, a keresztény triumfalizmus, a bürokratikus közönyösség, a bigott nacionalizmus, a demokratikus öntudat és kételkedés, a modern (afféle puritán vagy kvéker) szigorúság és a hollywoodi giccs, vagyis röviden a nyugati civilizáció sűrített történeteként látható leginkább. A valóban rendkívüli erudícióval megírt, szinte mindenre kiterjedő precizitással kifundált és különleges, a tudományos együttműködés példás formáját mutató társszerzői stratégiával megalkotott könyvvel kapcsolatban alig akadhat kritikái észrevétel. Mindenesetre a maszonéria iránt érdeklődő eszme- és kultúrtörténész számára legalábbis meglepő, hogy az euro-atlanti egyiptomániában és a jelképes építészet egyetemes történetében kulcsszerepet játszó szabadkőművesség kultúrtörténete tulajdonképpen milyen marginális összefüggésben is jelenik meg a kötetben, mindössze másfél oldalon, egyetlen illusztrációval.¹⁴

A máskülönben tehát csak szuperlatívuszokban dicsérhető tanulmánykötet különleges kapcsolatban áll Bern Dibner *Moving the Obelisks: A Chapter in Engineering History in which the Vatican Obelisk in Rome in 1586 was Moved by Muscle Power, and a Study of More Recent Similar Moves* című könyvével (New York, 1950) és a Dibner alapította Burndy Library obeliszkijánájával, többek között a most recenzeált kötet írott tartalmának és illusztrációinak legfontosabb forrásával. Minden szoros kapcsolat ellenére Dibner munkája és az *Obelisk: A History* című kötet között egy óriási eltérés vehető észre könnyedén. Míg a mérnök Dibnert a műszaki újítások, illetve a technológiai innováció érdekelte, addig ez a könyv „azt vizsgálja – a szerzők szerint –, hogy az emberek miként gondolkodtak az obeliszkekről azokban a hosszú időszakokban, amikor álltak vagy feküdtek, s állnak vagy fekszenek ma is.”

Az MIT-t nem régen maga mögött hagyó, s új székhelyét Kaliforniában felállító Burndy Library története tehát szorosan összefonódik a könyvével: az „olvasó perspektívájától függően – írják a szerzők – az *Obelisk: A History* a Burndy Library utolsó szellemi aktusának tekinthető a maga régi formájában, vagy az elsőnek az újban. Valójában mindkettőről szó van itt, és így ez a könyv, amelyik végső soron a történeti folyamatosság és diszkontinuitás bonyolult összjátékáról szól, megfelelőnek tűnik arra, hogy megteremtse az átmenetet” régi és új között. A szabad művelődést fenyegető piaci fundamentalizmus korában különösen fontos az efféle szellemi teljesítmények felemlégetése!¹⁵

¹⁴ Ld. erről Jan Assman, *A Varázsvuola. Opera és misztérium*, trans. Tatár Sándor (Budapest: Atlantisz, [2005] 2012). Idem, *Religio duplex: Az egyiptomi misztériumok és az európai felvilágosodás*, trans. V. Horváth Károly (Budapest: Atlantisz, [2010] 2013); Bob Brier, *Egyptomania* (Brookville, NY.: Hillwood Art Museum, 1992); James Stevens Curl, *Egyptomania: The Egyptian Revival, A Recurring Theme in the History of Taste* (Manchester, UK–New York, NY.: Manchester University Press, 1994); Jean-Marcel Humbert et al ed., *Egyptomania: Egypt in Western Art, 1730-1930* (Ottawa: National Gallery of Canada, 1994). Ezenkívül ld. még a párizsi Musée du Louvre-ban (1994. január 20.-április 18.), az ottawai National Gallery of Canadában (1994. június 17.-szeptember 18.) és a bécsi Kunsthistorisches Museumban (1994. október 16.-1995. január 29.) megrendezett kiállítások katalógusait.

¹⁵ E kötet egyik szerzője, Anthony Grafton publicisztikájában is mindent megtesz azért, hogy a náciak elől egykor Londonba menekülő The Warburg Institute manapság újfent komolyan fenyegetett függetlenségéért kiálljon. Erről újabban l. pl. <http://www.timeshighereducation.co.uk/news/warburg-institute-library-saved-from-nazis-awaits-its-fate/2014023.article> Hozzáférés: 2014. 06. 30.

A kegyelem és az üdvösség közép- és kora újkori médiái

FEDELES TAMÁS

Berndt Hamm, Volker Leppin, Gury Schneider-Ludorff ed., *Media Salutis. Gnaden- und Heilsmedien in der abendländischen Religiosität des Mittelalters und der Frühen Neuzeit* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2011) (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 58)*

* Az ismertetés a *Campus Hungary* ösztöndíj keretében, Lipcsében folytatott kutatásaimhoz kapcsolódóan készült.

Az utóbbi évtizedekben megfigyelhető a történettudományon belül (is) egyre erősödő tendencia, amely új megközelítésekkel, interpretációkkal korábban kevésbé tanulmányozott jelenségek, folyamatok, attitűdök bemutatását célozza. A ma már axiómának számító inter- és multidiszciplinaritás elvének alkalmazása jelentősen bővíti a historikusok szakmai eszköztárát, továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy a más tudományok képviselőivel folytatott diskurzusok mindkét fél számára gyümölcsözően hat(hat)nak. Köztudott, hogy a medievisztika számára – különösen az anyagi kultúra, a mindennapi élet kutatása terén¹ – az írott forrásokon túl a tárgyi emlékek, képi ábrázolások sem nélkülözhetők, következésképpen a régészeti és a művészettörténeti vizsgálódások eredményei sem hagyhatók figyelmen

¹ Erre ld. például Kubinyi András, „A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája”, *Aetas* (1990) 3, 51–68; Harry Kühne ed., *Alltag im Spätmittelalter* (Graz-Wien-Köln, 2003).

2 Arnold Angenendt, Karen Meiners, „Erscheinungsformen spätmittelalterlicher Religiosität“, in *Divina Officia: Liturgie und Frömmigkeit im Mittelalter* [Ausstellung der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel und des Dom-Museums Hildesheim in der Bibliotheca Augusta vom 28. November 2004 bis 31. Juli 2005], ed. Patrizia Carmassi (Wolfenbüttel, 2004), 25-36. Magyar vonatkozásban mérvadó: Pásztor Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban* (Budapest, 1940); legújabbban ld. Fedeles Tamás, „Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája“, *Századok*, 145 (2011) 377-418.

3 Berndt Hamm, „Frömmigkeit als Gegenstand theologiegeschichtlicher Forschung. Methodisch-historische Überlegungen am Beispiel von Spätmittelalter und Reformation“, *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 74 (1977) 497.

4 Pl. Arnold Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter* (Darmstadt, 2009⁴).

5 Pl. Berndt Hamm, *Religiosität im späten Mittelalter: Spannungspole, Neuaufbrüche, Normierungen* (Tübingen 2011) (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 54).

6 Pl. Klaus Schreiner, „Laienfrömmigkeit – Frömmigkeit von Eliten oder Frömmigkeit des Volkes? Zur sozialen Verfaßtheit laikaler Frömmigkeitspraxis im späten Mittelalter“, in *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter*, ed. Klaus Schreiner unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner (München, 1992) (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien, 20), 1-78.

7 Pl. Werner Faulstich, *Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter 800-1400* (Göttingen 1996) (Die Geschichte der Medien, Bd. 2); Karl-Heinz Spieß ed., *Medien der Kommunikation im Mittelalter* (Stuttgart, 2003) (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, 15).

8 Pl. Carla Dauven van Knippenberg, Christian Kiening, Cornelia Herberichs ed., *Die Medialität des Heils im späten Mittelalter* (Zürich, 2010) (Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen, 10).

kívül. A középkori ember mentalitásának, különösen az első benyomásra kevésbé megragadhatónak látszó vallásosságának² vizsgálata kapcsán pedig még komplexebb megközelítésre, még több diszciplína eszközeinek, eredményeinek alkalmazására van szükség.³ *Ab ovo* adott a teológiai interpretáció, ami többek között Arnold Angenendt,⁴ Berndt Hamm⁵ és Klaus Schreiner⁶ munkássága révén ma már Európa-szerte meghatározó kutatási terület. A hittudomány mellett további rokontudományok, így pl. a művészettörténet, az archeológia, az etnográfia, az irodalomtörténet, a filozófia eredményei is felhasználhatóak a középkori devóció történeti feldolgozásában. Az említettek túl a középkorkutatásban is előtérbe kerültek a korunkban nagy népszerűségnek örvendő kommunikáció- és médiatudomány kérdéskörébe,⁷ s e megközelítések utat találtak a vallásosság vizsgálata irányába is,⁸ amint az alább ismertető kötet is mutatja.

Az erlangeni és a jénai egyetemek egyháztörténeti tanzékeinek 2003 óta tartó közös szemináriumain egy-egy választott témát járnak körül a szakemberek, melyhez a neuendettelsau tanszék is csatlakozott (2005). A 2008-as szimpózium középpontjában a kegyelem és az üdvözülés medialitása állt, melyen az egyháztörténészek mellett a kommunikáció- és médiatudomány szakemberei, valamint germanisták tárgyalták a téma egy-egy aspektusát. E tanácskozás (és az egyes előadásokat követő diszkusszió) nyomán született meg a bemutatásra kerülő kötet anyagát képező II tanulmány.

Az első két dolgozat a publicisztika, valamint a kommunikáció- és médiatudomány szemszögéből közelíti a témához, elsősorban problémafelvető jelleggel. A *médium* és az *üzenet* fogalmak jelentéstartalmát, meghatározását állította középpontba *Johanna Haberer* („Medium und Botschaft in kirchengeschichtlicher Perspektive”, I-II). A szerző kiemelte, hogy a közvetítő és az üzenet definiálása minden esetben egy intellektuális produktum, így jelentéstartalmuk is nagy variabilitást mutathat. Kézenfekvő példaként az Evangéliumot említi, ami publicisztikai nézőpontból elsősorban egy irodalmi alkotás, ami a Názáreti Jézus portréját rajzolja meg, melynek legfontosabb célja

a Jézus-esemény széles körben történő elterjesztése, népszerűsítése. A mártírárták és a szentek legendái is az Örömhírral rokon felépítésűek, hiszen az ábrázolt személyt ezen alkotások is példaképként mutatják be. Teológiai szempontból az Evangélium tartalma áll természetszerűleg az

első helyen, melyhez egy irodalmi-publicisztikai forma társul. Ennek lényegi mondanivalója: Jézus a médium Isten és ember között. De mi is egy médium? – teszi fel a kérdést a szerző. E fogalomnak is számos különböző meghatározása lehetséges. Ezek közül ismertet néhányat, számos problémára rámutatva.

Daniel Meier a tömegmédiá kapcsán kialakult hírérték axiómából kiindulva közelít az egyháztörténeti perspektívához („Kirchengeschichte in der Perspektive der Kommunikationswissenschaft. Das Beispiel der Nachrichtenwerttheorie”, 12–26). Az igény, miszerint az események végeláthatatlan sorából bizonyos kritériumok alapján szelektálnia kell az újságíróknak, a 17. század végétől mutatható ki. A professzionális újságírás számára ez ma már alapkövetelmény. A publicisztikai kézikönyvek az 1960-as évektől egy hír közlése szempontjából 12 kritériumot tartanak meghatározónak: gyakoriság, jelentőségkülönb, egyértelműség, fontosság, összefüggés, váratlanság, folyamatosság, változás, elit nemzetek, elit személyek, személyesség és negativizmus.⁹ Ezek nyilvánvalóan további kritériumok alapján tovább szelektálhatóak (dinamika, idő, közelség, stb.) Kissé frázisszerű (mondhatni evidens) megállapítása szerint az egyháztörténettel kapcsolatos hírek kiválasztásában a mindenkori korszellem és a kortörténet eseményei meghatározóak. Természetesen mindez döntően az egyes médiumoktól, azok célközönségétől függ, de ezek mellett számos egyéb aspektus is meghatározó lehet. Az aktualitás elsősorban egy-egy kiállítás, jubileum, újonnan megjelent kötet vagy film recenziója kapcsán fontos kritérium. Ugyancsak ide sorolhatjuk az egyházi év nagyobb ünnepeit, mindegyiket a karácsonyt. A negatív elemek kiemelése vonatkozásban az egyház 2000 éves történetének vétkei állnak a kiválasztási szempontok élén (inkvizíció, az egyház és a harmadik birodalom, stb.). Ugyancsak ide kapcsolható a különböző normaszegések tematizálása a médiumokban. Végül az egyes prominens személyiségek kiemelése is fontos rendezőelv, különösen a nagy évfordulók alkalmával (pl. Luther).

⁹ Erre részletesen ld. Johan Galtung, Mari Holmboe Ruge, „The Structure of Foreign News”, *Journal of Peace Research*, 2 (1965) 1, 64-91.

Matild angol királyné és Canterbury Szent Anzelm között az üdvösség kérdéskörét taglaló levélváltást tette vizsgálata tárgyává *Susanne Schenk* („«Ut pervenias ad Iesum Christum» – «Ut sponso deo placeatis». Der Heilsdiskurs im Briefwechsel von Königin Mathilde und Erzbischof Anselm”, 27–41). A középkori levelezés épp e korban (11–12. század) élte (egyik) aranykorát. Szinte nincs tanult ember, aki ne használta volna a levelet médium gyanánt, hovatovább a nők közül is sokan éltek az információátadás eme eszközével. Az ókori episztolák nyomán kialakult középkori levelek kézikönyvei, az *ars dictandi* a 12. századtól kezdve készültek. A levelezés irodalmi tevékenységgé vált, s mint ilyen, a retorika egy ágaként tekintettek rá. Különösen az investitúraharcok időszakában vált fontos médiummá, ekkor ugyanis bizonyos nyilvánosságot és irodalmi karaktert kapott. Másolták ezeket, levélgyűjteményeket hoztak

létre, így a levelek nemcsak a kortársak számára lehettek ismertek, hanem a következő generációk számára is hozzáférhetővé váltak. Anzelm 475 darabból álló kollekciója a korszak legnagyobb ismert levélkorpusza. Levelezőpartnerei között több nőt is találunk, azonban közülük egyedül Matildtól maradt fent az érsekhez címzett levél. 16 darabból álló levélváltásukból tízet Anzelm, hatot pedig Matild fogalmazott. Kapcsolatuk Matild és I. Henrik angol király házasságkötésével vette kezdetét, ugyanis a canterburyi érsek előtt léptek frigyre (1100. november 11-én). Levélváltásuk, egy kivételével, 1100 és 1107 közé datálható, amely egybeesett az angol investitúraharc időszakával. A gyűjteményből két, teológiai kérdéskört, a bójtöt tárgyaló levelet vizsgál a szerző, melyek fókuszában az üdvközvetítés kérdésköre áll. Matild e levele valamennyi közül a leg-hosszabb, maga az *opusculum* névvel jelölte. Számos ó- és újtestamentumi példával argumentálja mondanivalóját, amely teológiai képzettségére utal (Wilton kolostori iskolájában tanult). A testi és a lelki absztinencia és táplálék fejtegetése mögött politikai tartalom, s ezáltal a korszak aktuális problémája is felsejlik, jelesen a *regnum* és a *sacerdotium* polémiája. Matild e két terület békés egymás mellett élését emeli ki, míg Anzelm a világtól elválasztott egyházat, mint az egyetlen üdvközvetítőt mutatja be. Mindez kettejük eltérő teológiai kiindulópontjára mutat rá. Végül pedig arra a magától értetődő következtetésre jut a szerző, hogy a szóbeli dialógus eltér az írottól, hiszen ez utóbbi esetében a szerzőnek lehetősége nyílik nemcsak arra, hogy a partnere által megfogalmazottakra kimerítően, részletekbe menően reflektáljon, hanem arra is, hogy ezt az utókor számára is elérhetővé tegye.

Berndt Hamm tanulmányának („Typen spätmittelalterlichen Gnadenmedialität”, 43–83) kiinduló tétele szerint a késő középkorban (értsd 15. század vége és 16. század eleje) a kegyelemértelmezések bizonyos változásai és a vallásos médiumok új típusú felhasználása között erős kölcsönhatás figyelhető meg. Miután tisztázta az üdvösség és a kegyelem fogalmát, leszögezi, hogy míg az üdvösség maga Isten közvetlenségéből áll, addig a kegyelem az üdvösséghez vezető út közvetítője. Hamm a medialitás következő három alapvető típusát különíti el: 1) Krisztus üdvösségi művének kegyelemközvetítő szerepe; 2) a részvétel általi kegyelemközvetítés eszközei (mise, búcsú); 3) valamint a kegyelemközvetítést megkönnyítő médiumok (nyomtatott lapok). Elsőként a képek médiumszerepét tárgyalja, különösen a meditáció kapcsán.¹⁰ A késő középkorban ugyanis a meditáció révén intenzív kegyelem-közeli állapotba juthatott a hívő, melyet a képek, az írott szövegek és a zene nagymértékben elősegítettek. A Megváltó képi ábrázolásai közül a gyermek Jézus és a szenvedő Krisztus alakja a legfontosabbak, hiszen a megtestesülés és a passió a legbelső testi és lelki kommunikáció, mely során Isten az emberrel kapcsoltságba lépett. Számos példán szemlélteti a szenvedő Krisztust a középpontba állító késő középkori misztikus vallásosságot. A további kegyelemközvetítő médiumok közül a Bibliát említi elsőként. A korszakban a latinul

nem tudók számára már a Szentírás népnyelvű kivonatai is rendelkezésre álltak, így például az 1473–1523 közti időszakban nem kevesebb, mint 50 felnémet perikópás kötet nyomtatott kiadása létezett. Ugyancsak relatíve könnyen hozzáférhetőek voltak a relikviák és a búcsúk, mint a kegyelemközvetítés eszközei. Itt a Rómában őrzött Veronika-ikont említi,¹¹ melyet zarándokok tömegei kívántak látni a korszakban, hiszen itt akár 12 000 évnyi búcsút is elnyerhettek. A Krisztus arcmását tartalmazó képet multiplikálták, mely ezáltal az egyik legismertebb kegyelemközvetítő „tömegmédiummá” vált. Veronika kendőjének másolatai révén egy tipikus „kegyelemtranszfer”

¹¹ Erre ld. Sigmund Benker ed., *Vera Icon: 1200 Jahre Christusbilder zwischen Alpen und Donau* (München, Zürich, 1987).

jelenségévé vált.¹² E mellett más ábrázolásoknál is ugyanaz tapasztalható, gondoljunk csak a rendkívül népszerű Pièta-képekre, szobrokra. A mindenki számára legkönnyebben elérhető médiumok közé tartoztak a következők: az ostya felmutatása a szentmisén (*elevatio*), az ereklyék kihelyezése (*ostensio*), a vallásos témájú színdarabok, jelenetek, körmenetek (Virágvasárnap, Úrnapja) és a népnyelvű egyházi énekek. A nyomtatás innovációja révén az 1470–80-as évektől még szélesebb körben váltak elérhetővé az említett közvetítők: a búcsúleveleket és a hozzájuk kapcsolódó instrukciókat éppen úgy sokszorosították, mint a Vera-ikonok másolatait. A szerző értékelése szerint a képi ábrázolást és az ahhoz kapcsolódó szöveges magyarázatot tartalmazó egyoldalú nyomtatványok voltak az új médiumok közül azok, melyek a leghatékonyabban szolgálták széles körben a kegyelemközvetítést.

¹² Többek között Pécsen is őrizték az Üdvözítő kép mását, mely (további, a városban őrzött relikviával együtt) a 15. században peregrinusok sokaságát vonzotta. Vö. Sümegi József, „Búcsú és zarándoklat”, in *A középkor évszázadai (1009–1543): A Pécsi Egyházmegye ezer éve I.*, ed. Fedele Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József (Pécs, 2009), 519.

Christoph Burger két 15. századi prédikációt vizsgál a befogadó közönség elvárásai szempontjából („Zwei spätmittelalterliche Predigten im Medium von Gelehrtensprache und Volkssprache”, 85–100). A latin az oktatás hivatalos nyelveként meghatározó szerepet játszott a prédikációk terén is, így általánosnak tekinthető, hogy a népnyelven elmondott szermók vázlatát először latinul állította össze a prédikátor, majd ez alapján építette fel mondanivalóját. Természetesen a befogadó közeg határozta meg a beszéd nyelvét és részben a tartalmát, hiszen a nép számára anyanyelven kellett beszélni, míg például a szerzetesi közösségekben, az egyetemen vagy a zsinatokon latinul. Néhány kivételes esetben mind a latin, mind pedig az anyanyelvű beszéd fennmaradt, melyek közül Jean Gerson párizsi egyetemi kancellár egy latin és egy francia, Johannes von Paltz Ágoston-rendi szerzetes, erfurti professzor egy latin és egy német prédikációját elemzi a szerző. Gerson 1401 vagy 1402 Mindenszentek ünnepén a párizsi egyetem diákjai és professzorai számára tartott prédikációt latinul, majd másnap a Szent Szeverin-templom híveinek franciául. A szermó témája a nyolc boldogság egyike, a szomorúság volt. A latin beszéd bővebb, teológusok és filozófusok munkáiból származó citátumokkal gazdagon feldíszítve, a francia pedig egyszerűbb mondatfűzésű, sok közmondással ellátva. Az erfurti professzor 1490-ben a búcsúról tartott prédikációkat, az 'Égi bánya' (*Die himmlische Fundgrube*) címmel, amely

annyira megnyerte Bölcs Frigyes szász választófejedelem tetszését, hogy nyomtatásban való közzétételre bátorította a tudós szerzetest. A német prédikációt még abban az évben kinyomtatták, melynek 21 példánya ismert. A kölni érsek a prédikációt olvasva arra kérte Paltzot, hogy a 40 oldalas prédikációból készítsen egy latin nyelvű kivonatot a tanult elmék számára. E traktátus 1502-ben jelent meg nyomtatásban (*Coelifodina*). A szerző konklúziója: mindketten kiválóan használták médiumként a prédikációt, jól tudták, hogy a népnyelvű prédikációkban sokkal jobban kell hatniuk az érzelmekre, mint a tanult klerikus számára tartott beszédek esetében.

Két tanulmány szerzője egyaránt a késő középkori búcsúk médiumszerepét tárgyalja. *Christine Magin* a téma egy eddig kevésbé kutatott szegmensére, jelesen a feliratokon megörökített *indulenciákra* irányítja a figyelmet („Ablässinschriften des späten Mittelalters, 101–120). A nyomtatás előtti korszakban a búcsúkat elsősorban prédikációk, népszerűsítő beszédek keretében igyekeztek széles körben ismertté tenni. Ugyancsak a popularizálás médiumai közé sorolhatók a búcsúszövegeket tartalmazó feliratok is, melyeket mindezülig nem vizsgáltak szisztematikusan. A szerző a német nyelvterületről származó 55 latin és német nyelvű búcsúfeliratot elemzett munkájában. A következő típusokhoz sorol fel példákat: kultuszképek (szobrok, reliefek) előtti imákhoz kapcsolódó búcsúk, ezek

13 Erre összefoglalóan ld. Andreas Gormans, Thomas Lentens ed., *Das Bild der Erscheinung: Die Gregorsmesse im deutschen Mittelalter* (Berlin, 2005) (KultBild, 3) és Esther Meier, *Die Gregorsmesse: Funktionen eines spätmittelalterlichen Bildtypus* (Köln, 2006).

között önálló kategóriát képeznek a Gergely-mise¹³ és az ahhoz kapcsolódó szenvedő Krisztus-ábrázolások. Ezek közös jellemvonása, hogy a képek előtti ima egy a jeruzsálemi Szent Kereszt bazilikába irányuló virtuális zarándoklattal ért fel (a legenda szerint ott jelent meg Nagy

Szent Gergely pápának a szenvedő Krisztus). Síremlékeken is elhelyezhettek indulencia-feliratokat. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a síremlékeken ábrázolt Gergely-mise motívum azért lehetett gyakori, mert ez 14 000 év búcsút jelentett az elhunytaknak. A templomépítéssel és oltárszenteléssel összekapcsolt búcsúfeliratok esetében az indulencia egyértelmű célja az építkezés anyagi támogatása, illetőleg az oltárok felszerelésének biztosítása volt. Végül részletesen elemzi a rostocki Mária-templomban 1400 körül elhelyezett négy, kőből készült búcsútábla funkcióját.

A 15. században készült egyoldalas búcsúlevél-nyomtatványok médiumszerepét vizsgálja *Falk Eisermann* több oldalról („Der Ablass als Medienereignis. Kommunikationswandel durch Einblattdrucke im 15. Jahrhundert”, 121–143). Noha az első nyomtatványok 1454–1455-ből ismertek, a nyomtatott búcsúlevelek – a nyomdatechnika gyors elterjedésével párhuzamosan – nagyobb mennyiségi növekedésének IV. Sixtus pontifikátusa alatt (1471–1484) lehetünk tanúi. Ennek hátterében két jelentős esemény állt: egyrészt az 1475-ös jubileumi esztendő, másrészt pedig az oszmánok apuliai foglalása (1480). E fontos történések kapcsán

valóságos *indulgencia*-kampányok indultak, hogy bizonyos templomok építését támogassák, másrészt pedig, hogy az oszmánok elleni keresztes hadjáratok költségeire az adakozást serkentsék. Ugyancsak számottevő volt a helyettesítő vagy transzponált *ad instar iubilai* indulgenciák szerepe, különösen a jubileumi szentévek alkalmával. Ilyen esetekben – amint köztudott – az Urbsban elnyerhető búcsúk a felhatalmazással rendelkező más templomokban is elérhetőek voltak. Ekkor bizonyos anyagi támogatás fejében válthatták ki a római utazást, a befizetett összeget pedig a templom építésére, renoválására, bővítésére fordították az esetek döntő többségében. E búcsúk nyilvánossá tételében, propagálásában is óriási szerepet játszottak a nyomtatványok, különösen a kisebb német városok esetében. Eisermann egy másik médiatípust is említ Kölnből (1492), egy 76 nyomtatott lapból álló összefoglalást a búcsúkról, amely kalendáriumszerűen felsorolja az egyházi évben a városban elnyerhető búcsúk időpontját és helyét. Ez nem egyedülálló, a korszakból több hasonló gyűjtemény (*Sammelindulgenz*) is ismert.¹⁴ Magától értetődő, hogy a búcsúkampányok idején nagyon fontos volt a kommunikáció sebessége, az akció hatékonysága ugyanis ettől függött. Ennek szemléletes példáját nyújtja a montserrati bencés apátság esete. 1499-ben Barcelonából Johannes Luschner nyomdász teljes műhelyével Montserratba hívták a bencések, hogy néhány liturgikus kötet mellett nyomtasson 142 950 búcsúlevelet az élők, míg 46 500 darabot az elhunytak számára. Ugyanakkor további reklámlehetőségeket is igyekeztek bevetni a nagy búcsú-kampányok idején. Raymund Peraudi pápai legátus 1488–1490 közötti németországi tevékenysége során latin és németnyelvű traktátusokat publikált, melyekben a búcsúk hasznosságát fejtette ki teológiai argumentációval, hogy egyrészt magukat híveket győzze meg ennek szükségességéről, másrészt pedig a tanult klerikusok számára kívánt útmutatást nyújtani, hogy prédikációikban maguk is hatékonyan népszerűsítsék a búcsúnyerés fontosságát.

¹⁴ Erre ld. Alexander Seibold, *Sammelindulgenzen: Ablaßkunden des Spätmittelalters und Frühneuzeit* (Köln-Weimar-Wien, 2001).

Peter Schmidt munkájában („Vervielfältigung, Heilsvermittlung und «Wahrheit»: Die Anfänge der gedruckten Gnadenbildreproduktion”, 145–185) elsőként arra hívja fel a figyelmet, hogy a szövegek nyomtatását megelőzte a képek sokszorosítása, noha ezt a nyomdatechnika kezdeteivel foglalkozó kézikönyvek is általában csak *per tangentem* említik. Schmidt lényeges megállapítása, hogy az öntött fémekből készült vallásos tárgyak a középkori zarándoklatok legfontosabb kép-médiумаiként funkcionáltak. A zarándokjelvények mellett ólomampullákat már a kora középkorban is magukkal hoztak emlékként a szentföldi peregrinusok. Rocamadour volt az első európai kegyhely, ahol fém zarándokjelvényeket és a kegyhely szimbólumát ábrázoló plaketteket készítettek (12. század). A jelvény mandorla alakú volt, azaz a középkori konventi pecsét formáját kapta, minden bizonnyal éppen azért, mivel az inszignianak a *sigillum*-hoz hasonló autentikusságot szándékoztak kölcsönözni, azaz hitelességét kívánták biztosítani. A körirat is egyértelműen erre utal „+ *Sigillum Beate*

Marie de Rocamador” (161). A szerzetesek célja nyilvánvalóan az volt, hogy a kegyhely tekintélyét ezáltal is növeljék. Vállalkozásukat siker koronázta, hiszen a település az egyik legismertebb és leginkább látogatott középkori Mária-kegyhellyé fejlődött. Mindazonáltal a korai fametszeteken ábrázolt kegyképek esetében teljesen mellékes volt, hogy az eredeti ábrázolást valóságghűen adják-e vissza vagy sem. Sok esetben például a sokszorosított „termékek” feliratain nevezték meg az ősforrást, ezzel utaltak az eredetire. Csak a 15. század végén került előtérbe a reprodukált kegyképek esetében a valóságghű ábrázolás koncepciója. Az első rézkarcot, mely explicite valóságghűségre törekedett (latin nyelvű felirata szerint) az 1490-es években készítette Israhel von Meckenem mester, s a szenvedő Krisztust jelenítette meg a római *Santa Croce in Gerusalemme* bazilika eredeti mozaikja (ez a késő középkorban nagyon elterjedt Gergely-mise ábrázolások prototípusa) alapján. Néhány évvel korábban Bernhard von Breydenbach éppen azért vitte magával szentföldi útján Erhard Reuwich festőt, hogy a keleti növényeket, látnivalókat, mindenekelőtt a kegyhelyeket ábrázolja.¹⁵ A

¹⁵ 1483–1484-ben zárándokolt a Szentföldre, majd 1486-ban jelent meg úti beszámolója. Kiadása: Bernhard von Breydenbach, *Peregrinatio in terram sanctam: Eine Pilgerreise ins Heilige Land (Frühneuhochdeutscher Text und Übersetzung)*, ed. Isolde Mozer (Göttingen, 2010).

festő által kiadott úti beszámoló fametszeteit tekintve „a korszak egyik leginnovatívabb terméke”, ugyanis a táj- és városképei egzakt megfigyelések alapján készültek. A zárándok-beszámoló mellett egy füveskönyvet is kiadott a keleti gyógynövényekről, mellyel a tudásátadás volt az egyértelmű célja. Mindezek alapján – hangsúlyozza a

szerző – az 1480–90-es évekre alakult ki az igény, hogy mind a profán, mind pedig a szakrális dolgokról valóságghű, következőképpen megbízható információkat tartalmazó ábrázolásokat készítsenek.

A kötet utolsó tanulmányai a koraújkorba kalauzolják az olvasót: mindhárom munka a lutheránus felekezetben kimutatható korai médium-használathoz kínál új megközelítéseket. Három protestáns birodalmi választófejedelem példáján keresztül szemlélteti *Gury Schneider-Ludorf* a kegyelemközvetítés és a fejedelmi önreprezentáció szoros összefüggéseit („Der fromme Fürst. Medialität des Heils und landesherrliche Selbstrepräsentation”, 187–203). Fülöp, hesseni *Kurfürst* ősei között találjuk Árpád-házi Szent Erzsébetet, aki jelentős szerepet töltött be a lutheránus fejedelem karitatív koncepciójában és önmegjelenítésében egyaránt. Amellett, hogy Marburgban (ott található Szent Erzsébet sírja) egyetemet alapított, a felosztott szerzetesházak vagyonaiból négy ispotályt építtetett territóriumán. A hainai ispotályon (Philippsstein, 1542) elhelyezett relief (heraldikai) bal oldalán látható a következő jelenet: Szent Erzsébet apácaruhában, fején koronával, vízzel és étellel kínál egy beteget. (A női alak felett látható a magyar címer is.) A dombormű jobb oldalán a herceg egészalakos portréja, közepén pedig címere került megjelenítésre. Az Árpád-házi szent amellett, hogy a felebaráti szeretet megtestesítője, a herceg hatalmi legitimációjában is jelentős szerepet töltött be: egyrészt ugyanis a dinasztia továbbélését (a hercegnek egyszerre két „felesége” is volt) szimbolizálta, másrészt pedig a gondoskodó matrónát jelenítette meg. I.

János Frigyes szász választó újonnan kiépített rezidenciáján, Weimarban alapított egy szárnyasoltárt, melyet id. és ifj. Lucas Cranach készített. A főablán a megfeszített Krisztus, alatta jobbról Keresztelő Szent János, alatta balról pedig a két Cranach és Luther látható, amint utóbbi az Új-testamentum lapjaira mutat. A Krisztus oldalán lévő sebből kiáramló vér sugara pedig a wittenbergi pontok megfogalmazója irányába „folyik”. A jelenet nem más, mint Luther Márton megigazulás tanának képi megjelenítése. A kép alapvető koncepciója, hogy az evangélikus teológusok közötti nézetkülönbségeket szemlélve a fejedelem az eredeti lutheri tanok mellett érvel, s e képet médiumként használta teológiai mondanivalója hangsúlyozására. Ugyanakkor reprezentációs szerepe is egyértelmű, hiszen a jobb oldali szárnyon a herceg és felesége, míg a bal oldalon három fiuk látható (címereikkel). Utolsó példaként a szerző Ottheinrich pfalzi palotagrófot említi, aki a korszak egyik ismert bibliofilje volt. Amellett, hogy könyveket (és érmekeket) gyűjtött, nagy gondot fordított az oktatásra is. Nyomdát létesített és több könyvtárat hívott életre a városban. Modernizálta a heidelbergi egyetemet, bibliákat, katekizmusokat és zsolnárokat adott ki, melyeket az olvasni tudóknak ingyen osztogattak az éves vásárokon. Teológiailag is művelt főként ő volt az első a birodalmi fejedelmek közül, aki a publicisztikát tudatosan és nyíltan eszközként használta egyházpolitikai céljai elérése érdekében.

Volker Leppin négy, a jénai város-templomban végső nyugalomra helyezett evangélikus hívő példáján mutatja be a lutheránus halotti emlékezet-kultúra jellemzőit („Medien lutherischer Memorialkultur. Eine exemplarische Studie zur Jenaer Stadtkirche”, 205–225). Valamennyi vizsgált esetben rendelkezésre állnak a temetésen elhangzott gyászbeszéd, a sírkövek és/vagy epitáfiumok. A halotti memória ápolásában az említett három médium különböző szerepet töltött be. A sírkövek és az epitáfiumok a késő középkor kontinuitását mutatják, míg a nyomtatásban is közzétett gyászbeszéd jelentős innovációnak számítanak. A magától értetődően individuális üzenetet hordozó sírfedőlapoktól eltérően az epitáfiumok képi ábrázolás révén arra is alkalmasak voltak, hogy a halált és a gyászt általánosságban is érzékeltessék. Ezt azonban a családtagok, az egyházközösség tagjain kívül csak a templomot felkeresők számára tudták közvetíteni. Ezzel szemben a gyászbeszéd „közönsége” sokkal szélesebbé vált a nyomdatechnika alkalmazásával, hiszen ezeket helytől és kortól függetlenül bárki olvashatta.

A kötet utolsó fejezetében egy igazán innovatív projektről olvashatunk *Tim Lorentzen* tollából („Frühe Massenmedien im Internet: Das Münchner Datenbankprojekt «Konfessionelle Bildpublizistik der Frühen Neuzeit»”, 227–242), melyet a müncheni Ludwig-Maximilian Egyetem Egyháztörténeti Intézetében indítottak újjára. A koraujkori felekezeti képpublicisztikája címen futó program keretében a 16–17. századi röplapok illusztrációit digitalizálják, melyek elemzése – amint az elmúlt néhány évtized, s külön-

16 Pl. *Die Konfessionsbildung des 16. Jahrhunderts im Spiegel illustrierter Flugblätter* (Berlin/New York, 1992) (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 57).

17 *Prometheus – Das verteilte digitale Bildarchiv für Forschung & Lehre* (www.prometheus-bildarchiv.de).

18 Hansgeorg Molitor, „Frömmigkeit in Spätmittelalter und früher Neuzeit als historisch-methodisches Problem“, in *Festgabe für Ernst Walter Zeeden zum 60. Geburtstag*, ed. Horst Rabe, Hansgeorg Molitor, Hans-Christoph Rublack (Münster, 1976) (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Supplementband 2), 14, 19–20.

19 Ennek szép példája a 2013–2014-ben Mühlhausenben, Lipcsében és Magdeburgban látható vándorkiállítás impozáns katalógusa: Hartmut Kühne, Enno Bünz, Thomas T. Müller eds., *Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation in Mitteldeutschland. Katalog zur Ausstellung „Umsonst ist der Tod“* (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2013).

20 Legutóbb Erdélyi Gabriella készített egy rövid összefoglalást (a korábbi kutatási eredményekre építve) a késő középkori magyar polgárság devóciójáról: „The Consumption of the Sacred: Popular Piety in a Late Medieval Hungarian Town“, *Journal of Ecclesiastical History*, 63 (2012) 31–60.

nösen Harry Oelke munkái tanúsítják¹⁶ – új dimenziókat nyújt a konfesszionalizáció időszakának (ezen belül a vallásosság) kutatásában. Az eddig rögzített képanyagot a müncheni Művészettörténeti Intézet adatbankjába (*ArteMis*) táplálták, amely (további 48 német képadatbázissal együtt) a *Prometheus* digitális képarchívumban a kutatók számára a világhálón is hozzáférhető.¹⁷

E kötet is egyértelműen alátámasztja, hogy a késő középkor és a konfesszionalizáció időszaka laikus vallásosságának vizsgálatát különböző tudományterületek illetékessége révén egy valódi interdiszciplináris kutatási terrénumnak tekinthetjük. Noha a vonatkozó elemzések egyértelművé tették, hogy a korszak vallásossága a maga valójában nem ragadható meg, azonban az egyes emberek, társadalmi csoportok vallásos magatartása vizsgálható, leírható.¹⁸ Összességében megállapítható, hogy a tanulmányok szerzői által megfogalmazott problémafelvetések, interpretációk döntően új gondolatokkal gazdagítják a közép- és koraujkori vallásosság vizsgálatát, s termékenyítőleg hathatnak a további nemzetközi¹⁹ és remélhetőleg hazai²⁰ kutatásokra is.

Ann M. Blair, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age* (Yale University Press, 2010).

Ann M. Blair neve nem ismeretlen a korájújkori szellem- és irodalomtörténet kutatói számára: Jean Bodinról szóló, 1997-ben megjelent könyvében¹ már elkötelezte magát a reneszánsz természetfilozófia és enciklopédizmus kutatása mellett, az azóta megjelent tanulmányai pedig már szinte megjelenésük pillanatában gyakran hivatkozott összegzései lettek a korájújkori olvasási szokások kutatásának. Ha megnézzük e tanulmányok sorát, logikus ív bontakozik ki belőlük: a bodini, és a hozzá hasonló, 16. századi természettudományos enciklopédiák forrásainak és előkészületeinek szisztematikus vizsgálata vezetett ahhoz, hogy előtérbe kerüljön az a kérdés, hogyan is gyűjtötték az anyagot a szerzők ezekhez a hatalmas művekhez. A természetfilozófia rendszerezésének és indexelésének már az ókorra – id. Pliniusra és az orvosi szerzőkre – visszatekintő hagyománya nyújtotta a kiindulási pontot a reneszánsz indexek struktúrája számára.² A kiadásonként egyre bővülő összefoglalásokhoz az új tudásanyagot kiterjedt olvasással és az olvasottak jegyzetelésével adhatták hozzá a szerzők: ahogy Ann Blair két tanulmányban is bizonyította, a reneszánsz enciklopédizmus elsősorban amiatt jelentett fordulópontot az összefoglaló művek történetében, mert a könyvnyomtatás révén megsokszorozódott mind az elérhető tudás mennyisége, mind pedig az olvasók igénye az átfogó, mindent felölelő tudás iránt. Az átlagos értelmiségi számára hozzáférhető és elolvasható könyvek számának drasztikus emelkedése vezetett az olvasási módszertanok megszületéséhez, amelyek felkészítik az olvasót az „információ-túlcsordulás” („information overload”) befogadására.³

Blair összefoglaló monográfiája is ugyanezeket a kérdéseket járja körül, de korábbi tanulmányaihoz képest számos új szempontot vet fel. A könyv alaptézise, hogy az információ túláradó özöne nem modern jelenség. Már az ókortól kezdve visszatérő panasz a literátus közönség részéről, hogy az elolvasandó művek száma meghaladja az ember életében rendelkezésre álló időt, a megfelelő és szükséges információ megtalálása pedig tovább

tart, mint szeretnénk. Blair kötete az ókori összefoglaló művek és enciklopédiák szerkezetének és információ-visszakeresési metódusainak bemutatásával kezdődik, külön figyelmet szentelve az idősebb Plinius *Naturalis historiájának* elején álló tartalomjegyzéknek. Ez követően részletesen, és a laikus olvasó számára roppant revelatíván mutatja be a nyugati kultúrával párhuzamosan kibontakozó bizánci, arab és kínai enciklopédiák világát. A „középkori” kínai enciklopédiák jellegzetességeinek bemutatása nem pusztán öncél, hanem a könyvnyomtatás korai kínai megjelenésének köszönhetően mérsékeltén ugyan, de az összehasonlítás lehetőségét is magában hordozza. Úgy tűnik, hogy bár a nyomtatás maga Kínában már jóval korábban ismert volt, az információs robbanás igazi lehetőségét csak a mozgatható betűs nyomtatás hozta el. A fametszetekhez hasonló technikával készülő kínai nyomtatványok mind rövidek, egyszerre sok, de szűk terjedelmű szöveg közzétételét teszik lehetővé, miközben az enciklopédikus kiadványok – amelyek hosszukban többszörösen meghaladják a középkori Európában létrejött kompendiumokat – csakis kézíratos és szűk körben lettek terjesztve („Information Management in Comparative Perspective”, 11–61).

A mozgatható betűkkel dolgozó gutenbergi könyvnyomtatás egyedi voltából fakad az, hogy Blair kötetének középpontjában a 15–17. századi könyvkiadás tudásrendszerező elveinek, olvasási mechanizmusainak, tudástranszfert lehetővé tevő metódusainak ismertetése áll. A könyv e központi részének anyaggazdagsága oly mértékű, hogy szinte Blair művét is enciklopédikusnak nevezhetjük. Három fejezet ismerteti az információgyűjtés, -rendszerezés és közzététel három különböző fázisát. Először a könyvjegyzetelés módszertanával ismerkedhetünk meg, ahol Ann Blair kiválóan foglalja össze a korábbi tanulmányaiban leírt tanulságokat, és részletesen kitér a magyar szakirodalomban is tárgyalt koraujkori olvasási módszertanokra, mint pl. Sacchiniéra és Drexlerére⁴. Eközben az utóbbi húsz évben sokat kutatott témához számos új forrást derít fel, és kitér olyan, eddig kevésbé közismert jelenségekre, mint pl. a közös jegyzetelésre, amely úgy tűnik, hogy diákközösségekben gyakori volt, vagy a tudós humanista és titkárának (amanuensis) kapcsolatára („Note-Taking as Information Management”, 62–116).

⁴ Vö. Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János) (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997) (Historia Litteraria, 3).

A következő fejezet a legfontosabb összefoglaló, enciklopédikus könyvtípusokat veszi szemügyre, és egyúttal a vaskos lexikonokat és közmondásgyűjteményeket kísérő, és a bennük való keresést lehetővé tevő indexek fejlődését alaposan tárgyalja („Reference Genres and Their Finding Devices”, 117–172). A fejezet témáját adó enciklopédiákat, mint Zwinger *Theatrum vitae humanae*-ját, ahogy a 16–17. századi enciklopédizmust is, természetesen sokat kutatták már: itt Blair megközelítése elsősorban koncepcionálisan új. Eddig általában az egyes szótárak, lexikonok, enciklopédiák szerzőinek ideológiájára, vallási indíttatására, politikai-val-

lasi-filozófiai koncepciójára figyelt a szakirodalom.⁵ Blair inkább a tudás rendszerezésének és felépítésének, a tudomány konstrukciójának praktikus oldalára figyel elsősorban, és arra, hogy a korabeli olvasók hogyan találhatták meg bennük a keresett információt. Külön érdeme, hogy alaposan tárgyalja Walter J. Ong által egyoldalúan rámistának nevezett tudásrendszerezési elv (Blair neve rá: „branching diagram”) középkori előzményét és koraújkori népszerűségét Petrus Ramus előtt.

⁵ Ld. pl. Howard Hotson, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform* (Oxford, 2000); John Considine, *Dictionaries in Early Modern Europe: Lexicography and the Making of Heritage* (Cambridge, 2008); Szentpéteri Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány* (Budapest, 2008).

A negyedik fejezet a kézikönyvek keletkezési folyamatát taglalja („Compilers, Their Motivations and Methods”, 173–229): először egy rendkívül népszerű 16. századi közhelygyűjtemény, a kezdetben Domenico Nani Mirabelli neve alatt megjelent *Polyanthea* kiadástörténetét tárgyalja tudományos bestsellerben szokatlan részletességgel, és arra mutat rá, hogyan nőtt kiadásról kiadásra a kötet terjedelmileg és tartalmilag a sokszorosára, miközben olvasók generációi találták meg benne a saját szövegeik megalkotásához szükséges forrásokat. Az enciklopédiák és kézikönyvek kompilálásának folyamatát olyan szerencsés módon fennmaradt hagyatékok segítségével rekonstruálja, mint Gesneré és Zwingeré. A kötet zárófejezete pedig inkább arra mutat rá, hogy egyelőre milyen keveset tudunk ezeknek a kézikönyveknek a tudásközvetítő és tudományos közvélemény-formáló szerepéről („The Impact of Early Printed Reference Books”, 230–264).

A könyv tanulságait nehéz lenne néhány mondatban összefoglalni. Egyértelműnek látszik, hogy a folyóiratok és a rendszeres historia litteraria kifejlődése előtt ezek a művek voltak a hírnév és a tudományosságban elért társadalmi pozíció legfontosabb letéteményesei a szakmai nyilvánosság előtt. Blair arra az információrobbanás kutatása során gyakran figyelmen kívül hagyott tényre is sokszor utal, hogy a kéziratos kultúra hirtelen terjedése párhuzamos volt a nyomtatottéval: a kéziratos és a nyomtatott íráskultúra kölcsönösen volt megtermékenyítő hatással egymásra, és ennek szerepét nehéz lenne eltúlozni a kézikönyvek keletkezésének és hatásának vizsgálata során.

Kiss Farkas Gábor

Paul Gwynne, *Poets and Princes: The Panegyric Poetry of Johannes Michael Nagonius* (Turnhout: Brepols, 2012).

Paul Gwynne, a római *Amerikai Egyetem* tanára doktori értekezése óta foglalkozik a kevésbé közismert, de kiterjedt munkássággal rendelkező humanista, Johannes Michael Nagonius (1450 k.–1510 k.) életével és munkásságával. Nagonius, az itáliai vándorköltő a 15–16. század fordulójának szinte minden jelentős európai udvarával felvette a kapcsolatot, és dedikált műveket I. Miksa császárnak, VII. Henrik angol királynak, XII. Lajos francia királynak, Velencében Leonardo Loredan dózsénak, II. Gyula pápának – és nem utolsósorban II. Ulászló cseh és magyar királynak. Nagonius költői munkásságát nem övezte elismerés az utókor részéről: Anthony Grafton még 1999-ben is úgy nyilatkozott, hogy „Nagonius költeményeiben ... a hízélgés az önirónia szintjét éri el.” (idézi Gwynne, 3.) Gwynne célkitűzése sem a költő felfedezése, hanem Nagonius társadalmi kapcsolatainak, költői stratégiájának bemutatása, és egyúttal annak a példamutató feltárása, hogyan használhatta ki egy költő Rómában a 16. század elején irodalmi-retorikai-történeti tudását politikai és diplomáciai célok elérésének vagy éppen előremozdításának érdekében.

A könyv három nagyobb részből áll: az első rész ismerteti azokat a szórványos adatokat, amelyeket Nagonius életéről összegyűjthetünk. Erre a fő forrást elsősorban maga a költői életmű, és a költői életművet közvetítő kézirati hagyomány adja. A Pavia melletti Suardiban született Nagonius tanulmányait valószínűleg Rómában folytatta Pomponio Leto alatt a *studium Urbis*-ban (32). Ezt követően megházasodott, és diplomáciai karrierbe kezdett. Pályafutásának feltárását megnehezítette egy különös torinói kézirat, amely Nagonius II. Filiberto savoyai herceghez írt költeményeit és (fiktív?) életrajzát tartalmazza, de egy 16. század közepén élt hamisító, Emmanuel-Philibert Pingon, Nagonius nevét az összes előfordulásnál Pingoniuszá alakította, hogy literátus családi háttérrel büszkélkedhessen. A bibliográfiai kézikönyvekben így született meg Iohannes Michael Pingonius, akinek élete teljesen fiktív, művei viszont teljesen Nagoniuséival azonosak (26–27). Nagonius ténylegesen feltárható élet-története diplomáciai küldetések sorából áll, amelyek során VI. Sándor

pápa küldöttként versekkel ajándékozta meg a pápaság potenciális szövetségeseit. A diplomáciai irányváltások verseiben is tükröződnek: így alakultak például az I. Miksa császárt dicsérő sorok VII. Henrik angol király panegirikuszává, majd korábbi kéziratait egyesítve a Milánó ellen induló XII. Lajos dicséretévé (29–30). VI. Sándor halála után valószínűleg elvesztette patrónusait Rómában a költő, verseit illuminált pergamen helyett papírkéziratok hagyományozzák, és csak II. Gyula pápasága későbbi időszakában, az 1500-as évek első évtizedének végén tűnik fel újra Rómában egy pápának ajánlott törökellenes művel.

Gwynne kötetének második nagyobb része fejezetenként az egyes ma ismert panegirikuszok keletkezéstörténetét taglalja. Egy hasznos és körültekintő bevezetőt követően, amely a reneszánsz panegyriszkköltészetéről nyújt áttekintést (44–59), Gwynne azt mutatja be, hogy miképp használja a római epideiktikus költészet elemeit Nagonius saját verseiben (59–73). Az egyik meggyőző példa épp a budai királyi palota példáján szemlélteti, hogy a részletező leírás ellenére az egyes kőfajták (pároszi márvány, hűmettoszi szobrok, syenei kövek, II. Ulászló dicsérete, II. könyv, 166–172) említése nem egyéb, mint Statius-imitáció (*Silvae*, IV, 2, 26–31). Igen valószínű, hogy Nagonius más reneszánsz panegirikuszköltőkhöz, például Naldo Naldihoz, hasonlóan soha nem járt Magyarországon, és költeményeinek deskriptív részei valójában klasszikus irodalmi szólamok imitációi. Magyarországi utazást életrajzi adatai és költeményei alapján sem feltételezhetünk (125).

Az életpálya egyes állomásait a költői életmű reprezentálja a legjobban. Gwynne sorra veszi az általa rekonstruált kronológia alapján az egyes előkelőkhöz és uralkodókhöz írt panegyriszeket: az első ezek közül a lengyel Piotr Vapowski 1493. évi római látogatására született oráció és elégia. Itt a szerző elveti Florio Banfi légből kapott elméletét arról, hogy maga Nagonius állna versének 1537-es kiadása mögött, mivel a szerző ekkor már rég elhunyt (77–78). 1494-ben egy ragyogóan illuminált kézirattal¹ üdvözölte I. Miksa császárt, akit a pápai diplomácia arra akart rávenni, hogy menjen Rómába és koronáztassa magát császárrá a pápa által – ez egyúttal megakadályozhatta volna VIII. Károly tervezett, és végül megvalósult 1494. évi itáliai hadjáratát is (82–100). A konkrét diplomáciai kontextus miatt természetesen a *renovatio imperii* a kézirat fő témája. 1496-ban újabb pápai diplomáciai törekvés részesévé vált Nagonius, és ezúttal ténylegesen is a küldöttség tagja lett: mikor VI. Sándor pápa 1496-ban VII. Henrik angol királyt a franciák elleni Szent Liga tagjává kívánta tenni, Francesco Todeschini-Piccolomini kardinális Nagoniust küldte Angliába, és küldöttségének nyoma maradt az angol udvar kifizetései közt is (101–121). Ahogy a legtöbb uralkodói panegirikuszban, a VII. Henrik angol királynak dedikált kötetben is túlnyomóan általános témákat dolgoz fel Nagonius, amelyeket aztán a megfelelő pillanatban az adott uralkodóhoz igazít.

¹ ÖNB cod. 12750.

A sikeres angliai missziót követte a II. Ulászló számára komponált, ékes címlappal ellátott kötet² keletkezése 1497-ben, amely a prágai Nemzeti Könyvtárban maradt fenn (121–139). Itt fontos korrekciókat tesz Gwynne a korábbi szakirodalom állításaihoz, elsősorban Florio Banfihoz képest, aki csak az életmű magyar vonatkozású elemeit vizsgálta. Mint Gwynne megállapítja, az Ulászlónak ajánlott kézirat III. könyvében található *Congratulatio habita Romae [...] per Hungaros*, amelynek alapján Banfi azt feltételezte, hogy Rómában valóban jelentős számú magyar küldöttség ünnepelte II. Ulászló győzelmét és királlyá választását, valójában csak egy visszatérő moduláris eleme Nagonius költészetének. Az I. Miksának ajánlott kézirat hasonló szapphói költeménye szerint a magyarok I. Miksa győzelmét ünnepelték, II. Gyula pápának dedikált kézírata szerint pedig a pápát. (125) Az Ulászlónak ajánlott kéziratot is sikerült Banfinál pontosabban datálnia, aki a felsorolt egyházi előkelőségek – Váradai Péter, Bakócz Tamás, Ernuszt Zsigmond (I, 1040–1049) – névsora alapján 1495–97 közötti keletkezést tételezett fel. Ehelyett Gwynne az első könyv egy részlete alapján, ahol villám csap a pápa római lakosztályába (I. könyv, 100–4), pontosan 1497. október 29. utánra tudja datálni a költemény befejezését és Budára küldését (127).

Nagyon fontos megfigyelés, hogy a kézirat nagyon hasonló kivitelű, mint a nem sokkal korábban, 1496-ban VII. Henriknek ajánlott dicsőítő költemény (101–126.), amelyet egyértelműen a pápai diplomácia kérésére készítettek, hogy Anglia csatlakozását segítse elő a Franciaország elleni pápai ligához (109). A II. Ulászlónak ajánlott kézirat is diplomáciai eseményhez kapcsolódhat: a török fenyegetés miatt VI. Sándor pápa 1498-ban egy nunciust küldött Ulászlóhoz, aki épp megújította a békeszerződését II. Bajaziddal (1498. május 1.). Talán a törökkel kötött béke ellensúlyozására készülhetett Nagonius kézírata.

A magyarországi fejezet tájékozottságát csak néhány apróbb hiba csúfítja: a 128. lapon a szerző II. Ulászló koronázását Alba Iuliába (Gyulafehérvár) helyezi Alba Regia (Székesfehérvár) helyett, a rákosi gyűlés pedig Kákossá torzul. Hasonlóképp a 135. oldalon, Nagonius panegyricusának II. könyv 684. sorában a *barones* között említett Báthory is nehezen lehet a váci püspök Báthory Miklós. Az említett résznél egyébként jól látható, hogy az *Analecta nova* a Gwynne által használt prágai kézírathoz képest mennyire hibás szöveget hoz: a „Hos et Barones insignes laude sequuntur // Canysai, Bathori, pugnantum et gloria Banfi” sor az *Analecta novában* (344.) még „Campai, bathori”-ként szerepel. Ennek ellenére összességében fontos információkkal gazdagítja a kötet ismereteinket egy jelentős, de kissé elfeledett itáliai humanista magyarországi kapcsolatainak történetéről.

1499-ben a pápaság és XII. Lajos kapcsolatának szolgálatába állította pennáját Nagonius: a francia király elválhatott VI. Sándor diszpenzációjával, és feleségül vehette Anne de Bretagne-t; várható házasságukat

Nagonius egy epithalamiumban ünnepli. A díszes kiállítású kéziratban Nagonius a francia uralkodót, mint az elkövetkező keresztes hadjárat vezetőjét mint Nagy Károly és a frank királyok méltó örökösét aposztrofálja – a törökellenes hadjárat vezetésének motívuma VII. Henrik és II. Ulászló panegirikuszában is megjelent. Egy évre rá, minden bizonnyal 1500-ban, Nagonius már Ercole d’Estét, Ferrara fejedelmét ünnepelte egy kézirattal, amelynek kezdősorait alig változtatta meg XII. Lajos dicséretéhez képest (168). A költő az udvari eseményeket sem vetette meg: II. Filiberto savoyai herceg és Ausztriai Margit házasságát epithalamiummal ünnepelte, és szolgálataiért 200 arany dukát fizetségben részesült (171). Nagonius pályájának ez az időszak lehetett a csúcspontja. A XII. Lajos tiszteletére írt verseket újból kiaknázó, II. Vilmos, Montferrat márkijának tiszteletére írt kötet (1508) már papírkéziratra készült, és Nagonius alig változtatott az eredetileg a francia királynak címzett szövegen. 1503 táján Velencében próbált szerencsét, Leonardo Loredan dózsénak dedikálva költeményeit, a velencei kereskedő Andrea Gritti számára pedig Nagy Konstantin császár élettörténetéről készített prózai összefoglalást. Utolsó műve az 1509-ben, II. Gyula pápa számára írt kézirat, amelyben a pápát törökellenes harcra és Jeruzsálem visszafoglalására buzdítja, ismét csak reciklizálva a korábbi műveiben már felhasznált verseket és témákat: II. Gyulát ugyanazokkal a versekkel jellemzi Apolló és a Múzsák követőjének, mint korábbi műveiben Leonardo Loredant vagy XII. Lajost (228).

A kötetet végül Nagonius költeményeinek katalógusa és a műveiből készült kommentált antológia zárja (329–506). E költemények között különösen érdekes annak bemutatása, hogyan variálja Nagonius műveinek leíró részleteit későbbi szerzeményeiben. A II. Ulászlónak ajánlott prágai kéziratban olvasható a *’Nostrae Pierides facete linguae’* című költeményben Buda várának dicsérete (III, 10, 32–54), amelyet hungarikum-jellege miatt az *Analecta nova* is felvett (369–70). A sematikus, konkrétumokat nélkülöző, de Budát részletezően a leggazdagabb antik bortermő vidékekkel összevető leírás helyét a vers későbbi változataiban Jeruzsálem, majd pedig a török iga alatt nyögő Konstantinápoly képe veszi át (378–386).

Gwynne műve összességében hatalmas és önfeláldozó anyaggyűjtésen alapul, és egy eddig szinte ismeretlen humanista életútba ad betekintést. Talán az az eddig is tudott, de nem mindig és nem eléggé számon tartott gondolat a legfőbb tanulása könyvének, hogy a humanista költészet alapvetően formuláris jellegű is lehet és valóságkorrelációja igen csekély, különösen ha a szerzőt nem fűzi szoros kliensi viszony a megszólított patrónushoz vagy az ünnevelt udvarhoz. Nagonius életműve paradigmátikus ebből a szempontból: nehéz lenne olyan költőt említeni a korból, aki kevesebb konkrétumból nagyobb terjedelmű poétai korpuszt hozott volna létre.

Christine Howald, *Der Fall Nicolas Fouquet: Mäzenatentum als Mittel politischer Selbstdarstellung 1653–1661* (München: Oldenbourg Verlag, 2011) (Pariser Historische Studien, 96), 296.

A párizsi *Deutsches Historisches Institut* kiadványa a Christine Howald által a Technische Universität Berlin Történeti és Művészettörténeti Intézetébe 2007-ben benyújtott disszertáció átdolgozott változata. A szerző érdeklődését egy 2000-ben Vaux-le-Vicomte-ban tett egyetemi kirándulás ébresztette fel a kastély és egykori tulajdonosa, Nicolas Fouquet iránt, akinek a korban igen figyelemreméltó mecénatúráját mint a politikai önérvényesítés eszközét vizsgálta. A monográfia olvasása sok szempontból volt inspiráló a jelen recenzió írójának, többek között azért, mert Howald témája, kutatási módszerei, szemléletmódja rokonságot mutat azzal a 2013 elején befejezett, Nádasdy Ferenc mecénatúráját feltáró kutatással, amelynek ő maga is tagja volt.¹ Egy áttekintés Nádasdyt illetően is összeállt 2010-ben,² s az azóta felgyűlt eredmények, valamint a két politikus pályafutásának, egyéniségének és udvaruk kulturális-művészeti vonásainak hasonlatossága fontos komparatív tanulságokkal szolgálhat a kutatás számára.

¹ A mecénás Nádasdy Ferenc – Az arisztokrata udvari kultúra formái a 17. századi Magyarországon című kutatást az OTKA támogatta (K 71982). Bővebben: www.barokkudvar.hu.

² A kutatócsoport tagjainak tanulmányai a *Századok* 2010/4. számában jelentek meg.

Howald a bevezetésben a *Grand Siècle* gyermekének nevezi Fouquet-t, akinek látványos pályafutása – az eddigi kutatások eredményeinek tükrében – elsősorban politikai szempontból volt érdekes számára. Pedig a pénzügyminiszter a modern francia kulturális mecénatúra megteremtőjeként is tekinthető, aki szívesen élt a „Kunst als Form von Öffentlichkeitsarbeit” (Martin Warnke) eszközrendszerével: művészeket alkalmazott, gyűjteményeket állított össze, könyvek kiadását támogatta, könyvtárát megnyitotta a köznek, költőkkel és tudósokkal vette magát körül. Nyolc évig tartó *surintendant*-i hivatala alatt mecénatúrája révén tudott a politikai jelenre gyorsan reagálni, s utolsó híres akciójával is – egy nagyszabású ünnepség megrendezésével a fiatal XIV. Lajos számára 1661 augusztusában – a művészet erején keresztül próbálta megingott hatalmát stabilizálni. Mindhiába, az ünnepséget követő második héten letartóztatták, nagy visszhangot kiváltó három éves kirakatper végén halálra

ítélték, amit végül életfogytiglani börtönre változtattak, s a Pignerol erőd foglyaként fejezte be életét 1680-ban. Howald sokoldalú forrásanyagot dolgozott fel: inventáriumokat, irodalmi szövegeket, újságkivonatokat, naplókat és levelezéseket, megmaradt tárgyi emlékeket. Fouquet saját dokumentumaiból és magánlevelezéséből azonban csak keveset használhatott, annak nagy részét riválisa és ellenfele, Jean-Baptiste Colbert ugyanis eltulajdonította a per során, s ma lappanganak az iratok.

A monográfia első nagy egysége a korai évektől 1661-es bukásáig követi végig Fouquet karrierjét. A párizsi nemes családban született Fouquet ősei a 15. században még textilkereskedéssel foglalkoztak, de a család szerencsecsillaga jó házasságok, földvásárlások és tanulás révén fokozatosan emelkedett, a nagypapa már királyi szolgálatba lépett, az apa 1615-ben a parlament tagja és királyi tanácsos, majd Richelieu 1624-es kinevezésével annak pénzkölcsönzője és bizalmasa volt. Vagyis már az előző generáció a párizsi elit tagja volt, a család tudósokkal és irodalmárokkal tartott kapcsolatot, szalonjuk és könyvtáruk a legismertebbek közé tartozott. Nicolas anyját például neves gyógyító asszonyként tartották számon, 1664-ben a királyné nehéz, problémás szüléséhez őt hívták segítségül. Tudományát a későbbiekben is kamatoztatta: 1675-ben a montpellier-i egyetem egy tudósával adott ki egy orvosi könyvet. Fiát is sok praktikára kitanította, Fouquet a börtönben felállított kis laboratóriumában végzett kísérleteket.

Nicolas a clermont-i jezsuitáknál tanult, itt szőtte azt a kapcsolati hálót, amit később jól tudott hasznosítani, illetve itt szerezte azokat az élményeket, amelyek a színházi előadások és ünnepélyek érzelmi erejét éreztették vele. Fouquet az államminiszter Jules Mazarin figyelmét is kivívta, szorosabban azonban csak 1651-től tartozott annak szűkebb politikai környezetébe, száműzetése alatt is hű maradt hozzá és tájékoztatta az eseményekről. Az 1653-ban diadalittasan visszatérő Mazarin a pénzügyi főintendánsi pozícióval (*surintendance des finances*) hálálta meg a támogatását. Fouquet 1654-től a királyság bevételeivel foglalkozott az állandóan fenyegető államcsőd árnyékában. Kezdetben jól lavírozott a politikai pályán, ám a kormányzati elitben fellépő feszültségek, az udvar hihetetlen pénzhétsége miatti nyomás, és a pártfogó Mazarin gyengülő egészségi állapota a kegyvesztés rémével fenyegette. 1659-ben végül Fouquet lett a pénzügyminiszter, de állandóan résen kellett lennie Colbert áskálódásai miatt.

Mazarin halála után Colbert minden kapcsolatát megmozgatta Fouquet ellen, azt akarta bizonyítani, hogy a pénzügyminiszter nem csupán a rá bízott pénzeket kezelte hűtlenül, hanem a királyra is veszélyt jelent: állítólagosan egy szigetet vásárolt, ahol saját erődöt építtet, s felfegyverezi az ott lévő hadseregét. A király parancsba adta Fouquet letartóztatását, a történelemből még az őt védelmező anyakirálynét, Ausztriai Annát – aki hosszú éveken keresztül évjáradékot húzott a pénzügyminisztertől – is kiiktatták.

A könyv második része a *Mazarin árnyékában* címet viseli, ebben Howald a mecénatúra jelenségeit vizsgálja Fouquet főintendánsi megbízatása alatt (1653–1659). Párizsi házáinak cseréjével kastélyt szerzett a Párizs közeli Saint-Mandéban. Nem véletlenül választotta ki a helyet, a birtok egyrészt közvetlenül a királyi kertek mellett feküdt, másrészt bármikor a városba utazhatott. 1661-ig ez volt a kedvenc tartózkodási helye, ahol magas rangú vendégeit is fogadta. Az átépítésekhez, művészi átalakításokhoz olyan művészeket nyert meg, mint az akkor Párizsba érkező Gianlorenzo Bernini és Louis Le Vau. Az épület ma már nincs meg, a kastély berendezése is csak a letartóztatása utáni összeírásokból ismert: három inventárium a szobrokat, a könyveket és az érmekeket írta le 1661-ben. A kastély központját a Merkur és Apollón antik szobraival díszített szalon képezte. A közelében lévő galériában a könyvtár és műgyűjtemény egy részét helyezték el. A belső dekorációt az Itáliából visszatérő Charles Le Brun festette meg, a szobrokat Michel Anguier készítette. A kert tervei André Le Notre-tól, a francia kertművészet egyik legnagyobb alakjától származtak. Saint-Mandé 1656-tól királyi vendégek fogadására is készen állt: ekkor a király unokaöccse, 1657-ben pedig maga a király kereste fel a kastélyt Mazarin kíséretében.

Gyűjteményei összeállításakor Fouquet alkalmazkodott szülei korábbi gyűjtéséhez, s elsősorban a könyvekre, térképekre és érmekekre koncentrált. Nicolas 1640-ben megörökölte apja 15 ezer kötetét, s gondozásukat egykori tanárára, a jezsuita Deschampsneufs-re bízta, aki katalógust vezetett róluk. Könyvtára értékes kéziratokat és ritka nyomtatványokat tartalmazott, sok latin és görög nyelvű kiadása is volt. Ebben az időben mintegy 70 nagyobb, 3–4000 kötetes magánkönyvtárról tudunk Franciaországban, a legismertebb közülük a tudós Auguste de Thou-é; Richelieu-é 1643-ban 6380, Mazariné 1648-ban 40 ezer kötetet bírt. A könyvtárakat a kastélyok szerves részeként nagy galériákban tárolták szobrokkal, festményekkel és egyéb műtárgyakkal együtt. A tulajdonosok általában saját könyvtárost is alkalmaztak. Fouquet könyvtárának beszerzéseiről nincs sok információ, de 1655-től szisztematikus bővítés figyelhető meg több könyvtárban is felvásárolt (pl. a toulouse-i püspökét, Charles de Montchale-ét, majd az orvos René Moreau-ét). Egy későbbi, 1658-tól alkalmazásban álló könyvtárosa, Pierre de Carcavy Itáliába utazott, feltehetőleg könyvekért és kéziratokért. Mazarin könyvtárosának, Gabriel Naudénak a tanácsát követve – miszerint *„nincs tiszteletteljesebb és biztosabb eszköz, amellyel tekintélyt lehet szerezni a köznép közt, mint egy pompás könyvtárat felállítani és a nyilvánosságnak ajánlani”* – 1657-ben Mazarin után ő is megnyitotta a könyvtárát a tudós társadalomnak. A Saint-Mandéban lévő, több helyiségből álló könyvtár az 1661-es inventárium alapján 27 ezer kötetet tartalmazott, ebből 1050 kézirat volt. Négy évvel később, amikor eladták Fouquet javait, már csak 20 ezres volt az állomány, a többit ellopták. Tartalmi szempontból a könyvek nagyobb része (40%-a) főként a francia és olasz történelem tárgyköréhez tartozott,

szintén nagy szakot képezett a filozófia, a kéziratok között pedig sok volt a modern politikai jellegű dokumentum.

Fouquet ritkasággyűjteménye az ekkor Párizsban található mintegy 50 Kunstkammer egyike, különlegességei a galériában kiállított, 1659-ben szarkofágokkal együtt vásárolt egyiptomi múmiák. Gyűjteménye gazdag volt antik szobrokban, büsztökben, kagyló- és korallművekben. Az apjától örökölt éremgyűjteményt is továbbfejlesztette: az 1666-os értékbecslés szerint az 57 aranyérem (31 a római korból, 26 pedig 476 utáni) mellett szép ezüstdarabok is jelen voltak a könyvtárban tartott kollekciónban. Fouquet maga is veretett emlékérmeket, az itáliai Bertinetti II érmet készített neki különleges alkalmakra, például a házasságára vagy kinevezésére, de XIV. Lajos esküvőjére is. Ugyanez a sokszínűség jellemezte botanikai gyűjteményét is, a különleges növényeket, kuriozitásokat, a narancs- és citromfákat külön kertész gondozta. Az uralkodó a letartóztatás után 200 egzotikus növényt Versailles-ba vitetett a kertből.

Műtárgyak beszerzésére az itáliai és a holland piac kínálkozott. Szobrok tekintetében vagy eredeti antik műveket (igaz, többnyire sérülten) vagy azok másolatait lehetett megvásárolni Itáliában. Róma azonban már a 15. századtól megnehezítette az antik műtárgyak kivitelét, az engedélyekhez pedig bürokratikus és költséges út vezetett. Fouquet elől azonban elhárult az akadály Rómában időző bátyja, Louis Fouquet segítségével, s 1656-ban több láda szobor, büszt, bútor, festmény és szőnyeg érkezett meg a kastély dekorálására. Festményekből az itáliai műpiac teljesen kifogyott a 17. század közepére, ami felverte az árakat. A legkeresettebbeknek a 16. századi művészek (például Raffaello) bizonyultak, elképesztő áráért. Louis levelei az elfogadhatatlan áru festményekkel kapcsolatos panaszzal teltek meg. Ennek ellenére több mint 2000 festményt nézett át 1656 első négy hónapjában, többségük azonban ósdi vagy túl drága volt. Végül abban maradtak a testvérek, hogy nagy mennyiségű, ám közepes minőségű képet vesznek. Összességében 45 kép került így Nicolas-hoz, köztük Paolo Veronese, a Bassano-család, id. Jan Brueghel, Lambert Sustris, Poussin festményei. Az sem kizárható, hogy az angol piacról is tudtak képeket beszerezni. Amennyire az esztétikai megfontolások egyáltalán követhetők, Fouquet nem specializálódott iskolákra vagy témákra, sokkal inkább a dekorativitás játszott szerepet, igaz, másolatokat nem vett, inkább az eredetiekhez ragaszkodott. Festménygyűjteménye mégis eltörpült a példakép Mazariné mellett, akinek galériája több, mint 850 képpel jeleskedett. Összefoglalva tehát, a nagystílusú műtárgygyűjtést nem a szülői házban ismerte meg, sokkal inkább a vonzó példákhoz, így elsősorban Mazarin gyűjteményéhez igazította vágyait és igényeit.

Az irodalmi mecénatúrát illetően azonban felülmúlta Mazarint. Már Richelieu körében is szokás volt az íróknak, költőknek királyi évjáraadékat fizetni, ám Mazarin nem folytatta ezt a gyakorlatot, csak kedvenc költő-

it övezte figyelemmel. Fouquet pozícióba kerülésével megváltoztak az erőviszonyok, ő már fiatalon járatos volt a szalonok világában, pénzemberként pedig értett a pénz szerzéséhez és osztásához is. Így nem csoda, hogy hirtelen megnőtték a neki és feleségének címzett könyvajánlások. Az ezekért kifizetett összegek 400 és 2000 livres között mozogtak. Támogatta Madeleine de Scudéry szalonját és az ő pártfogoltjait. Szoros kapcsolatba került Paul Scarron költővel. A bibliofil főintendáns maga is szorgos szalonlátogató volt, nem csoda, hiszen a szalonok a párizsi társadalmi élet fontos színterei voltak a 17. század első felében. Saját kastélyában is rendezett költői-irodalmi esteket, de ezek rendszerességéről, programjáról hiányoznak az adatok.

A harmadik részben – *A királyi kegy felé: Pompás épület és propaganda (1656–1661)* – az új miniszteri pozíció elnyerésétől kezdve tárgyalja a szerző Fouquet mecénatúrájának változásait. Ebben a periódusban, miközben Mazarin egészsége folyamatosan gyengült, és találgatás folytak utódjáról, már egyértelműen Jean-Baptiste Colbert a legnagyobb ellenfele. Mazarin kihasználta a két tehetséges fiatalember egymás elleni küzdelmét, hogy kézben tartsa őket. A felemás helyzetre Fouquet egy teljesen új kastély felépítésével, s egy újszerű ikonográfiai programmal reagált. Így jött létre a koraújkori Franciaország egyik leglátványosabb építménye: Vaux-le-Vicomte.

Nicolas 1641-ben vásárolta meg a birtokot, majd fokozatosan bővítette, amely így az 1650-es évek közepére már a 400 hektárt is elérte. Ekkor határozta el az építkezést, egy olyan összművészeti alkotás megteremtését, amit a kor leghíresebb tervezői komponáltak meg: Louis Le Vau, a francia arisztokráciának dolgozó királyi építész a kastélyt, Charles Le Brun, a párizsi paloták festője és dekorátora a belső tereket, valamint André Le Notre kertépítő az épülettel harmonizáló kertet. A birtokot körülvevő kerítés kapuján való belépéstől gondosan tervezett képi program vezette a látogatót, az uralkodó és a Fouquet-család szimbólumait váltogatva egymással. Az alsó szint kupolával koronázott szalonjából két oldalra egy-egy több teremből álló lakosztály nyílt, az egyik a király, a másik Nicolas számára, mindegyik különleges ikonográfiai elemekkel. A szalon mennyezetén a Fouquet-család címerét Mars, Jupiter és Saturnus veszik körül, a jelenet Nicolas apoteózisának értelmezését is megengedi. Fouquet apartmanjában a Herkules-szalón és a Múzsák szobája keltett nagy feltűnést. Az előbbiben a pénzügyminiszter Herkuleszel azonosította magát, az utóbbiban a Múzsáktól kísért Hűség alakja allegorizálta őt. A királyi szobák mennyezetfreskói valamivel szerényebbre sikerültek: ugyan isteni környezetben ábrázolják XIV. Lajost, kiemelve erényeit az örök béke és gazdagság megteremtőjeként, mégis érezhető volt a Fouquet-lakosztály rangbeli elsőbbsége és hivalkodása. Bár a kastély XIV. Lajoshoz akart szólni, s bizonyítani Fouquet feltétlen hűségét, a szándék éppen ellenkezőjére fordult.

Az építkezésnek gyorsan híre ment, Mazarin már 1656-ban ott járt, s ugyanebben az évben Krisztina volt svéd királynő tekintette meg az épülő kastélyt. A királyi látogatás sem maradt el: XIV. Lajos 1659. július 14-én az anyakirályné kíséretében érkezett, majd 1660. július 19-én feleségével. Mivel Fouquet fő rezidenciájának Vaux-la-Vicomte-ot tette meg, berendezésére is nagy figyelmet fordított. A szobrokat a kertbe és a kastélyba az általa megbízott művészek készítették el. Michel Anguier-nek legalább tíz szobor fűződik a nevéhez (kutyák, vaddisznó, allegorikus márványfigurák). Mathieu Lespagnendel a kerítés hermáit, isten- és oroszlánszobrait formálta meg. A látóhatárig nyújtózó kert terét lezáró hatalmas Herkules-szobor Pierre Puget műve, amely azonban csak Fouquet bukása után készült el. Még a híres francia festő, Nicolas Poussin is résztvett a programban egy hermacsoport terveivel. Nagyobb festményvásárlásokra nem került sor ebben a periódusban. Charles Le Brun még 1661 előtt megfestette Fouquet és felesége portréját, ezek az ebédlőben függtek az uralkodót ábrázoló festménnyel együtt. 1661-ben egy neves bankár gyűjteményéből 61 kvalitásos képet szerzett meg 240.000 livres-ért, de ez Mazarinhez, a későbbiekben pedig a királyhoz jutott.

A kastély kárpitjai részben saját manufaktúrájából, részben angol, flamand és francia műhelyekből származó sorozatok voltak. A luxuskárpit-piac virágzott a 17. században Franciaországban, igaz, a saját manufaktúrák védelme miatt a külföldi importot megtiltották. A lassú készítési idő és a megnövekedett igények közti ellentmondás feloldására legegyszerűbbnek hagyatékok felvásárlása vagy saját manufaktúra alapítása látszott – Fouquet ez utóbbira vállalkozott: Maincyban hozta létre azt az üzemet, amelynek élére Le Brunt nevezte ki. A becslések szerint 1658–1662 között majdnem 300 munkás dolgozott itt. 1660-ban a manufaktúra elnyerte a királyi privilégiumot, a Flandriából származó szövők pedig állampolgárságot kaptak. Legismertebb kárpitsorozatuk az 5 részből álló Nagy Konstantinusz-történet volt, de népszerűségnek örvendtek a vadászjelenetek és tájábrázolások is. A kárpitok a luxus és a jólét olyan darabjainak bizonyultak, amelyek a pénzügyminiszter reprezentációs igényeit is messzemenően kielégítették.

Az irodalom újszerű pártfogását Richelieu bíboros vezette be (*protection constante*), aki színházat támogatott, külföldi tudósokat hívott az országba, és megalapította az *Académie française*-t 1635-ben. Fouquet gyorsan felismerte az irodalmi mecenatúra saját javára fordítható szerepét. 1657-től fokozatosan intézményesítette a támogatás rendszerét, amihez a titkárként alkalmazott Paul Pellisson segítségét vette igénybe. Az ügyvéd végzettségű Pellisson az Akadémia tagja is volt, megírta annak történetét, illetve jó kapcsolatokat ápolt a párizsi költő- és irodalmi körökkel. Így nem véletlen, hogy Fouquet-nak és feleségének 1652–1661 között további 36 könyvvajánlást címeztek.

A monográfia utolsó része a király számára rendezett ünnepséget tárgyalja. Amikor az ifjú uralkodó 1661-ben átvette a kormányzást, annak hatásait a pénzzsonglőr Fouquet azonnal megérezte. Lajos ugyanis teljes pénzügyi elszámolást követelt tőle, és az államháztartás rossz helyzetéért őt tette felelőssé. S bár a királyi kegy még nem lanyhult, de riválisa, Colbert már szerephez jutott az ellenőrzésében. Valójában már két hónappal Mazarin halála (1661. március) után eldöntött volt a bukása, csak Fouquet nem akarta róla tudomást venni.

Az udvari ünnepi kultúra hosszú tradícióval rendelkezett Franciaországban, mind a királyi udvarban, mind az arisztokrácia és nagypolgárság palotáiban nagy szerephez jutottak – ünnepek tartására békekötések, avatások, kinevezések, születésnapok, esküvők szolgáltak. Elterjedtté vált neves művészek alkalmazása a koreográfia megtervezésére, s a bankettet a szórakozás – balett, színház, tűzijáték – különböző formáival kombinálták.

Fouquet sokat fáradozott azon, hogy az uralkodót és környezetét megnyerje magának. 1656 fordulópont abból a szempontból, hogy illusztris vendégeket fogadhatott Saint-Mandéban, majd Vaux-le-Vicomte-ban. 1661 nyarán ismét számíthatott XIV. Lajos és udvarának kitüntetett látogatására. Az ünnepséghez a forgatókönyvet Francois Vatel és Charles Le Brun írta, olyan művészek közreműködésével, mint az itáliai díszlettervező Torelli. Egy komédia előadására Moliere kapott megbízást. A nagy napról, 1661. augusztus 17-ről több leírás is fennmaradt, így pontosan rekonstruálni lehet az eseményeket. Az udvar 18 órakor érkezett meg Fontainebleau-ból – becslések alapján mintegy 500 személy –, majd kastély- és kertlátogatás következett. Az ünnepi étkezés után Moliere darabjának, a *Tolakodóknak* (balett és komédia keveréke) ősbemutatójára került sor a kertben felállított színpadon, a szerző a királyt is bevonta a játékba varázslóként. Az estét egy zenével kísért hatalmas tűzijátékkal koronázták meg, végül egy kisebb tűzijáték a kastély kupolával borított kétszintes fogadószalonjában búcsúztatta a távozókat. A rendezvény egész szimbolikája a királyra irányult, mind az előadás, mind a tűzijáték, a zene és az étkezés tekintetében, s mindebbe tökéletesen bevonták a kastély és a kert tereit. Az ünnepségek történetében mérföldkővé és mércévé vált ez az augusztus 17-i nap.

A történet vége, Fouquet sorsa jól ismert: szeptember 5-én letartóztatták Nantes-ban a királyi muskétások. Ez nem csupán a király 23. születésnapja volt, hanem a politikai nagykorúságának is a kezdete. Fouquet ezzel XIV. Lajos politikai önállósodásának hulló csillaga lett. A kastélyt lefoglalták, szeptember 13–17. között a király adminisztrátorai elkészítették az összeírását. Az árverezés 1666-ban történt meg, hogy a hitelezőket kielégítsék, de Lajos a legértékesebb darabokat lefoglaltatta magának. Fouquet családja 1673-ban ugyan visszavásárolta a kastélyt a hitelezőktől, de a családfő élete végéig börtönben maradt.

A monográfiát több részből álló függelék zárja: Vaux-le-Vicomte mennyezetfreskóinak ikonográfiája, Fouquet műgyűjteményének (szobrok, festmények, kárpitok) rekonstrukciója az inventáriumok alapján; a neki és feleségének ajánlott könyvek listája. Howald monográfiája pozitív benyomást keltő, jól sikerült és jól szerkesztett áttekintés Nicolas Fouquet mecénatúrájának két korszakáról. Egyedül a kötet képanyaga kifogásolható: az összesen 42, többnyire kisméretű kép elsősorban a Vaux-le-Vicomte-ról szóló fejezetekhez járul, ám a többi részben is elvárható lett volna illusztráció.

További olvasmányok Fouquet mecénatúrájával kapcsolatosan:

Saunders, E. Stewart. „Politics and Scholarship in Seventeenth-Century France: The Library of Nicolas Fouquet and the College Royal”. *Journal of Library History*, 20 (1985) 1–24.

Brix, Michael. *Der barocke Garten. Magie und Ursprung – André Le Notre in Vaux le Vicomte*. Stuttgart, 2004.

Igaz, Rita. „Ünnep a kastélyban”. *Ars Hungarica* (2013) (Supplementum – *Tanulmányok Kelényi György tiszteletére*), 33–40.

Viskolcz Noémi

Historical Archaeology in Central Europe, ed. Natascha Mehler
(Rockville: Society for Historical Archeology, 2013) (Society
for Historical Archaeology Serial Publication Nr. 10)

A régészet által vizsgált korszakok felső határa világszerte dinamikusan tolódik napjaink felé. Ez a trend Európa középső régiójában is megfigyelhető, és ebbe az alábbiakban ismertetett kötet megjelenése is beleillik. A kötet 25 tanulmányán át az olvasók (elsősorban az Egyesült Államokban) átfogó áttekintést kaphatnak e földrajzi terület középkor utáni korszakainak régészetéről. A magyar közönség számára már a kötet címe is talányos: vajon mit érthet a jelenleg Ausztriában tanító német szerkesztő Közép-Európán, s mit történeti régészet? Az első kérdésre a szerkesztő által írt bevezető tanulmány azt a választ adja, hogy a Magyarországon meggyökeresedett, és a kora újkor szempontjai szerint mindenképpen indokolható felosztással szemben a mai Németország, Csehország, Ausztria, Szlovénia, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország területének régészete került csak bele a kötetbe. Így, magyar és lengyel szemmel különösen sajnálatosan, Ukrajna nyugati része, Erdély, illetve Horvátország is kimaradt belőle. A mai országhatárokhöz ragaszkodás ugyan nyilván leegyszerűsítette mind a szerkesztő, mind a feltehetően többségében észak-amerikai és nyugat-európai olvasó feladatát, de nem felel meg sem a politika- és vallástörténeti tényeknek, sem a régióra jellemző építészeti és tárgyi emlékek elterjedésének.

A „történeti régészet” kifejezés szintén többféle asszociációt indíthat el az olvasóban. A szókapcsolat az amerikai kontinensen, Ausztráliában vagy Fekete-Afrikában egyértelműen az európai felfedezések és gyarmatosítás korát jelenti, azonban jelentése Európában korántsem magától értetődő. Nem véletlenül alakultak ki ezekben az országokban a kronológiai megfontolásokat jelző „kora újkori régészet”, „középkor utáni régészet”, „újkori régészet”, „kései korszakok régészete” terminusok. A tanulmánykötet mindenesetre az 1500 utáni korszak régészetét tekinti át. Natascha Mehler részletesen kitér e kérdésre is, s a „történeti régészet” kifejezést azzal az érveléssel védi meg, hogy e régióban a késő középkor és kora újkor századaiban nő meg annyira az írott forrásanyag, hogy annak fel-

használása a korábbi korszakok régészetétől eltérő metodikát igényel. A tanulmányok témáinak nem volt felső időhatára, ezért az alábbiakban a 18. századnál későbbi korszakok régészeti kutatásával foglalkozó írásokra csak röviden utalok.

Az összefoglaló bevezető tanulmányt a fenti, szűk értelemben vett közép-európai országok szerint felosztott írások követik a történeti régészet aktuális helyzetéről (*I. Development, Current Research, and Perspectives*). E tanulmányok országonként áttekintik a középkor utáni korszakok régészetének kialakulását, jelenlegi helyzetét és főbb eredményeit.

Rainer Schreg elméleti kérdésekkel is foglalkozó tanulmányában különösen figyelemre méltó a régészeti és írott források viszonyát taglaló rész. A szerző bemutatja, hogy korábban az időtengely mentén e forrásokat egymás kiegészítőinek tekintették: jellemzően a késő középkortól az írott történelem szövegeinek egyre elhanyagolhatóbb kiegészítőjeként gondoltak a régészetre. Manapság azonban terjedőben van a szövegek és a valós fizikai maradványok együttes, egymásra ható értelmezési módja, mely a régészeti források szerepét nem látja csökkenni az írott forrásokban gazdag korokban sem. A német, cseh, szlovén, lengyel, szlovák és magyar szerzők tanulmányaiból kiviláglik, hogy e fiatal tudományterület szinte mindenütt hasonló problémákkal szembesül. Örömmel állapítható meg, hogy Magyarország a kutatásokban egyáltalán nincs lemaradva. Több téren úttörő szerepet is játszhatna, a mélyen gyökerező hagyományok előnyét azonban részben a speciális régészeti környezet (oszmán emlékek), részben nyelvi okok (kevés külföldiek számára is hozzáférhető publikáció), részben az elméleti kérdések taglalásának hiánya rontja le.

A kötet második részében részkérdésekre koncentrálnak tanulmányokat olvashatunk (*II. Religion, Conflict, and Death*). Német, sziléziai és svájci kora újkori kivégzőhelyek régészeti kutatását mutatja be Jost Auler. A lelőhelyeken a kivégzőeszközök alapozásai mellett az igazságszolgáltatás áldozatainak maradványai is rendszerint feltárhatók. Az összefoglalás a kora újkor változatos büntetés-végrehajtási módszereinek részletezésével borzolja az olvasó kedélyét.

Susi Ulrich-Bochsler és Christine Cooper a feltárt temetőrészletek régészeti és antropológiai elemzésének lehetőségeit taglalják. Kiemelhető érdekesség, hogy német templomok falától egyenlő távolságban újszülött és koraszülött csecsemők csontvázai kerültek elő. A keresztleetlen gyermekeket ugyanis a templom eresze alá temették, mintegy a tetőzetről lecsorgó víz megszentelő erejében bizakodva (Traufkinder). A temetkezések térbeli elrendezése ugyanakkor szociális különbségekre, a kora újkorban kiéleződő vallási megosztottságra utalhat. Külön figyelmet érdemelnek az ispotályok temetői, a ragályok és a háborús konfliktusok tömegsírhajói.

Bár a régészet a mindennapi élet anyagi körülményeit tudja elsősorban nyomon követni, szellemi áramlatok fizikai lenyomatainak feltérképezése sem lehetetlen általa. *Edgar Ring* tanulmánya a reformációnak a tárgykultúra régészeti módszerekkel is feltárható részére tett hatását mutatja be. Közismert, hogy 16. századi kályhacsempéken gyakran ábrázoltak grafikus előképek nyomán bibliai jeleneteket, protestáns fejedelmek és reformátorok arcmását. A cikkben a reformáció terjedését dokumentáló lüneburgi kályhacsempéket és siegburgi kőcserép kupákat mutat be a szerző. Kitér a kerámia falikutakra (Luther wittenbergi házának feltárásakor is került elő egy) és a ritka festett üvegpocharakra is. Protestáns témájú képek már 1550 körül megjelennek az észak-német patrícusok háztartásaiban. Ezzel párhuzamosan főként kályhacsempéken és a terített asztalokon már a használati tárgyak reprezentatív szintjét is eléri a konfesszionalizáció.

Gerelyes Ibolya a közép-európai áttekintésben egzotikus színekként a magyarországi törökkori dzsámikról és temetőkről közöl tanulmányt. A régészeti módszerek vitathatatlan fontosságát igazolja, hogy a forrásokból ismert közel 100 dzsámiból mindössze nyolcnak áll több-kevesebb maradványa. A szerző áttekinti a nagyobb városokban használt dzsámikat, külön figyelmet fordítván arra, hogy ezeket a megszállók újonnan, vagy keresztény templom átalakításával építették-e.

A kora újkor számos hadügyi újítása a csatákat a terepen vizsgáló kutatók számára is sok új lehetőséget tartogat. *Arne Homann* cikkében áttekinti a közép-európai csataterkutatók történetét. Bár a poltavai csata áldozatainak egy részét már 1911-ben exhumálták, az első valóban tudományos régészeti módszereket alkalmazó kora újkor csataterkutatója a mohácsi csatamező tömegsíkjainak feltárása volt e régióban. Nyugat-Európát megelőzve Lengyelország területén a lubiszewoi (1577), míg Ukrajnában a beresztcecskói (1651) harctér helyszíni kutatását végezték el, Nyugat-Európában a Kr. u. 9-ben lezajlott teutoburgi ütközet egyik helyszínének felderítése adott új lendületet a csatater-kutatásnak. A fémkereső-eszközök elterjedése és a főként angol-szász országokban kidolgozott metódusok az 1990-es évek második felétől e tudományág történetének új szakaszát hozták el. Táborhelyek rendszerint csak hosszabb, több hetes állomásozás esetén mutathatók ki leletanyag-sűrűsödések nyomán. A tábori körárok, latrina- és főzőgödörök azonban szerencsés esetekben rövid táborozások terepi nyomait is megőrizhették, míg az ismétlődő város-ostromok változatos, és egymástól nem egykönnyen elkülöníthető nyomokat hagyhattak maguk után. A kézi lőfegyverek általános elterjedése a 17. századtól lehetővé teszi a csataterkek puszkagolyó-eloszlási mintázatainak interpretációját is (így a lützeni csata (1632) helyszínén). A kora újkor végétől a szabványosított egyenruhák már a gombok és csatok eloszlási mintázatainak felhasználását is lehetővé teszik. A harci cselekmények áldozatainak tömegsíjjai eltérő képet mutatnak: rendszere-

sen, szorosan fektetett testek (wittstocki csata, 1636) katonai tiszteletadást sugallnak, míg vadállatok és az elemek pusztításainak kitett maradványok a harcokat nagy késéssel követő, kegyeleti szempontokat figyelembe nem vevő takarításról tanúskodnak (alerheimi csata, 1645).

A Rügen szigete mellett húzódó, elsüllyesztett hajókból álló hajóakadályt az Északi Háború (1700–1721) során alakították ki a svédek. Az 1715-ből származó, közel 1 km hosszú akadályt *Mike Belasus* tanulmánya mutatja be. Az emlék egy részének régészeti feltárására megelőző leletmentő feltárás keretében került sor, mert az Északi Áramlat gázvezeték nyomvonalára megbolygatta a területet. Légi régészeti és geofizikai módszerekkel, valamint merülésekkel mérték fel az építkezés környezetének régészeti jelenségeit. 2008–2009-ben végül sor került egy hajómaradvány teljes feltárására és kiemelésére is. Az Északi Háború több más azonosított hajóroncsa mellett a rügeni hajók kivételes lehetőséget biztosítanak egy rövid időszak és egy behatárolt terület hajóépítési technikájának nagyobb mintán történő tanulmányozására.

Néhány további tanulmány a XX. század régészetével foglalkozik. A legújabb kori régészet egyelőre a traumatikus időszakokra koncentrál: így az I. és II. világháború csatamezőinek, a koncentrációs és hadifogoly-táborok terepi vizsgálatának és feltárásának, valamint a II. világháború végén Tirolban állomásozó „kozák”-ok tárgyi emlékeinek is szenteltek tanulmányokat.

A *Technológia, ipar, modernizáció* címet viselő harmadik tematikai egységben is találunk a kora újkort (is) érintő közleményeket (*Technology, Industry, and Modernization*). *Andreas Heege* németalföldi, svájci és német területeket átfogó, nagyívű tanulmányában a fazekaskemencék fejlődését tekinti át a középkortól a 19. századig. A függőleges lángállású, antik eredetű kemencék mellett a 13. századtól terjedtek el a vízszintes lángállású, keresztthuzatos, igen magas hőfokokkal kőcserép égetésére is alkalmas kemencék, melyeknek regionális variánsait is ki lehetett mutatni. A kemence felfűtését szolgáló tüztér és a kiégetendő kerámiákat tartalmazó égetőtér mind tökéletesebb elkülönítése, a hő célzott irányításának szándéka jelöli ki e kemencék fejlődésének útját. Az egyes típusok közép-európai elterjedése a technológia-transzfer különféle típusaira mutat jól dokumentált példákat.

Ralf Kluttig-Altman egy különös sziléziai cseréppipa-készítési eljárást ismertet. A holland és angliai előképek nyomán, de kezdetlegesebb eljárással, kézzel készített és két részből összeállított pipák a dohányzás elterjedésének hajnalán voltak népszerűek, de kevésbé kifinomult előállításuk miatt a 17. század végére eltűntek, hogy átadják a helyüket a Nyugat-Európa-szerte elterjedt, formába nyomott pipáknak.

Korszakunkon túlmutatnak már az iparrégészet 19. századi példái: az esseni óriás Krupp-művek maradványainak feltárása és dokumentálása, illetve az alpesi Schmidsfelden apró üveghutájának kutatása a téma változatos léptékére hívja fel az olvasó figyelmét. A repülőroncsok az 1990-es évektől a modernkori régészet kedvelt témái közé tartoznak. A kötetben két ausztriai, hegységben fennmaradt roncsról olvashatunk beszámolót.

Az utolsó tematikai egység (IV. *Landscapes and Cities in Change*) kezdő tanulmánya *Michael Doneus* és *Thomas Kühnreiter* tollából, vagyis inkább számítógépből származik, és az egykori osztrák-magyar határ közelében, a Lajta-hegységben létesített St. Anna in der Wüste sarutlan karmelita kolostor módszertanilag kiemelkedő ismertetése. A tanulmányt elméleti bevezető indítja, mely az elméleti szociológiában kidolgozott strukturális-individualista megközelítést mutatja be. Eszerint, a helyszínválasztás több tényező által korlátozott racionális döntés eredménye, ezt a racionalitást azonban szinte lehetetlen felismerni a kontextus részletes elemzése nélkül. Az elméletet a gyakorlati tájregészetnek a lelőhelyre alkalmazott esettanulmánya követi, mely többek között kitér a korabeli nyomtatványokon célzatosan szív alakúnak ábrázolt kerítés valós szabálytalanságaira. Az elemzés bemutatja azt is, hogy a terepadottságok kihasználásának segítségével hogyan érvényesítették az épületek elhelyezésénél a láthatóság (azaz hogy az épület messziről látható legyen), illetve ezúttal inkább a láthatatlanság (azaz hogy az épület rejtve maradjon) szempontjait.

Paul Mitchell az abszolutizmus építészetét vizsgálja bécsi példák alapján. A középkori városerődítés bástyás erődde formálása, a császári udvar megújuló és kiépülő építészeti kerete, valamint az ellenreformáció korának kolostoralapításai gyökeresen átformálták a városképet. Bécs első török ostroma után azonnal hozzáfogtak bástyák építéséhez. Az 1540-es évekre már nagyrészt elkészült bástyás körítőfalhoz jellegzetes, nagy méretű téglákat alkalmaztak, melyeken az építéstörténet kutatásához fontos forrásként szolgáló bélyegeket is egyre gyakrabban helyeztek el. A 17. század elővédművei között említést érdemelnek a boltozott csatornákhöz hasonlító ellenaknak, melyek akár 100 m-es hosszúságban is készültek.

Mitchell tanulmányában megállapítja továbbá, hogy a Hofburg kiépítése III. Frigyes után I. Ferdinánd és utódai alatt vett új lendületet. Falkutatásokkal sikerült több helyen az eredeti színezés nyomára bukkanni, melyet a legutóbbi helyreállítás helyenként már figyelembe is vett. A különálló épületeket árkádos galériák kötötték össze, majd az üresen maradt térségeket a 17. század második felétől barokk épületekkel töltötték ki, melyek a Hofburg szellős, elegáns reneszánsz tereit és kertjeit szinte teljesen eltüntették. Az utóbbi évek épületkutatásai különösen a dendrokronológia alkalmazásával nyitottak új fejezeteket a Hofburg kutatásának történetében. A rezidencia mellett a vadász- és nyaralókastélyok, így Kaiserebersdorf és a bécsi Neugebäude kutatása is előrehaladt,

bár az eredmények közlése még várat magára. A 16–17. századi főnemes-ség városi házait kivétel nélkül lebontották vagy átépítették, így csak egy-egy későbbi házban fennmaradt épületmaradvány emlékeztet a második török ostrom előtti Bécsre. A 17–18. századi főúri palotákban többek között jégveremmel ellátott pincéket, esővízzel tisztított emésztőaknákat és a szolgák tetőtérben elhelyezett, fa osztófalakkal ellátott szobácskáit tárták fel régészeti-épületrégészeti módszerekkel. Az ellenreformáció szerzetesi megújulása nyomán középkori kolostorok gyökeres átalakítása mellett új komplexumok is megjelentek, melyek korábbi polgárházak területét vették igénybe.

Boroszló városának 16–18. századi lakókörnyezetét és életkörülményeit vizsgálja *Jerzy Piekalski* tanulmánya. Az Odera a város területén számos ágra bomlik, megtelepedésre alkalmas szigeteket és kiterjedt mocsarokat hozva létre. Ezt a bonyolult vízrajzi hálózatot alakította fokozatosan át a város népe. Mivel a térszín a folyó átlagszintje felett alig néhány méterrel fekszik, ezért egyrészt a város nagy része lápos, mocsaras volt, másrészt azonban a folyóból kiemelt vízzel a vízellátás aránylag könnyen volt megoldható. A középkori városfalak nyomvonala közé szorult, egyre népesebb kora újkori városban a sűrűn épített házak csak felfelé, illetve a csatornák és folyóágyak felé tudtak terjeszkedni a gazdasági udvar és a melléképületek kárára. Az életkörülmények így fokozatosan romlottak a zsúfoltság, a nedvesség és a hulladék elszállításának nehézségei miatt. A közvetlenül a csatornává alakuló folyóágyak mellé épült házakból a szemetet a tiltások ellenére a vízbe öntötték, a parton ásott emésztő-gödrök pedig tovább fertőzték a vizeket. A kora újkorban a hagyományos ásott kutak mellett a város vízvezetékrendszereinek jutott főszerep a vízellátásban. A három, egymástól függetlenül működő vízvezetékrendszer működése során a vízemelő kerekkel kiemelt vizet (a középkorban használt cserépcsövek helyett) hosszában átfúrt facsöveken vezették a közkutakba. A rendszer tömítettségének vas illesztőelemekkel történt javítása ellenére a csövön érkezett víz minősége az ásott kutaké alatt maradt. A zsúfoltsággal együtt járó egészségtelen körülményeknek végül a falöv elbontása, és az abroncsától megszabadult város területének gyors növekedése vetett véget a 19. században.

Szintén városi esettanulmány *Ralf Kluttig-Altman* írása a szászországi Pirna városáról. A szabályos utcahálózatú telepített középkori város 1638–1639-ben súlyos károkat szenvedett a svéd ostrom során. A vastag pusztulási rétegek mellett számos, a 17. század első feléből származó lelet tanúskodik erről. A kerámia leletanyagban a 16. századtól a mázas áruk a meghatározóak, noha mázatlan fazekakat továbbra is használtak. A kőcserép áru más szászországi lelőhelyekhez viszonyítva alulreprezentált. A 18. századtól a kőcserép ásványvizes palackok jelzik a fogyasztók igényeinek növekedését. Az ásványvíz főként Csehországból, elsősorban Püßna és Eger városából érkezett. Két kályha rekonstrukcióját is lehe-

tővé tette egy, feltehetően az 1639-es ostromhoz köthető személgödör. Míg az egyikhez párkányelemek, kerek öblű négyszögletes csempék, és építészeti keretbe foglalt figurális ábrázolások tartoztak, a másikat központos díszítésű négyzetes és fülkét imitáló téglalap alakú csempék alkoták. Kereskedelmi kapcsolatokat jelez egy textilvég plombája Leisingből. Cseréppipák Drezdából, sőt Goudából, de Sziléziából is elérték várost. A szerző számos további leletípust ismertet a 19–20. századból is.

Tengerentúli kitekintést kapunk a kötet zárótanulmányától, *Rainer Schreg* és *Annette Zeischka-Kenzler* jóvoltából, akik az 1519–1671 között virágzó, a Csendes-óceán partján a legkorábbi spanyol városként számon tartott Panamá la Vieja német feltárásairól számolnak be. A panamai német részvétel lehetővé tette a túlontúl helyi keretek között űzött középkori és kora újkori régészet interkontinentális kitekintését, terepi eljárások, interpretációs metódusok kölcsönös megismerését és a kulturális változások összehasonlító szemléletű megközelítését. Geoelektromos mérésekkel sikerült fényt deríteni a földalatti romokra, míg a hagyományos rétegkövetéses feltárási mód trópusi talajokban különös nehézségekkel járt. A leletek kiértékelésénél a kerámiaáruk térbeli eloszlását vizsgálva szociális és etnikai különbségek kimutatására törekedtek. Az importált asztali áru a püspöki palota hulladékában nagyobb számban volt jelen. A kézzel formált „Criollo”-áru megjelenését vizsgálva azonban arra jutottak, hogy nem szociális, hanem funkcionális okok indokolhatják a megfigyelt előfordulásokat. A kulturális érintkezések nyomai érdekes következtetésekre adtak módot. Rajna-völgyi kőcserép is került a spanyol hajók gyomrából a tengeren túli városkába. A 16. század folyamán a spanyol importon túl a bennszülött és afrikai népesség által használt, fent említett kreol kerámia elterjedése mutatható ki. A katolikus vallás, valamint a helyi és afrikai hagyományok egymásra hatását a fügét mutató amulettek elterjedésében lehetett tetten érni. Az európai sztenderdeket amúgy sem mindig tartották be Ó-Panamában: a templomok és temetések hagyományos keleti tájolását például nem mindig követték. A városszerkezet vizsgálata során a fennmaradt korabeli térkép és a maradványok összevetése során kiderült, hogy a tervezett városszerkezet végül nem készült el. Ma a romváros képét természetesen az egyházi és világi kőépületek uralják. A régészeti feltárások beigazolták, hogy a gerendaépítmények egykor jóval gyakoribbak voltak. A szűk parti sávon a vízhiányt ciszternákkal, illetve rabszolgák által behozott ivóvízzel próbálták enyhíteni. A feltöltődő kikötő miatt a hajóknak hamarosan távolabbi szigeteken kellett horgonyt vetniük, s az árut csónakokkal kellett kirakodni. A spanyolok a környezetrégészeti vizsgálatok szerint európai típusú földművelést és állattenyésztést próbáltak meghonosítani, ami azonban talajerózióhoz vezetett. Az eddigi eredmények külterjessé váló mezőgazdaságot és növekvő visszaerdősödést mutatnak a spanyol hódítás után. A tübingeni részvétel e tengerentúli projektben elsősorban metodikai újításokhoz vezetett a kulturális változások és az etnikai azonosítás lehetőségeinek témaköré-

ben. A gyarmatosítók kulturális adaptációjának sikerei és balsikerei tanulságul szolgálhatnak az újkor hajnalának közép-európai kutatói számára is.

A kötet tanulmányai eltérő mélységűek, de kivétel nélkül érdekes szempontokat fogalmaznak meg e fejlődő tudományterület egymástól nagyon különböző, ugyanakkor az interdiszciplinaritást semmiképpen sem nélkülöző résztémáiról. A maroknyi kora újkorral foglalkozó régész szakemberen kívül a tanulmányokat haszonnal forgathatják a korszak írott történelmét kutatók, valamint a téma iránt érdeklődő nagyközönség is.

* A recenzált kötetben „Historical Archaeology in Hungary” címmel jelent meg egy írás a recenzens tollából.

*Tomka Gábor**

Grazer Nuntiatur 4. Band. Nuntiatur des Girolamo Portia (1595–1598), ed. Johann Rainer (Wien, 2012) (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom II. Abt. Quellen, II. Reihe)

Grazer Nuntiatur 5. Band. Nuntiatur des Girolamo Portia (1598–1602), ed. Elisabeth Zingerle (Wien, 2012) (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom II. Abt. Quellen, II. Reihe)

A Nuntiaturberichte-sorozat két legújabb kötete Girolamo Portia gráci pápai nuncius 1595 és 1602 közötti levelezését tartalmazza. A gráci nunciaturát 1580-ban alapította XIII. Gergely, elsősorban abból a célból, hogy segítse Habsburg Károlynak a protestáns rendek elleni küzdelmét és előmozdítsa a tartományi rekatolizációt, illetve a fenyegető török veszély miatt. Grác Stájerország és Belső-Ausztria központja volt, amely kulcsfontosságú régióban feküdt: a horvát és a magyar végvidékkel együtt azokat az utakat védte, amelyeken keresztül a török Észak-Itáliába törhetett. Másrészt a tartomány a szláv területek kapuja is volt, amelyeken keresztül missziókat lehetett indítani a Balkánra. Mindezek a tényezők indokolták, hogy az osztrák területeken Bécs mellett még egy nunciaturát alapítsanak.

A nunciusnak el kellett látnia a pápai állam világi képviselőjét, feladatai kiterjedtek az egyházi ügyekre, az ellenreformáció és a rekatolizáció kérdéseire, az egyházi tisztségek betöltésére és a jurisdikciós ügyekre, mint például az aquileiai pátriárka joghatósága. Ugyanakkor képviselnie kellett Róma világi érdekeit Észak-Itáliát, a közép-kelet-európai régiót, az osztrák tartományokat, illetve Dél-Németországot illetően is.

A nuncius egész kis udvartartást vitt magával, amelyben néha rokonait is megtaláljuk. Ennek a kis udvarnak nagyon fontos hivatala volt a titkárság. A titkár feladata a nuncius levelezésének intézése, a postázás, és a levelek titkosítása volt. Portiának volt egy ambíciózus titkára, Giorgio Tomasi. Tomasi valószínűleg 1599 és 1605 közt állt a nuncius szolgálatában, és több, magyar szempontból fontos munka kiadása fűződik a nevéhez:

az 1607-ben, Coneglianóban kiadott *La Batorea*, amely a Báthory család érdekében írt propagandisztikus mű volt, illetve az 1621-ben, Velencében kiadott *Delle guerre et rivolgimenti del regno d'Ungaria e della Transilvania*. 1624-ben pedig két kötetben kiadta Portia leveleskönyvének egy részét.

A nuncius-levelezések főként családi levéltárak részeként hagyományozódtak az utókorra; Girolamo Portiáé részben megjelent, részben sajnálatos módon megsemmisült. Jelentős hányada kiadatlan maradt, amely ma az Archivio Segreto Vaticano Fondo Borghese hatalmas sorozatában található.

Portia 1592 és 1607 között irányította a nunciatúrát. Levelezésének 17. században kiadott első kötetei után Johann Rainer professzor készítette el az újabbat – ez egyben a gráci nunciatúra levelezésének 4. kötete is – az 1595 és 1598 közti időszakból. A levelezés alapvetően három nagy témát ölel fel: a villachi plébániatemplom körüli küzdelmet, a főhercegi család ügyeit – különösen a dinasztikus házasságok ügyét –, illetve a török elleni harcot. E két utóbbi kérdéskör szorosan összetartozik, amint ezt a Báthoryakkal és a Vasokkal kötött, fent említett házasságok is bizonyítják.

De a nunciusnak nemcsak diplomáciai jellegű feladatokat kellett megoldania. 1595-ben a pápa úgy döntött, hogy unokaöccse, Gianfrancesco Aldobrandini vezetésével egy egész hadsereget küld Magyarországra. A körülbelül tízezres tömeget el kellett juttatni Itáliából Magyarországra, ami jelentős logisztikai feladatot jelentett. A sereg Grácon keresztül vonult, ezért Portiának nemcsak diplomáciailag kellett azt előkészítenie ajánlólevelek és brevék segítségével, hanem részt kellett vállalnia a technikai és pénzügyi nehézségek leküzdésében is. A kötetben az említett témák mellett többször megjelenik az uszkókok, az aquileiai pátriárkátus, a ferrarai hercegség sorsa, illetve a tiroli örökösödés kérdése is.

Az Elisabeth Zingerle által kiadott 3. Portia-kötetben a nuncius hivatali idejének újabb öt évében született levelezést olvashatjuk. Főbb kérdéskörei az előző kötetéhez hasonlóan alakultak, de némileg más hangsúlyokkal. A kiadó négy fő pontban foglalja össze a leggyakrabban előkerülő témákat. Az első helyen továbbra is a török kérdés áll, a második az uszkókok ügye. A harmadik a rekatolizáció, illetve a katolikus reform kérdése a családi ügyekkel együtt, végül a nuncius utazásai. Magyar szempontból két fontos és érdekes témát lehet kiemelni: az egyik természetesen a török elleni háború: a belső-ausztriai rendek komoly szerepet játszottak a magyar és horvát végvárrendszer fenntartásában; Kanizsa volt az egyik legfontosabb vára ennek a rendszernek, ezért eleste 1600-ban, hatalmas megdöbbenést okozott. VIII. Kelemen rögtön felszerelt egy hadsereget unokaöccse, Gianfrancesco parancsnokságával. Ez ilyen rövid idő alatt nem volt egyszerű feladat; a nunciusi levelezés betekintést nyújt Belső-Ausztria védelmi politikájába, amely a Kúria a spanyol király

és más európai fejedelmek anyagi segítségére támaszkodott. Jóllehet a kanizsai hadjárat igen jól dokumentált, de pl. Günter Cerwinka alapvető fontosságú munkája¹ sem foglalkozik a külföldi segítségnyújtás részleteivel.

¹ „Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken in Jahre 1600,” in *Innerösterreich 1564–1619*, ed. Alexander Novotny, Berthold Sutter (Graz, 1967), 409–511.

A Kúria a háborútól nemcsak a keleti misszió fentebb említett ügyének előmozdítását várta, hanem a belső–ausztriai rekatolizáció folytatását is. Portia egyértelműen jelezte Rómába, hogy a térségnek a török elleni harcban nyújtott segítség egyúttal az eretnekek elleni harcot is támogatja.

A levelezés másik nagy témája az uszkókok kérdése volt; ezek a kalózok kulcsfontosságú szerepet játszottak az adriai-tengeri régióban. Ha analógiát akarunk vonni, akkor a kozákokhoz, vagy a hajdúkhöz hasonlíthatjuk őket, akik félig szabad katonaként, félig zsoldosként éltek egy olyan területen, amely különböző hatalmak ütközőzónájában feküdt. Habsburg szolgálatban állva fegyveres erejük nélkülözhetetlen volt a török elleni tengeri portyákban, mivel a kormánzatnak nem volt számottevő hajóhada, másrészt gyakran fosztogatták a velencei hajókat, amely komoly feszültséget okozott. Tartottak attól is, hogy az uszkókok a portyák miatt belekeverednek a tizenöt éves háborúba. A köztársaság tehát szerette volna leszerelni vagy eltávolítani őket, Zenggből, a fő bázisukról Ottocanba. Ennek érdekében a Szentszék pénzsegélyt küldött a zenggi helyőrségnek: ez érdekes és a kutatók számára eddig ismeretlen adat.

A két kötet tehát újabb adalékokkal és információkkal bővíti tudásunkat a korszakról és a régió történelméről, mint például a stájerországi rekatolizáció vagy egyéb egyházi ügyek, és élesebb fényt vet a Habsburg-ház stájer ága nemzetközi kapcsolatainak részleteire, mint a törökellenes liga, az uszkókok, vagy a dinasztikus politika, és mindezt egy szentszéki képviselő, Girolamo Portia különleges látásmódján keresztül.

Kruppa Tamás

A Szapolyai család Oklevéltára/Documenta Szapolyaiana I.: Levelek és oklevelek/Epistulae et litterae (1458–1526), ed. Neumann Tibor (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012) (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria)*

* Az ismertetés a szerző TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajló kutatásaihoz kapcsolódik. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A késő középkori magyar történelem kutatása a 2012-es esztendő végén egy grandiózus forráskiadvánnyal gazdagodott. Neumann Tibor, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa a korszak egyik meghatározó családja, a Szapolyai família oklevéltárának első kötetét rendezte saját alá, és bocsátotta a medievisztika és az érdeklődő nagyközönség rendelkezésére. A forráskiadvány szervesen illeszkedik az utóbbi évtizedekben megélenkülő, s első-sorban Kubinyi András (†2007) nevével fémjelzett magyar kutatásokhoz,¹ melyek homlokterét a Mátyás- (1458–1490), és különösen a Jagelló-kor (1490–1526) alkotják.²

Neumann Tibor évek óta szisztematikusan vizsgálja a Jagelló-kor históriáját, melynek eredményeképpen számos mértékadó tanulmánya látott napvilágot.³ Az utóbbi években érdeklődése a Szapolyai család történetére irányult, s eddigi részeredményei közül már többet publikált.⁴ Az országnak két nádort (Imre 1486–1487, István 1492–1499), erdélyi vajdát (János 1510–1526) adó család János királlyá választásával (1526) a hatalom legfelső szintjére emelkedett.

1 Pl. Neumann Tibor, *Matthias Rex* (Budapest, 2008); Idem, „A királyi udvar a késő középkori Magyarországon”, in *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, ed. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó (Budapest, 2005), 13–32. és „Két sorsdöntő esztendő (1490–1491)”, *Történelmi Szemle*, 33 (1991) 3–54.

2 Néhány munka a teljesség igényét nélkülözve: Tringli István, *Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1540* (Budapest, 2003) (Tudomány–Egyetem); Pálosfalvi Tamás, „Bajnai Both András és a szlávón bánóság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513”, in *Honoris Causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, ed. Neumann Tibor, Ráczy György (Budapest–Piliscsaba, 2009) (Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 40 = *Analecta Mediaevalia* III.), 251–300; C. Tóth Norbert, „Bátori (III.) István politikai pályafutásának kezdete (1503–1511)”, in *Az Ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században*, ed. Szabó Sarolta, C. Tóth Norbert (Nyírbátor, 2012) (Báthori István Múzeum Kiadványai, 34), 121–138; Fedeles Tamás, *A király és a lázadó herceg: Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)* (Szeged, 2012) (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 27).

3 Pl. Neumann Tibor, „Békekötés Pozsonyban – Országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)”, I. rész *Századok*, 144 (2010) 335–372; II. rész *Századok*, 145 (2011) 299–348.

4 Neumann Tibor, „Péter püspök és rokonsága: Az első Szapolyaiak”, *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, 127 (2007) 59–69; Idem, „A Szapolyai család legrégebbi címere”, *Turul*, 85 (2011) 123–128; Idem, „Régi legendák nyomában: Szapolyai István nádor házasságai, leányai és leánytestvérei”, in *Tiszteletkőr: Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*, ed. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András (Budapest, 2012), 431–438.

5 Pl. Horváth Richárd, „Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez”, in *Analecta Mediaevalia I.: Tanulmányok a középkorról I.*, ed. Neumann Tibor (Budapest: Argumentum Kiadó; Piliscsaba: PPKÉ BTK, 2001), 99–112; Idem, *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről* (Miskolc, 2008²) (Publicationis universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica Tom. XIII. Fasc. 3).

6 „Az átmenet kora. Szapolyai (I.) János országa. Új kutatási irányok és eredmények” (Műhelykonferencia: 2012. május 15. Budapest MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézete).

7 Elérhető: <http://mol.arcanum.hu/dldf>. Az okleveles anyag digitalizálását a GDL General Document Line Zrt. (DL 1–15 080, 38 646–104 000), az Arcanum Adatbázis Kft. (DL 15 081–38 645) és a MOL végezte, az internetes publikáció az Arcanum Adatázis Kft. munkája, szerkesztette Rácz György. Internetes kiadás (DL-DF 5-1), 2010.

Mindez kellően indokolja, hogy korábban többen is foglalkoztak a família történetének egy-egy szegmensével.⁵ A téma aktualitását mi sem mutatja jobban, minthogy a Történettudományi Intézetben Szapolyai-konferenciát rendeztek a közelmúltban.⁶

Jelen oklevéltár az 1458–1526 közötti időszak forrásaiból ad közre 636-ot. A megjelentetett anyag nem a Szapolyaiak egykori levéltárának rekonstrukcióját nyújtja, hanem a családtagok által kiadott diplomák és levelek közel egyharmadát teszi közzé. A kiadó ugyanis – nagyon praktikus – nem a teljes, kétezret meghaladó oklevélkorpuszt publikálta, hiszen e kútfők jelentős részét a családtagok országos méltóságviseléséhez kapcsolódó periratok teszik ki, melyek a család és az országos politikatörténet szempontjából javarészt irrelevánsak. Mind a nádori, mind pedig az erdélyi vajdai bíróság előtt tárgyalt ügyek periratai kimaradtak tehát a kötetből, csakúgy, mint Miklós erdélyi püspökként (1462–1467) kiállított egyházkormányzati jellegű kiadványai. A kötet öt nagy forrástípus anyagát tartalmazza: 1) levelek (*missiles*); 2) a família tulajdonában lévő városok, települések (különösen Késmárk és Debrecen) számára kibocsátott oklevelek; 3) a család uradalmaira (elsősorban a birtokközpontokra) vonatkozó gazdasági jellegű iratok; 4) kegyurasággal (*ius patronatus*) kapcsolatos (elsősorban kinevező) oklevelek; 5) magánjogi jellegű kútfők (familiárisok, egyházi intézmények számára tett adományok). Mindazonáltal az anyaggyűjtés csak a Magyar Nemzeti Levéltár Középkori Adatbázisa tekintetében mondható teljesnek.⁷ A családtagok pályafutása, nemzetközi kapcsolatrendszere miatt ugyanakkor elvitathatatlan, hogy a jövőben a külföldi levéltárakban valószínűsíthető Szapolyai oklevelek, levelek feltárása is elvégzendő, melyet a kiadó is fontos feladatnak tart.

Az angol és magyar nyelvű előszót (7–28.) a rövidítések (29–37.), majd pedig a kútfők (39–532.) követik. A forrásszövegek, melyeket a kiadó – természetesen csak tartalmi említésből ismerteken és három *transsumptumon* kívül – *in extenso* publikált, a következő felépítést követik: 1) sorszám; 2) (magyar nyelvű) dátum; 3) rövid fejrögzés a legfontosabb információkkal; 4) kiadáshoz kapcsolódó apparátus (forrás anyaga, pecsételési módja, az állagra vonatkozó megjegyzések, eredeti levéltári jelzet, a kiadás adatai); 5) textus; 6) a szöveg alatt a kritikai apparátus. Az edíció használatát jelentősen megkönnyíti, hogy a kritikai apparátus nem a jegyzetekben található, hanem főszöveg mellett futó számozott sorokhoz igazodik. A latin főszövegben elvégzett standardizálások (pl. *sew* – *seu*, *gwerra* – *guerra*, *wlgari* – *vulgari*) szintén a felhasználást segítik. Az oklevéltár döntően latin nyelvű forrásai mellett, a család széleskörű kapcsolatrendszere, birtokaik elhelyezkedése, valamint az egyes tagok

méltóságviselése okán néhány cseh (pl. n. 166, 282, 340, 371) és német (pl. n. 189, 194, 197) nyelvű kútfő is fellelhető.

A forráskiadványok kétségkívül egyik legfontosabb része a megfelelően strukturált index, hiszen ezen áll vagy bukik a kiadványok használhatósága. Jelen kötet esetében a mutatók (*index locorum et personarum* 535–570., *index rerum* 571–587., *index vocum vulgarium* 588–589.) összeállításán is lemérhető a kiadó gondos munkája. A latin nyelvű névmutató igen részletes, ugyanis közli az egyes személyekre és településekre vonatkozó legfontosabb adatokat, a szövegekben felbukkanó magyar szavak eredetét, jelentését. Így pl. megtudjuk, hogy *Benedictus de Görgő* kassai harmincados (*tricesimator*) (1491), tokaji várnagy (*castellanus*) (1493) és szepesi kanonok (1496) volt (545.), a *hoffyncza* nevű fegyver pedig a cseh *houfnice* és a német *Haubitze* szavakra vezethető vissza (588.). Az ízléses kiállítású kötetet 16 színes tábla zárja, melyeken kiváló minőségű, színes reprodukciók láthatók a családtagok által kiállított oklevelekből, levelekből, az általuk használt pecsétekből, *manu propria* aláírásokból.

A források tartalmukat tekintve rendkívül sokszínűek, következésképpen felhasználási lehetőségük is széleskörű. Minthogy a Szapolyaiak e hét évtized alatt országos méltóságokat töltöttek be, a közreadott források a korszak köztörténetéhez is fontos információkat nyújtanak. Minde mellett gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténeti vonatkozásuk sem lebecsülendő. Egy ismertetés, jellegéből adódóan, csak arra vállalkozhat, hogy az újonnan napvilágot látott munkára irányítsa az Olvasók figyelmét, ebből adódóan mindössze két – leginkább a recenzens érdeklődését jelző –, a kútfők alapján kutatható területet emelek ki az alábbiakban.

Az oklevéltár rendkívül gazdag forrásbázist kínál a hadtörténeti kutatások számára. Számos kútfő tudósít az 1460-as évek északkelet-magyarországi harcairól (pl. n. 12, 19–26, 38, 45, 54), melyeket többnyire a területen garázdálkodó külhoni zsoldos csapatok ellen vívtak. Ez magától értetődő, hiszen Imre (1460–1463) és István (1460–1465) egyaránt a Felső Rések főkapitányaként a hadmozdulatok irányítói voltak.⁸ A várostromok (Sáros, Rihnó, Újvár – n. 14–16, 20–24) előkészületeivel kapcsolatosan a mozgósításról, a csapatnevekről, a fegyverekről és munícióról egyaránt tájékoztatnak forrásaink. 1461 júliusában a Bártfaiaknak *cum curribus ac gentibus et bombardis vulgo 'felsepathanthee'* kellett Sáros vívásához sietniük (n. 20). A Késmárkon tevékenykedő ágyúmester (*pixidarius*) számára Szapolyai Imre réz küldését ígérte, melyre az ágyúk öntéséhez (*pixides fundere*) volt szüksége (n. 124). Eperjes városa által kiállított és fogságba esett gyalogosok (*pedites*) kiszabadítására tett ígéretet Szapolyai István (n. 84). Az 1506-os magyar-osztrák háborúról is több kútfő tájékoztat (n. 320–322, 325–326), melyek e kevésbé feldolgozott esemény értelmezéséhez szolgáltatnak információkat. A Dózsa-féle parasztháború (1514) egyes hadmozdulatiról is tudósítanak a

⁸ Erre ld. Horváth Richárd, „A Felső Rések kapitánysága a Mátyás-korban”, *Századok*, 137 (2003) 929–954.

publikált források (n. 391–397, 404–406, 406–408, 410). A korszak törökellenes hadjáratai, mozgósításai, hírei is számos oklevélben és levélben felbukkannak. Szapolyai István Bártfa városát értesítette testvére, Imre boszniai kormányzó és Mátyás király sikeres boszniai hadjáratáról (1464, n. 65). Az 1510-es évektől egyre erősödő oszmán veszéllyel párhuzamosan megszaporodnak a déli határ menti harcokkal (1515–1516: pl. n. 417, 421, 431–432; 1521–1522: pl. n. 538–540, 543, 558; 1526: n. 615, 617–618, 623–624, 626, 628, 631, 634) foglalkozó híradások, parancslevelek.

9 A témára ld. Szovák Kornél, „Meritorium apud Dominum fructus cumulatum (Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához)”, in *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára*, ed. Tuszor Péter (Budapest, 1998), 78–87; Fedeles Tamás, „Egy középkori főúri család vallásossága: Az Újlakiak példája”, *Századok*, 145 (2011) 377–418.

10 Erre ld. Romhányi Beatrix, *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn: Pálos gazdálkodás a középkorban* (Budapest, 2010).

11 Erre ld. Stanisław Sroka, *Jadwiga Zapolya* (Kraków, 2005), 63–70; Vida Beáta, „Fejezetek a karthauzi rend kutatástörténetéből”, in *Középkortörténeti Tanulmányok 7.*, ed. Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György (Szeged, 2012), 106.

12 Vida Beáta szíves szóbeli közlése.

13 A középkori magyar ispotályokra és társadalmi kapcsolataikra ld. Majorossy Judit, Szende Katalin, „Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary”, in *Europäisches Spitalwesen: Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit*, ed. Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner, Hervig Weigl, Alfred S. Weiß (Wien–München, 2008), 409–454.

14 Arnold Angenendt, „Missa specialis: Zugleich ein Beitrag zur Entstehung der Privatmessen”, *Frühmittelalterliche Studien*, 17 (1983) 153–221; Erwin Iserloh, „Der Wert der Messe in der Diskussion der Theologen vom Mittelalter bis zum 16. Jahrhundert”, *Zeitschrift für Katholische Theologie*, 83 (1961) 44–79; Pásztor Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában* (Budapest, 1940), 75–93.

A kötet bőséges adalékot nyújt a család devóciójára vonatkozólag, mely a késő középkori főúri vallásosság komplex vizsgálata során megkerülhetetlen.⁹ A Szapolyaiak a szerzetesrendek közül kiváltképp a pálosokat és a karthauziakat támogatták. A magyar alapítású pálosok számára tett lélek-váltás-adományok (*pro salute et refrigerio animarum nostrarum*) illeszkednek a korszak magyar főúrainak, nemeseinek és polgárainak gyakorlatához (n. 93, 105, 134, 136, 287, 346, 354, 441, 503).¹⁰ Figyelemre méltó, hogy a hat középkori magyar karthauzi kolostor közül hármat (Menedékszirt, Lehnic, Lövöld) támogattak a Szapolyaiak (n. 332, 342, 517). A családi birtokok és a megadományozott rendházak szomszédos földrajzi elhelyezkedése mellett, természetesen a személyes áhítat is fontos szerepet játszott a kegyes adományoknál. Szapolyai István özvegye, Hedvig tescheni hercegnő volt a menedékszirti Szent János kolostor egyik legjelentősebb mecénása (n. 342).¹¹ Vida Beáta jelenleg is folyó kutatásai nyomán az is valószínűsíthető, hogy a családtagok közül többen is a rend *confrater*-i voltak.¹² A vallásosság megnyilvánulási formái közé sorolhatjuk a karitatív intézmények dotálását. A család a Késmárkon létesített ispotályt segítette,¹³ amint Szapolyai Imre kegyes adománya kapcsán fogalmaz: „*ut pauperes in eodem hospitem degentes comodius in eorum necessitatibus supportentur*” (n. 96). Az egyházi intézmények patronálása mellett a család a kor szokásainak megfelelően misealapítványokat is tett, melyekkel mindenekelőtt az elhunyt felmenők üdvösségét igyekeztek előmozdítani.¹⁴ Ezek közül kiemelkedik a família szepesi temetkezőhelyén alapított Krisztus teste-kápolna klerikusai számára írásba foglalt előírás (1510). E szerint Szapolyai Imréért és Istvánért naponta ünnepi gyászmisét kellett énekelni; valamint a hét minden napján a következő szándékkal kellett szentmisét bemutatni: vasárnap a Szentháromság tiszteletére, hétfőn gyászmisét, kedden Szent Imre hercegért, szerdán a bűnösökért, csütörtökön Krisztus teste tiszteletére, pénteken Krisztus kínszenvedéséről, szombaton pedig Szűz Máriáért (n. 347).

Összességében elmondható, hogy a Neumann Tibor által közreadott oklevéltár nagy nyeresége a medievisztikának, melyet a középkori Magyar Királyság történetével foglalkozó kutatók (magyarok és a szomszédos országok szakemberei egyaránt) bizonyosan haszonnal forgatnak majd. Annak reményében ajánlom e kiadványt az érdeklődők figyelmébe, hogy mielőbb elkészül e nagy volumenű vállalkozás következő darabja.

Fedeles Tamás

Interjú Németh Andrással, a Vatikáni Könyvtár tudományos munkatársával

VISKOLCZ NOÉMI

Kedves András, az utóbbi időben több hírportálon és blogon is feltűnt a neved, a Vatikáni Magyar Rádió pedig interjút készített veled. Mindez annak köszönhető, hogy 2013 elejétől a Vatikáni Könyvtár Kézirattárának munkatársa lettél, egy olyan intézményé, amelynek hallatán minden kutatónak megdobban a szíve. Úgy tudom, pályázat révén kerültél ide. Honnan szereztél tudomást az álláslehetőségről és hogyan kell elképzelni a pályázati folyamatot?

- Németh András az ELTE latin-történelem-ógörög szakán 2003-ban végzett
- 2003–2004-ben a Közép-Európai Egyetemen (CEU) folytatott medievisztikai mester-tanulmányokat, majd felvételt nyert az itteni doktori iskolába
- 2010-ben ugyanitt védte meg a doktori értekezését *Imperial Systematization of the Past: Emperor Constantine VII and His Historical Excerpts* címmel
- 2008–2011 között az Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tárának munkatársa
- 2011–2012-ben a berlini Max Planck Tudománytörténeti Kutatóintézet projektjében vett részt
- 2013 januárjától a Vatikáni Könyvtár tudományos munkatársaként görög kéziratok katalógusán dolgozik Rómában

Egy csaknem egy évig tartó zárt pályázat keretében esett rám a választás. Röviden csak annyit mondanék, hogy Berlinben értesültem a pályázási lehetőségről sok más pályázó mellett. A nyugati egyetemi és kutatóintézeti álláspályázatokhoz hasonlóan itt is önéletrajzot, publikációs listát, s magukat a publikációkat is be kellett küldeni, majd állásinterjú is volt. A szakmai munkám elismerése és talán a szerencse együttesen vezetett a sikerhez.

A későbbiekben térjünk vissza még a jelenlegi munkádra, amihez nagyon sok tanulás és képzés után jutottál. Hol nőttél fel, milyen családi háttérrel rendelkezel?

A középiskolai tanulmányaim végéig Zalaegerszegen életem. Szüleim irodában dolgoztak pénzügyi vonalon. A nővérem is ezt az utat választotta. A családban én voltam az első, aki bölcsészettudományra adta a fejét, amit egy megyeszékhely nagyságú városban először értetlenül fogadtak, mert nem tűnt elég gyakorlatiasnak, de a szüleim elfogadták a döntésemet, nem beszéltek le róla. 18 éves koromban kerültem Budapestre, azóta kisebb külföldi ösztöndíjak megszakításával ott éltem.

Hol jártál középiskolába, tudsz-e említeni olyan tanárodat, aki nagy hatással volt rád, esetleg a filológia felé irányított?

Zalaegerszegen az akkor még Ságvári Endre nevet viselő gimnáziumba jártam, amely ma Kölcsey Ferenc Gimnázium. Érdekesnek tűnhet, hogy általános iskolában a biológia lett a kedvenc tárgyam, ezért jelentkeztem biológiát, fizikát és kémiát emelt óraszámú tanító természettudományi osztályba. Épp emiatt lett kötelező a latin nyelv, melyet Őriné dr. Bilkei Irén levéltáros és régész tanított. Az ő személyes hatására kedveltem meg a latin nyelvet. Ezek kívül még talán a történelmet és matematikát és a biológiát szerettem. Az egyetemi pályázásnál a döntésemet egyértelműen a latintanárom hatásának tulajdonítom. Még 17 éves koromban eljutottam Olaszországba egy nemzetközi Cicero-versenyre, melyet évenként tartanak Arpinóban, M. Tullius Cicero szülővárosában. Az út során Rómát is felkerestük. Az OKTV-n elért második helyezésem miatt nem kellett felvételiznem latin nyelvből.

Az ELTÉ-n latin-történelem szakon kezdted tanulni, hogyan kerültél kapcsolatba az ógörög nyelvvel?

Végül történelem és levéltár szakra felvételizem, de a latin mellett csak egyet kezdhettem el, így a történelem szak mellett döntöttem. Latin szakon kötelező volt a görög nyelv, amit Bollók Jánostól tanultam. Hamar megkedveltem, és egy görögországi körutazás életre szóló élményétől vezérelve úgy döntöttem, hogy az ógörög szakot is felveszem, a levéltárat viszont nem. A döntésem nem bántam meg, a legtöbb szakmai eredményem ebből vezethető le.

Mennyire kapcsolódtál be a Görög Tanszék projektjeibe, melyik tanárod figyelt fel rád?

Mint három (latin-történelem-ógörög) szakos diáknak, a vizsgaidőszakok elég megterhelőek voltak, mert történelem szakon rengeteget kellett olvasni, így nem mondhatnám, hogy a vizsgákon a legjobb eredményt sikerült elérnem, de tanárain, Horváth László, Horváth Judit és Bolonyai Gábor talán a tehetségesebb diákok között tartottak számon. Ez leginkább abban látszódott, hogy Herwig Maehler papirologia professzor révén a University College London ógörög tanszékével kialakult kapcsolat

keretében 2002-ben több jelentkező közül engem küldtek ki 5 hónapra Erasmus ösztöndíjjal, ami alapvetően meghatározta a későbbi karrieremet és megalapozta az angol tudományos kultúra iránti elköteleződésemet. Itt egyebek mellett Cornelia Römer professzortól tanultam görög papirologiát. London azóta a kedvenc városom, ahová azóta többször is visszatértem. A Görög Tanszék projektjei közül Plutarchos házassági tanácsainak, illetve a Lysias-beszédek magyar fordítását előkészítő kutatásokban vettem részt. A nagyhatású tanáraim között nem szabad megfeledkezmem Ritoók Zsigmondról, aki latin szakon tanított, és a bizantinológus Kapitány Istvánról, akitől középkori latin filológiát tanultam.

Az utóbbi időben jelentős tudományos sikerek jellemzik a Görög Tanszék munkáját, gondolok itt Horváth László Hypereidés-kutatásaira, Bolonyai Gábor Corvina-projektjére. Miben látod az ógörög nyelv oktatásának az erősségét, eredményességét?

A görög nyelvet a diákok személyes célból, elköteleződésből, érettebb fejjel választják. Hiába nehezebb, mint például a latin, ez a belső elhivatottság nagyobb személyes sikerélményt okoz, és megadja a kellő kitartást, ami segít eljutni oda, ahová ki-ki a görög nyelv tanulásával szeretne. A tanáraink ragaszkodtak ahhoz a szakmai szinthez, amit az ógörög filológia nemzetközi jellege megkövetel, és az egyéni célok eléréséhez is megadták a maximális segítséget. Ez közös érdek, mert így biztosított a magas színvonalú, folyamatos utánpótlás. Egy kis szaknál a családias légkör is segítette a hatékony munkát. Nem követem pontosan a jelenlegi helyzetet, de szomorúan látom, hogy a régen egy irányba dolgozó erők ma kevésbé nyitottak az összefogásra, így nehezítik a jelenlegi finansiális és szervezeti körülmények között a korábbi eredmények megőrzését, amihez pedig az emberi feltételek adottak.

Az első kutatásod az ELTE Egyetemi Könyvtárának egyik Corvinának tartott latin nyelvű kódexére irányult, a dolgozatoddal 2003-ban második helyezést értél el az Országos Tudományos Diákköri Konferencián.¹ Már ekkor új vizsgálati módszerek szükségességére hívtad fel a figyelmet, össze tudnád foglalni ennek a lényegét?

¹ Németh András, „Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. kódexének új vizsgálata és a benne szereplő Phalarisz-levél fordítása”, *Sic Itur ad Astra* (2003), 143-174.

Ugyan ez már régi történet, de 1999-ben történelem szakon is elértem egy második helyezést egy Dado verduni püspöknek írt 10. századi levél kiadásával és kéziratának elemzésével.² A Corvinákhoz visszatérve, a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20 kódexét vettem górcső

² Németh András, „A Dado verduni püspökhöz írt levél” in *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, ed. Róna-Tas András (Budapest, 2001) (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 16), 113-161.

alá, főként kodikológiai szempontból, és több új dologra rájöttem ezzel kapcsolatban. Mindig érdekesnek tartottam eredeti középkori kéziratok tanulmányozását, beleértve azokat a lényegtelennek tűnő részleteket, mint például az ívfüzetek összefűzése, és egy sor olyan kérdés, amely

a kéziratok tudományos leírásához szükséges, de a filológusok számára többnyire lényegtelen mellékkörülmény. Lényegében ezeknek az információknak a segítségével írtam felül az ezek hiányában megalkotott elnagyolt elképzeléseket. Azóta is sok eredményt hozott ez a megközelítés, és a Vatikáni Könyvtárban éppen erre a szemléletmódra van szükség.

| *Az egyetem befejezése után milyen lehetőségeid voltak? Hol volt az első munkahelyed, sikerült-e a végzettségednek megfelelő állást találnod?*

2002–2003-ban a Zrínyi Miklós Gimnáziumban tanítottam Kőbányán latin nyelvet egy éven keresztül a 9–12. évfolyamokban, mindegyikből egy-egy osztálynak. Négy érettségizőm is volt, akiket sikerült az ingatag alapjaik ellenére egy év alatt felkészítenem. Ez volt az ógörög szakon az utolsó évem, és az OTDK-s dolgozatot is ekkor kellett munka mellett éjszaka megírnom, gyakorlatilag két hét alatt. De átvészeltem ezt az évet, a tanítás a fegyelmezés nehézségeitől eltekintve sok élményt adott; szerettem tanítani. Utána a Nagy Baláznál látogatott órák hatására jelentkeztem a CEU medievisztika szakára MA-ra, egy későbbi doktorálás tervével. Az volt a benyomásom, hogy medievisztika területén posztgraduális szinten a CEU többet nyújt, mint bármelyik más egyetem Magyarországon; külföldi lehetőségben ekkor nem gondolkodtam.

| *Hol és milyen témával doktoráltál?*

A választ egy kicsit korábról kezdeném. A középkori latin irodalom kezdett el érdekelni, ez hamar kiegészült a középkori görög irodalom és írásbeliség felé irányuló kutatásokkal. Egy 15. századi verses tízparancsolat tanulmányozásával sikeresen fejeztem be a CEU MA programját, ebben Madas Edit támogatott. Ennek folytatásaképpen felvettek a PhD programra, s hamarosan arra az elhatározásra jutottam, hogy ezen a szinten érdemes olyan témával foglalkozni, ami sokakat érdekel és eddig nem kutatták. Az persze, hogy eddig nem vizsgálták, önmagában kevés egy sikeres doktori programhoz. Ezért témát változtattam, de évekig tartott, mire VII. Konstantin császár történeti kivonataihoz eljutottam, és végül annak a szöveggörögnek a bizánci kontextusát igyekeztem feltárni, melynek keretében legalább 26 görögül író történetíró művét a 10. században Konstantinápolyban töredékekre szakították, majd tematikus elrendezésű kötetekbe másolták újra. Ez a VII. Konstantin bizánci császárhoz köthető irodalmi tevékenység újraértelmezéséhez kulcsfontosságú meglátás volt, eddig ugyanis ezeket a gyűjteményeket csak töredékhalmozatnak látták, a bizánci kontextusukat érdemben nem vizsgálták. A doktori tanulmányaim meghatározó állomása volt egy 9 hónapos EU-s ösztöndíj Athénban, ahol újjörögül is tanultam. A CEU-n 2010-ben védtem meg az angol nyelvű doktori dolgozatot, amelynek kiadására a szükséges átalakítás után a Cambridge University Press érdeklődést mutatott. Jelenleg ezen dolgozom.

Egy wolfenbütteli kutatóút során ismerkedtem meg Monok Istvánnal, az OSZK akkori főigazgatójával, aki az egy hetes tanulmányút végén úgy gondolta, hogy az OSZK-ban a helyem, így kerültem oda. Egy óriási könyvtárban minden ott dolgozó elveszik a napi tennivalók sűrűjében, pláne egy kéziratárban, ami egy olyan óriási kakukktojás az OSZK szervezetében, amivel még a könyvtárosok többsége se tud mit kezdeni. Az itt folyó munka nem leírható egy-egy kutatási projektben vagy tanításban gondolkodó szemlélet szerint. Rengeteg adminisztratív munka, kiállításkatalógusok angol nyelvi javítása, különféle naplók számítógépre vitele, középkori kéziratkatalógus egyes részeinek egy Prágából koordinált Manuscriptorium nevű projektbe illesztése, olvasótermi felügyelet és sok egyéb feladat jellemezte a mindennapokat. Egy nagyon jó kollegiális közösség segítette az itt folyó munkát, amit a szervezeti keretek kényszerítettek a szétforgácsolódás irányába. A kéziratár kivételes jellege a tudományos munkára is több teret ad, mint a könyvtár más, szabályozhatóbb gyűjteményei. Így a görög Corvina-projekten is lehetett munkaidőben dolgozni, s bár a könyvtár a kutatás költségeit nem tudta támogatni, Bolonyai Gábor „Corvina Graeca” OTKA projektje azonban igen, mégpedig kutatóutak finanszírozása formájában, melyek során új görög Corvinákat is sikerült azonosítanom. Az OSZK-hoz kötődő projektek közül a Historia Apollonii regis Tyri egyetlen díszített változatának, az Apollonius Pictus-nak elkeresztelt Cod. Lat. 4-es kódextöredék tanulmánykötetté terebélyesedett kiadását emelném ki, melyet Boreczky Anna, művészettörténész kolléganőmmel együtt hoztunk tető alá 2011 végén.³

³ *Apollonius pictus. Egy illusztrált, késő antik regény 1000 körül*, ed. Boreczky Anna és Németh András (Budapest: OSZK, 2011).

Az itteni munkád során tettél egy fontos felfedezést. Egy 17. századi nyomtatvány kötésében megtaláltál egy Arisztotelész-kommentár töredéket.⁴ Sikerült-e megfejteni ennek a genesisét – ha jól tudom, neves külföldi kutatókkal is felvetted a kapcsolatot, ha igen, milyen eredménnyel?

⁴ Németh András, „Egy újabb nemzetközi jelentőségű kódextöredék az Országos Széchényi Könyvtárban” in *Szöveg - Emlék - Kép*, ed. Boka László (Budapest, 2011) (Bibliotheca Scientiae et Artis, 2), 25–46.

Itt a könyvtári osztályok közti együttműködést emelném ki, aminek fontossága nem mindig magától értetődő. Varga Bernadett kolléganőm a Régi Nyomtatványok Tárából felhívta a figyelmem egy görög szöveget tartalmazó pergamenkötésre. Az egész történetet leírtam az idézett tanulmányban, ezért rövidre fogom. A kötés Eusztratosz, nikaiai pátriárka Arisztotelész Nikomakhoszi Etikájának első könyvéhez írt kommentárjából tartalmaz egy részt. A pergamenkötés a mű legkorábbi kódexéből származik még a 12. század végéről, ami egyben az egyetlen bizánci pergamenmásolata ennek a szövegnek, ahol a főszöveg és a kommentárnak egy sajátos elrendezésében szerepel. A Piarista Központi Könyvtárban is előkerült egy ugyanilyen kötés. A bizánci kódexet valószínűleg Bécsben nyomtatványok bekötésére szabdalták fel a 17. század közepén. A sors

kezét mutatja, hogy rögtön az első munkahónapom végén, a Vatikáni Könyvtár raktárában is teljesen véletlenül ráleltem egy több részből álló sorozat utolsó kötetére, amit ugyanaz a kéz másolt, mint a sorozat első kötetéből származó két budapesti töredéket. A kibővített tanulmány a *Revue d'histoire des textes* szakfolyóiratban jelent meg.⁵ A külföldi kutatók (Charles Burnett, Nigel Wilson, Dieter Harlfinger, Brigitte Mondrain) nagyon segítőkészek voltak, leginkább az őszinte érdeklődésük

⁵ Németh András, „Fragments from the Earliest Parchment Manuscript of Eustratius' Commentary on Aristotle's *Nicomachean Ethics*”, *Revue d'histoire des textes*, 9 (2014), 51–78.

miatt. Külföldön talán kevésbé fásultak a kutatók, mint idehaza. Oxfordban, Berlinben is megmutattam az ottani fő szakértőknek, és a franciák is nagyon sokat segítettek a tanulmány végső verziójának elkészítésében.

Időközben bekapcsolódtál az egykori témavezető, Bolonyai Gábor által létrehívott OTKA-projektbe, a Corvina Graecába. Nem csupán a görög nyelvű kódexek tartalmi, formai, szövegkritikai vizsgálatára került sor, hanem a befogadó szellemi környezet, a humanista könyvtáreszmény bemutatására is. Milyen feladataid voltak a projekt során?

A feladatom a görög korvinák közé sorolható kódexek tanulmányozása, és róluk egy katalógus készítése. Ez egy nagyon hasznos és kellemes dolog volt, mert a tartalmi szempontból sokféle kb. két tucatnyi kódex szerte szóródott Európában. Így eljutottam Bécsbe, Münchenbe, Nürnbergbe, Lipcsébe, Koppenhágába, Párizsba, Londonba, Oxfordba, Wrocławba, hogy az itt lévő görög kódexeket tanulmányozzam. Közben leginkább autodidakta módon és mindenütt az éppen helyszínen tartózkodó kutatókkal való megbeszélések segítségével beletanultam a görög kodikológiába, amelyhez a kezdő lökést egy 2006-s oxfordi görög paleográfai nyári egyetem adta. Itt az a Niels Gaul vezetett be a görög kéziratok tanulmányozásának rejtelseibe, aki később a CEU-n a témavezetőm lett. Az eredményeimről több tanulmány is megjelent, és egy magyar nyelvű katalóguskötetet is tervezek kiadni néhány éven belül. Ezt majd angolul is szeretném közölni, ha a Vatikáni Könyvtárban kellő tapasztalatot gyűjtök, hogy a nagyon töredékes adatokat a megfelelő történeti kontextusban tudjam értelmezni. A Corvina Könyvtár görög könyvállományát eddig érdemben nem vizsgálták, most egy osztrák kutató (Christian Gastgeber – *a szerk.*) mélyedt el a bécsi kódexekben, de ő sem hatolt a 16. századnál korábbra és Bécsen kívülre. A kutatómunkámban Mátyás király könyvtárának görög könyvállományáról teljességre törekvően igyekszek mindent összegyűjteni, és a 15. századi eszmetörténetbe beilleszteni.

Mindezek után Németországban folytattad a pályafutásod, a berlini Tudománytörténeti Intézetben. Pontosan milyen projektben vettél részt?

Glenn Most, komparatista klasszika filológus, Anthony Grafton, akit talán nem kell bemutatnom, és Lorraine Daston, a Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte 2. osztályának igazgatója kezdeményeztek

egy olyan projektet, amelyben a filológia történetét a természettudományok történetének vizsgálatára alkalmazott módszerekkel igyekeztek vizsgálni. Az elképzelés alapja, hogy a kora újkori tudományok filológiai módszerekre építkeztek, így valójában minden tudományok közös alapja a kanonikus szövegekkel rendelkező (pl. görög, latin, héber, arab, kínai, perzsa, különféle indiai stb. nyelveket használó) megakultúrák filológiai módszereiben keresendő. Ezek olykor kölcsönhatásban, olykor egymástól függetlenül alakítottak ki a saját kulturális közegük hatása alatt egymáshoz hasonló vagy eltérő szövegkezelő módszereket. A tudománytörténet ma már nem híres tudósok életrajzának kizárólag a saját maguk által kifejtett elméleti alapvetéseikkel való bemutatása, hanem a mai természettudományok történetében fontos szerepet kap a tudományos gyakorlati módszerek vizsgálata. Tehát ennek hatására próbáltunk a szervezők által kiválasztott 7 idősebb és 7 megpályáztatott fiatal kutató részvételével egy premodern gyakorlati módszereket bemutató komparatív filológiatörténetet írni. A csoport az anyag előkészítése után csaknem két hónapot Berlinben töltött 2012 nyarán, ahol szervezett viták keretében egybegyűrtük a kötetet. Mint az egyik fiatal kutató, ennek a projektnek a koordinálását végeztem Berlinben, és a kötetbe is írtam a szövegtöredékek értelmezésének időbeli változásáról.⁶

A gyűjteményes kötet a Cambridge University Pressnél fog megjelenni, még az utolsó javítási forduló hátra van. Az utómunkálatokban is részt veszek. A merész hangú átfogó kötet újfajta vizsgálati megközelítést vet fel, kérdésfeltevésekhez nyújt mintákat, amelyek remélhetőleg követőkre találnak. Egy kicsit a részletekbe belefulladó humán tudományok szétaprózódó ága-boga között keres új kapcsolódási pontokat, és olyan irányokat, amik egy-egy újszerűen átfogó részösszék megalkotását segíthetik. A digitális kultúra elterjedésével felszaporodó adatok kezelése valószínűleg egyre népszerűbbé teszi ezt az átfogó megközelítést az elkövetkező évtizedekben.

⁶ Németh András, "Excerpts versus Fragments: Deconstructions and Reconstitutions of the *Excerpta Constantiana*" in *How To Do Things With Texts: Philological Practices in Canonical Traditions*, ed. A. Grafton and G. W. Most (Cambridge, Cambridge University Press).

| *Hogyan érezted magad Berlinben?*

Másfél évig dolgoztam Berlinben, a két évre szóló projektet 8 hónappal korábban be kellett fejezmem a vatikáni állás miatt. A Max-Planck Kutatóintézet minden tudós álma, ideális kutatási feltételek vannak, otthonhoz képest nagyon jó anyagi támogatást adnak és kiemelkedő a szakmai színvonal. Ugyanakkor a sok amerikai természettudós között egyedüli filológusként, a 17. századnál korábbi témákkal egyedülként foglalkozó kutatóként, és a kevés európai egyikeként nem volt könnyű képviselni a saját területem. Ez az élethelyzet ugyanakkor tágította, mondhatnám átfőrmálta a világképemet, megtanított absztrakt módon, tág összefüggésekben gondolkodni, ami korábban sokkal nehezebben ment. Ezt utólag egyre jobban tudom értékelni. Ugyanakkor a magammal hozott, részletek iránti érdeklődésemet is megtartottam. E két egymásnak ellentmondó

megközelítésnek az együttes művelése segített, hogy a részletekből átfogó kép megalkotására törekedjek. Valószínűleg ezt értékelték a különféle projektjeimben. Mint a múltat szerető ember számára, Berlin valahol mindvégig idegen maradt, ahol hosszabb időt töltöttem, vagyis Budapesten, Londonban, Athénban, Bécsben és Rómában jobban éreztem magam.

Térjünk át a jelenlegi munkádra. Nagynevű elődeid voltak görög scriptorként, nekem éppen a görög származású Leone Allacci jutott eszembe a 17. századból, az ő feladata is hasonló volt, a görög kódexek katalogizálása, rendezése. Ez egy olyan feladat, amit soha nem lehet befejezni?

A scriptoroknak és a kézirattár tudományos munkatársainak alapfeladata a nagyhírű katalógus-sorozatban egy latin nyelvű kötet készítése egy olyan görög kéziratcsoporttól, amit eddig nem katalogizáltak. A törzsgyűjteményből a Vat.gr. 933–1066-os csoportot fogom katalogizálni. Jelenleg azonban a latin nyelvű elektronikus katalógus bevitt adatainak ellenőrzését, javítását végzem. Ez a munka jövő évtől csökken és jut idő az érdemi katalogizáló munkára, amit a mai világ zavaró tényezői mellett valóban nehezebb befejezni, mint ahogyan ez nagynevű elődeinknek sikerült.

Milyen a Vatikáni Könyvtár személyi struktúrája, s te kikkel állsz közvetlen kapcsolatban?

Kürülbelül 100 alkalmazott van, ebbe a technikai személyzet is beleértendő. A többségük olasz, de ez csak abból a szempontból érdekes, hogy olasz a kommunikáció nyelve. Ebből 15 kolléga végez tudományos munkát, közülük a scriptorok, helyettes scriptorok képviselik a 16. század óta élő hagyományok szintjén ezt a feladatot. Ebbe a munkakörbe vettek fel, de scriptorra csak több éves munka után neveznek ki. Én a kézirattárhoz tartozom, amely a könyvtári struktúrában egy rangos hely, mert a Vatikáni Könyvtár alapvetően kézirattár, ezt kiegészítő segédkönyvtárakkal. A szűkebb kollégáimon kívül még a restaurátorokkal, több régi könyvessel, a fotólaboratóriummal, a raktári személyzettel és a könyvtárba látogató olvasókkal állok kapcsolatban. A világ minden tájáról érkeznek olvasók, és többször kéri a segítségünket.

Howyan kell elképzelniünk egy napodat, mi pontosan a munkaköröd?

A munka reggel 8 órakor kezdődik, hetente háromszor 2-ig, kétszer pedig 6-ig tart, a hosszú napokon egy-egy óra ebédszünettel. Van egy szobám, amelyben jelenleg főként a latin kéziratok elektronikus katalógusának javításán dolgozom. Ez gépelt cédulák ellenőrzését, névalakok formájának egységesítését, javítását jelenti. Olykor a kéziratok olvasóteremében is ügyelni kell, illetve a raktárban is ellenőrzünk kéziratokat. Ez a legérdekesebb munka. Ezen kívül görög kéziratok katalogizálását vég-

zem. Ez egy nagyon részletes, mélyreható, időigényes feltáró munkát jelent. A katalogizálás, ami teljes joggal tekinthető tudományos munkának, szintén megkívánja a könyvtár különböző részeinek állandó használatát. Saját kutatásra munkaidőben kevés idő jut, de ügyes munkaszervezéssel, és a rövid napokon tovább benntartózkodással azért lehet a kutatómunkával is haladni.

| *Fordultak-e már hozzád magyar kutatók segítségért?*

Igen, bár a magyar kutatók inkább a Vatikáni Titkos Levéltárban kutatnak. A Római Magyar Akadémián lakó és a Vatikánba látogató kutatóknak többször segítettem, könyvadományokat is többször közvetítettem. Körvonalazódik egy terv a Klebelsberg Kunó által az 1920-as évek végén a Vatikáni Könyvtárnak adományozott több mint 1000 kötetből álló magyar gyűjtemény kultúrdiplomáciai jelentőségének bemutatása, amire rögtön felfigyeltem a gyűjtemény áttekintése során. Remélem, hogy segíteni tudom magyar vonatkozású források feltárását, de ehhez otthoni kezdeményezésre, és a támogatási rendszerek céltudatosabb kihasználására is szükség volna. Mindenkit bátorítok, hogy Vatikáni Könyvtárhoz köthető projekteket kezdeményezzen. Például a hungaricumok feltárását nem tudom elvégezni, de az ilyen típusú kezdeményezéseket és kutatómunkákat nagy örömmel segíteném.

| *Milyen kutatási terveid vannak jelenleg?*

Szeretném befejezni a doktori dolgozatom monográfiává alakítását, majd ezt a Cambridge University Pressnél közzéadni. Ennek elősegítésére 2014 áprilisában négy hetet töltöttem Dumbarton Oaks-ban, a Harvard Egyetem bizánci intézetében Washingtonban. Tartottam egy szemináriumot a Harvard Egyetemen, itt még találkoztam Ann Blairrel, majd más kutatókkal New Yorkban és Princetonban. A cambridge-i kötet befejezése után a görög corvinákról készített magyar nyelvű katalógus közzéadása vár rám, ami a Corvina Graeca OTKA-projekt utómunkálatának tekinthető. Vannak még függőben levő tanulmányaim, ezeket is igyekszem befejezni, és hozzáfogni a vatikáni katalógushoz, amit nem szeretnék halogatni, különben sohasem készülök el vele. Az ötleteim pedig gyűlnek újabb és újabb tanulmányokra és nagyobb szabású írásokra. Nehéz lesz lépést tartani a terveimmel, de azért tudok haladni a korábbiak befejezésével, és igyekszem teret adni az újaknak, amiben nem lesz hiány, és el tudom engedni a régieket. Sokan az új ötletek hiánya miatt kapaszkodnak a félig befejezett projektjeikbe. Az apró találatok közzétételét egyelőre nem tartom érdekesnek. Igyekszem elkerülni, hogy ezek szétforgácsolják az erőmet, nagyobb volumenű dolgokban gondolkodom, ahogy eddig is tettem. Ugyanakkor nem szeretek az írásztalnak dolgozni, ezért fontosnak tartom a megkezdett munkáim befejezését. Szeretnék a jövőben valami lehetőséget találni, hogy az ismereteimet átadjam tanítás formájában.

Egyre több megkeresés is érkezik, mindez nem kevés nehézséget okoz az idő ésszerű beosztásában.

| *Hogyan élsz Rómában, mit csinálsz szabadidődben?*

Igyekszem minél több kulturális programot látogatni. A Római Magyar Akadémiával, a Pápai Magyar Intézettel és az Amerikai Akadémiával sikerült jó kapcsolatot kiépíteni. Közben felfedezem a várost, új ismeretésekre teszek szert, és persze otthon várnak a kutatások, ezért a szabadidőm jelentős része a múltban felgyülemlett munkák befejezésével telik, amire most még elegendő erő mutatkozik, de ettől ez még nagy munka. Rómában a mindennapi élet megszervezése kihívás. A lakáskérdés nem egyszerű, az év elején ismét költöztem. Idővel a nehézségek talán csökkennek. Róma szép, ingergazdag város, a múlt nem csak a mindenütt jelenlevő kétezer évnyi művészetben, hanem a szokásokban is benne van, és a Vatikánból szintén nagyban lehet látni egyszerre a világ sok dimenziójának rétegeit. Minden nap történik valami váratlan szép, új dolog.

| *Végül egy olyan kérdést tennék fel, amely a mi új Obeliscus folyóiratunkkal kapcsolatos. Van-e valamilyen élményed a római obeliszekkel kapcsolatosan?*

Igen, Rómában valóban sok az obeliszek. Talán az első munkanapom élményét emelném ki, amikor a kéziratár és a nyomtatványtár vezetői ketten körbevezettek a Vatikáni Könyvtár különféle helyiségeiben, s a díszterembe, a Salone Sistinoba is elvittek, amely V. Sixtus pápa uralkodása alatt 1585 és 1590 között készült el. Mivel pár éves pontifikátusa alatt rengeteget építkezett, a díszterem falán egy freskósorozat örökíti meg mecenatúráját. Nos, a legtöbb építkezéshez az obeliszek emelése is hozzá tartozott Róma terein, így a Vatikáni Könyvtár dísztermének falát is telefestették velük. Valahányszor egy obeliszket látok a városban, mindig a díszterem szokott eszembe jutni.

| *Köszönöm az interjút!*

NÉMETH ANDRÁS VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓI

„Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása a budai királyi könyvtárban: Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára (1539)”. *Magyar Könyvszemle*, 12 (2013), 282–305.

„The Imperial Systematisation of the Past in Constantinople: Constantine VII and His Historical Excerpts” in *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, ed. Jason König, Greg Woolf. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 232–258.

„A Viennese Bibliophile in the Hungarian Royal Library in 1525: New evidence from the inventory of Johannes Alexander Brassicanus' bequest (1539)”. *Gutenberg Jahrbuch*, 88 (2013), 149–165.

„Willibald Pirckheimer and His Greek Codices from Buda” *Gutenberg Jahrbuch*, 86 (2011), 175–198.

A Mynas-kódex és VII. Konstantin történeti kivonatgyűjteménye”. *Antik Tanulmányok*, 55 (2011), 70–95.

„I. Miksa Willibald Pirckheimernek küldött ajándékkönyvei: új budai eredetű görög kódexek?”. *Művészettörténeti Értesítő*, 59(2010), 275–291.

„A Mynas-kódex és a Corvina Könyvtár”. *Magyar Könyvszemle*, 126 (2010), 158–192.

„The Mynas codex and the Bibliotheca Corviniana” in *Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, ed. Ch. Gastgeber, I. A. Pop, M. Popovic, E. Mitsiu, J. Preiser-Kapeller, A. Simon. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 153–176. (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung. Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse)

„Teaching, Learning and Preaching in a Fifteenth-century Rhyming Decalogue”. in *Religious Space of East–Central Europe in the Middle Ages. Proceedings of the Conference of the Commission Internationale d'Histoire et d'Etude du Christianisme (CIHEC)*, Lublin–Lviv, 6–10 September 2007. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010, 221–233.

„Learning and preaching in Central Europe: the evidence of a late medieval rhyming Decalogue”. *Annual of Medieval Studies at CEU* (2005), 77–96.

„The Text of Apollonius Pictus: A Critical Transcription” és „Text versus Image? The illustrated *Historia Apollonii* : late Antique, Carolingian and Ottonian Times” in *Apollonius Pictus: An Illustrated Late Antique Romance around 1000. Facsimile Edition of the *Historia Apollonii regis Tyri* (National Széchényi Library, Budapest, Cod. Lat. 4)*, ed. Anna Boreczky and András Németh. Budapest: National Széchényi Library, 153–174 és 75–95.

Szerzőink

PETER BURKE (1937) brit történész, a cambridge-i egyetem emeritus professzora, szakterülete az európai reneszánsz története, az európai korai újkor kultúr- és társadalomtörténete, a történetírás története és módszertana

CSEPREGI ZOLTÁN (1964) teológus, egyetemi tanár, Evangélikus Hittudományi Egyetem, szakterülete a korai újkor protestáns egyházak története és irodalma, az európai eszmetörténeti irányzatok és mozgalmak hazai befogadása (16–18. század)

FEDELES TAMÁS (1974) egyetemi docens, PTE BTK Középkori és Korai újkor Történeti Tanszék, szakterülete a középkori egyházi társadalom, a Mátyás- és a Jagelló-kor és Pécs története

KISS FARKAS GÁBOR (1975) irodalomtörténész, adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, szakterülete a régi magyar költészet, a 16. század kezdetének retorikai és irodalmi kultúrája, a magyarországi humanizmussal foglalkozó Lendület-csoport vezetője

KRUPPA TAMÁS (1966) történész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, szakterülete a 16–17. századi magyarországi és erdélyi művelődés-, diplomácia- és egyháztörténet

PRAJDA KATALIN (1980) történész, tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, szakterülete Firenze és Velence gazdaság- és társadalomtörténete a késő középkorban, a Magyar Királyság és Itália kapcsolatai

QUENTIN SKINNER (1940) brit eszmetörténész, az ún. Cambridge School tagja, a Queen Mary University of London professzora, szakterülete a korai újkor politikai eszmetörténet és politikaelmélet, Thomas Hobbes politikai filozófiája

SZENTPÉTERI MÁRTON (1973) eszmetörténész és designteoretikus, egyetemi docens, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, szakterülete a korai újkor eszme- és kultúrtörténet és a designkultúra-tudomány

TOMKA GÁBOR (1971) régész, főigazgató-helyettes, Magyar Nemzeti Múzeum, szakterülete a középkori és kora újkor régészet

VISKOLCZ NOÉMI (1967) művelődéstörténész, főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem, szakterülete a kora újkor művelődés-, könyv- és könyvtártörténet

Contents

Obeliscus Journal of Early Modern History
Vol. 1 (2014) № 1

	<i>Lectori Salutem!</i>	II
WHAT IS EARLY MODERN?	PETER BURKE, What is early modern history? (trans. Márton Szentpéteri)	13
ARTICLES	QUENTIN SKINNER, The Virtues of a Machiavellian Prince – How Machiavellian was Machiavelli? (trans. Gábor Förköli)	23
	KATALIN PRAJDA, Florentine Goldsmiths in the Service of the Scolari Family	45
	ZOLTÁN CSEPREGI, Property, Interest, and Usury in the Works of Johannes Eck (1515), Martin Luther (1524) and Péter Melius Juhász (1562)	57
	TAMÁS KRUPPA, Hungary and the Hungarians in the 16–17 th century Italian Public Opinion – The Influence of the Long War (1591–1606) on the Image and Stereotypes of Hungarians	65
REVIEW ARTICLES	MÁRTON SZENTPÉTERI, Obelisk: between Heaven and Earth	81
	TAMÁS FEDELES, The Medieval and Early Modern Media of Mercy and Salvation	87

REVIEWS	ANN M. BLAIR, <i>Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age</i>	97
	PAUL GWYNNE, <i>Poets and Princes: The Panegyric Poetry of Johannes Michael Nagonius</i>	101
	CHRISTINE HOWALD, <i>Der Fall Nicolas Fouquet: Mäzenatentum als Mittel politischer Selbstdarstellung 1653–1661</i>	105
	<i>Historical Archaeology in Central Europe</i> , ed. NATASCHA MEHLER	113
	<i>Grazer Nuntiatur 4–5. Bde. Nuntiatur des Girolamo Portia (1595–1598)</i> , ed. Johann Rainer; <i>Nuntiatur des Girolamo Portia (1598–1602)</i> , ed. ELISABETH ZINGERLE	121
INTERVIEW	<i>Documenta Szapolyaiana I.: Epistulae et litterae (1458–1526)</i> , ed. Tibor Neumann, ed. TIBOR NEUMANN	125
	Interview with András Németh, researcher of the Vatican Library (Noémi Viskolcz)	131
	<i>Authors</i>	143
	<i>Contents</i>	145
	<i>Abstracts</i>	147

Abstracts

| What is early modern History?

| PETER BURKE

Our journal has launched a special section devoted to general issues of the early modern period, in which we would like to invite leading Hungarian and foreign historians to write about what the period means for them, what they consider to be the essential features and questions of early modernity, how much they think it differs from previous and later periods, and what its main historical turning points are. Researchers dealing with early modern Hungarian history will also be called on to reflect on the focuses of early modern historical research in international comparison, to identify what the popular and less popular themes are, and how the history of early modern Hungary fits into that of the region, Europe and the world. We also encourage scholars to submit informal writings of a more intimate tone, describing how the period is important or interesting for them personally, why it is worth studying, and how and why they started to research it. All authors invited can decide for themselves whether they wish to write about their own specific research topic, the whole period, or both. We hope contributions to this section will inspire further work and help initiate scholarly debate and more general public discussion on the whole period. The first piece in this series was written by Peter Burke whose writing titled *What is early modern history?* summarizes the history of the concept and the historiography of the period.

The Princely Virtues of Machiavelli – how Machiavellian was Machiavelli?

QUENTIN SKINNER

Quentin Skinner analyses the concept of princely virtues in Machiavelli's *The Prince*. He claims that virtue is a set of characteristics which enables the prince to achieve his main task, that is, to maintain his state. Then the author examines the relationship between Machiavelli's concept of princely virtues (justice, mercifulness, generosity) and their classical interpretation, and concludes that Machiavelli partially treats them instrumentally in that the prince should follow them only as long as they help him maintain his state. However, the author qualifies this by saying that the true virtues always help the prince to maintain his state. If this does not seem so, it is because people did not understand the virtues well, and by virtue of rhetorical re-description they present the neighbouring vices as virtues.

Keywords: *Machiavelli, The Prince, virtue, virtus, paradiasztolé, justice, mercifulness, generosity, state fortune, Aristotle, Thucydides*

Florentine Goldsmiths in the Service of the Scolari Family

KATALIN PRAJDA

This article aims to analyse the participation of members of the Florentine Scolari family in the precious metal trade in the Kingdom of Hungary and their connections to leading silk traders and goldsmiths in Florence. By the first decade of the 15th century, Pippo Scolari, a baron under King Sigismund, had already gained access to precious metal deposits in the Kingdom. Consequently his brother, Matteo and their cousin, Andrea started to participate in long distance trade by exporting precious metals from the Kingdom and by importing silk textiles from Florence. Matteo also invested in a company he ran with his partner, one of the pioneer businessmen who started to produce silk textiles decorated with metal threads in Florence. Furthermore the Scolari commissioned several precious metal objects by leading Florentine goldsmiths, which also exemplifies the role of members of the family as mediators between Florence and the Kingdom of Hungary.

Keywords: *Florence, Hungary, Pippo Spano, precious metals, merchant networks, goldsmiths' workshops, silk*

Property, Interest, and Usury in the Works of Johannes Eck (1515),
Martin Luther (1524) and Péter Melius Juhász (1562)

ZOLTÁN CSEPREGI

The dispute about interest on loans between Johannes Eck and Martin Luther was an immediate precursor to the debate on indulgence three years later, as church history has primarily remembered it from this viewpoint. This debate on usury also constituted itself a significant step in the history of economic thought. Eck allowed 5% fixed interest rate loans on the basis of arguments from Roman law, canon law and practical theology. His humanist opponents, including Luther, considered taking interest as a form of theft, which the lender must pay back to the debtor in order to receive absolution at confession. The Confession of Eger of 1562 written by Péter Melius Juhász states that a loan that is not paid back by a certain deadline is stealing, and the person who does not settle his debts is a thief. The theologian participants in the debate contributed to the modern concept of securities/stocks.

Keywords: *loans, usury, debate on interest, Roman law, canon law, Johannes Eck, Martin Luther, Péter Melius Juhász*

Hungary and the Hungarians in 16-17th century Italian Public
Opinion – The influence of the Long War (1591-1606) on the Image
and Stereotypes of Hungarians

TAMÁS KRUPPA

The image of Hungary and the Hungarians in medieval Italian public opinion contained both negative and positive elements. The former were connected to the alleged Hun-Hungarian kinship, the latter to the richness of the Hungarian lands as well as the military virtues of the Hungarians. To these *topoi* were added a new element, the idea of *propugnaculum Christianitatis* after the advent of the Turks. A further change is tangible from the end of the 16th century with the start of the Long war, during the period of which unprecedented masses of Italians appeared in the theatre of war in Hungary. The works, manuscript reports, and letters analysed in this article all witness a shift from the image of the Hungarians, hitherto by-and-large positive due to the struggles against the Turks, to a negative view that was crucially strengthened by the Bocskai rebellion (1604-06).

Keywords: *Hungarians, image of, Italian public opinion, political propaganda, topoi, national characterology, Hun-Hungarian kinship, fifteen year war, propugnaculum Christianitatis, Bocskai rebellion, Báthory-propaganda*

